

Міністерство освіти і науки України
Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Б.Хмельницького
Кафедра історії

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ ТА РИМУ

Навчальний посібник для історичних спеціальностей

/упорядник Замуруйцев О.В./

Мелітополь 2015

УДК 94 (37+38) (07)
ББК 63.3(0) 32я7
І – 907

Історія Стародавньої Греції та Риму. Навчальний посібник для історичних спеціальностей / упорядник Замуруйцев О.В/. – Мелітополь, 2015. – 213 с.

Рецензенти:

В.І. Мільчев – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Запорізького національного університету

Г.І. Шаповалов – доктор історичних наук, професор, директор Запорізького обласного краєзнавчого музею

М.В. Єльніков – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, історичного факультету Запорізького національного університету

У навчальному посібнику вміщено програму курсу «Історія Стародавньої Греції та Риму», зміст курсу, лекційні заняття, перелік типових запитань для підготовки до іспитів, рекомендовану літературу.

Затверджено Вченою радою МДПУ Протокол № 1 від 31.08. 2015 р.

ЗМІСТ

Передмова	4
Зміст курсу	7
Лекції	12
Рекомендована література	205
Перелік питань для підготовки до іспитів	210

Передмова

Предмет курсу "Історія Стародавньої Греції та Риму" є складовою частиною вузівського курсу загальної історії, що вивчає витоки і історію розвитку найдавніших цивілізацій Європи.

Загальні хронологічні рамки курсу охоплюють період від початку виникнення перших цивілізацій на території Давньої Греції у III –II тис. до нашої ери. до часів загибелі античного світу і початку феодалізму, тобто приблизно до сер. I тис. н.е.

Мета навчання курсу « Історія Стародавньої Греції та Риму» полягає у необхідності забезпечення сучасних студентів-істориків необхідним обсягом і рівнем знань, о найбільш важливих етапах розвитку античної історії, без чого неможливе подальше вивчення і розуміння загального історичного процесу розвитку людської цивілізації. Серед іншого вона передбачає вивчення таких питань:

- Поняття "Історія Стародавньої Греції та Риму" та її місце у всесвітній історії.
- Виникнення перших цивілізацій на території Греції і Італії.
- Формування і розвиток класового суспільства в античній Греції.
- Елліністичний період в Історії стародавньої Греції.
- Створення і основні етапи розвитку Римської держави.
- Криза і загибель античного світу.

Завдання та вимоги. Викладання курсу «Історія Стародавньої Греції та Риму» має допомогти студентам одержати необхідні знання о найбільш ранніх періодах розвитку історії європейської цивілізації. До завдань курсу входить:

- розуміти методологічні та теоретичні основи викладання курсу історії Стародавньої Греції та Риму;

- надати чітке уявлення про основні тенденції та закономірності формування та розвитку античних держав;
- навчити студентів розкривати специфіку історичного процесу, вбачати внутрішні зв'язки між історичними подіями;
- сформувати уявлення про стан джерельної бази та здобути навички аналізу писемних та археологічних джерел з античної історії;
- розібрати специфіку економічного устрою та соціальних відносин у Греції та Риму;
- усвідомлювати програмний фактичний матеріал у його послідовності;
- робити узагальнення та висновки на основі вивченого фактичного матеріалу;
- набути навички використання знань з історії Давньої Греції та Риму в навчальному процесі та їх подальше втілення у майбутній педагогічній діяльності.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен **знати:**

- основні положення, терміни та розділи загального курсу « Історія Стародавньої Греції та Риму»;
- теоретичні викладки різних наукових підходів у вивченні історії античних держав;
- основні питання історії їх дослідження;
- загальний термінологічний апарат та програму даного курсу у належному обсязі

вміти:

- використовувати на отриманні на практиці знання при розгляданні історичних проблем в різних її аспектах;
- працювати з науково-методичною літературою за фахом дослідження;
- застосовувати отримані знання при аналізі політичних, економічних та соціальних процесів сьогодення;
- простежити основні риси та закономірності розвитку античних держав на

протязі всього дослідженого часу;

- виявляти та обробляти інформаційні джерела, що висвітлюють їх історію;
- самостійно поповнювати свої знання новими надбаннями історії Давньої

Греції та Риму;

- застосовувати прогресивні та раціонально виважені методи оволодіння знаннями;

- використовувати отриманні теоретичні знання при проведенні практичних наукових досліджень.

ЗМІСТ КУРСУ

Тема №1. Історія Греції III-II тис. до н.е.

Крит і Ахейська Греція у II тис. до н.е.. Виникнення класового суспільства на Криті наприкінці III тис. до н.е. Періодизація історії Крита. Створення загально критської держави на чолі з Кносом. Критська морська держава у XVIII - XII ст. до н.е.

Соціально-економічні відносини. Поява міст. Особливості критського містечтва та релігії.

Ахейська Греція у II тис. до н.е. Виникнення перших державних утворень та ранньокласових суспільств у Микенах, Тирінфі, Фівах. Поява письменності. Рабство. Троянська війна та її вплив на подальший розвиток в Греції. Занепад Ахейської Греції у XII-XI ст. до н.е. та переселення дорійців. Загибель микенських держав, відновлення родових відносин.

Тема №2. Архаїчна Греція у VIII-VI ст. до н.е.

Формування грецьких полісів. Велика Грецька колонізація, причини та основи потреби. Посилення міст. Розвиток ремесла та торгівлі. Загострення соціально боротьби з родовою землевласницькою знаттю. Рання грецька тиранія та її роль у формуванні полісного ладу і розвитку рабовласницьких відносин. Характеристика грецького полісу. Характер державної влади. Типи грецьких полісів.

Пелопоннес у VII-V ст. до н.е. Особливості виникнення держави у Спарті. Роль війни. Соціально-економічні відносини. Законі Лікурга. Ілоти. Перієкі. Спартіати. Військова організація Спарти. Державний устрій.

Формування поліса в Аттиці. Афіни, як приклад ремісничо-аграрного полісу Розвиток ремесла і торгівлі, зростання ролі торгово-ремісничого про шарку. Його боротьба з родовою знаттю. Реформи Солона. Закони Клісфена і формуванню афінської рабовласницької демократії.

Тема № 3. Класична Греція у V-VI ст. до н.є.

Греко-перські війни, їх причини та наслідки. Марафонська битва. Діяльність Фемістокла. Похід Ксеркса на Грецію у 480 р. до н.є. Битва при Саламіні. Утворенню Делоського союзу на чолі з Афінами. Каліїв мир. Вплив перемоги греків на соціально-економічний і культурно-політичний розвиток Греції.

Розвиток рабовласницької демократії після перемоги над персами. Реформи Ефіальта і Перикла. Державний устрій Афін. Перший Афіньський союз. Економічний та культурний розквіт Афін.

Політична організація Спарти, Пелопоннеський союз, його: структура і організація. Взаємовідносини між Афіньським і Пелопоннеським союзами. Пелопоннеська війна. Структура Пелопоннеського і Афіньського союзів. Причини війни, її періодизація. Архідамова війна. Нікіїв мир. Сицилійська експедиція Афін та її невдача. Діяльність Альківіада. Декелійська війна. Поразка Афін та її причини.

Криза полісної системи. Піднесення Македонії. Реформи Філіпа II та його політика в Греції, Політична діяльність Демосфена - на утворення союзу грецьких міст проти Македонії та його розгром при Хероней. Македонська гегемонія в Греції. Суперництво між Македонією і Персією. Підготовка Філіпа II до походу супроти Персії.

Тема №4. Греція та Передня Азія у елліністичний період.

Завоювання Олександра Македонського. Виникнення і розпад його держави. Перська імперія в середині IVст. до н.є.. Військово-політична підготовка до східних походів у Грецію і Македонію. Значення завоювань Олександра Македонського. Боротьба діадохів Олександра і утворення нових елліністичних держав. Типи елліністичних держав. Еллінізм. Його грецькі та східні ко-

рені. Головні особливості елліністичної соціально-економічної і політичної системи.

Тема №5 Ранні рабовласницькі суспільства і держави Італії.

Етрурія в VIII ст. до н.е. Виникнення класового суспільства і держави в етруських містах. Розвиток ремесла і торгівлі. Взаємовідносини етруських міст з греками, Карфагеном, італійськими племенами. Занепад етруських міст і завоювання їх Римом. Вплив етрусків на розвиток Італії Риму.

Рим у VIII-VI ст. до н.е. Римська традиція про виникнення міста.

Царська влада в Римі. Реформи Сервія Тулія. Падіння царської влади і встановленню Римської республіки. Внутрішня історія Риму. Боротьба між плебеями і патриціями. Причини цієї боротьби. Закони XII таблиць. Зовнішня політика Риму. Державний лад Риму V-III ст. до н.е. Завоювання Римом Італії.

Тема №6. Боротьба Риму з Карфагеном за гегемонію у Західному Середземномор'ї.

Причині зіткнення Рима і Карфагена. Перша Пунічна війна та її наслідки. Посилення Риму у друг. пол. III ст. до н.е. Друга Пунічна війна. Похід Ганнібала. Основні причини перемоги Риму. Соціально економічні підсумки Другої Пунічної війни. Третя Пунічна війна - загибель Карфагену.

Експансія Риму у Східне Середземномор'я. Захоплення Греції та Македонії. Війна з Антіохом XII. Розпад монархії Селевкідів. Соціальна політика Риму у країнах Східного Середземномор'я. Виникнення системи підлеглих царств.

Внутрішня історія Риму II - початку I ст. до н.е. Загострення соціально боротьби в римському суспільстві у другій пол. II ст. до н.е. Перше повстання рабів в Італії. Земельна реформа Тіберія Гракха. Югуртинська війна. Нашестя

кимврів і тевтонів та військово-політичні реформи Гая Марія. Союзницька війна, причини та наслідки. Криза полісних структур.

Тема № 7. Криза полісної системи Римської республіки. Падіння республіканського ладу.

Олігархічний і демократичний рухи у римському суспільстві на початку 80-ті рр.. I ст. до н.е. Війна Риму з Мітрідатом VI Євпатором. Політичне суперництві Марія і Сулли. Сулла та його реформи. Повстання рабів під керівництвом Спартака.

Війни Цезаря в Галії. Створення і розпад першого тріумвірату. Громадянські війна між Цезарем і Помпеєм. Диктатура Цезаря.

Громадянські війни після смерті Цезаря. Другий тріумвірат Боротьба Антоні і Октавіана за верховну владу та їх політичні програми. Битва при Акції. Загибель Антонія. Соціально-політичні підсумки громадянських війн. Криза політичне системи і головні причини падіння Римської республіки

Тема №8 Епоха Ранньої Імперії.

Правління Октавіана Августа. Політична програма Октавіана та її передумови. Система принципату. Соціальна і зовнішня політика Августа.

Римська імперія в I ст. н.е. Правління династії Юліїв-Клавдіїв. Укріплення розвиток системи принципату. Політична криза і громадянська війна 68-69 рр. Династія Флавіїв. Зовнішня політика Римської імперії у I ст. н.е.

Римська імперія в II ст. н.е. Династія Антонінів. «Золотий» вік Римської імперії.

Криза римського рабовласницького суспільства і держава у III ст. н.е. Походження християнства та його рання історія.

Тема: № 9. Пізня Римська імперія

Римська держава у IV ст. н.е. реформи Діоклетіана і Максиміана. Система домінанта. Влада імператора.

Правління Костянтина Великого. Міланський едикт. Нікейський собор. Феодосій і його боротьба за єднання імперії.

Падіння Західної Римської імперії Розпад імперії на Західну імперію та Східну /Візантію/, його причини. Загострення внутрішніх протиріччя. Велике переселення народів. Вторгнення варварів. Гуни і готи. Поразка римлян під Адріанополем. Похід Алларіха на Рим та його наслідки. Нашестя гунів. Ката-лаунська битва. Агонія римської центральної влади. Усунення Ромула і кінець Римської імперії.

—

ЛЕКЦІЇ

Лекція № 1

Тема: Історія Греції III – поч. I тис до н. е.

План:

- 1. Цивілізація Криту.**
- 2. Ахейська Греція.**

Питання № 1. Цивілізація Криту

Найдавнішим осередком найдавнішої цивілізації у Європі був острів Крит. Вже в глибокій старовині тут перехрещувалися важливі морські шляхи, які з'єднували Балканський півострів і острови Егеїди з Малою Азією, Сирією і Північною Африкою. Культура Криту, яка виникла на одному з найжвавіших перехресть стародавнього Середземномор'я випробувала на собі різні впливи цивілізацій Близького Сходу (Єгипту та Месопотамії), з одного боку, і ранне-земледельчих культури Анатолії, Придунайський низовини і Балканської Греції - з іншого.

Час виникнення мінойської цивілізації - це рубіж III-II тисячоліття до н.с., або доба ранньої бронзи. Ще на початку III тисячоліття до н. е. на острові було освоєно виробництво міді і бронзи. Бронзові знаряддя праці та зброя поступово витісняли аналогічні вироби з каменю. Важливі зміни відбуваються в цей період в сільському господарстві Криту. Його основою відтепер стає землеробство нового типу, яке було орієнтоване на вирощування ячменю, а також винограду та оливок (так звана **середземноморська тріада**).

Це призвело до швидкого зростання продуктивності землеробської праці та

відділення ремесла від сільського господарства, початку розвитку професійної спеціалізації у різних галузях ремісничого виробництва.

Наприкінці того ж періоду на Криті стає відомий гончарний круг, що сприяло швидкому прогресу у керамічному виробництві. Розвиток зовнішньої торгівлі на Криті, було тісно пов'язаний з загальним розвитком мореплавання на острові. Опанувавши мистецтво морської навігації, жителі Криту вже у III тисячолітті до н.е. налагоджують тісні контакти з населенням островів Кикладського архіпелагу, проникають в прибережні райони материкової Греції і Малої Азії, досягають берегів Сирії та Єгипту. Водночас, вони охоче поєднували заняття торгівлею і рибальством з піратством. Загальне економічне процвітання Крита у III-II тисячоліттях до н.е. значною мірою залежало від цих трьох джерел збагачення.

Ці процеси сприяли соціальному розшаруванню критського суспільства. Поступово виділяється впливовий прошарок знаті. До її складу входять переважно родові вожді і жерці. На протилежному боці тієї ж соціальної системи з'являються раби, переважно з числа захоплених у полон чужинців. У цей же період на Криті починають складатися і нові форми політичних відносин. Сильні і багатолюдні громади підпорядковують собі своїх більш слабких сусідів, змушують їх платити данину і обкладають іншими податками. Вже існуючі племена і племінні союзи внутрішньо консолідуються, набуваючи чітку політичну організацію. Закономірним підсумком всіх цих процесів стало утворення на рубежі III-II тис. до н.е. перших «палацових» держав, які виникають майже одночасно у кількох різних районах острову.

Доба палацової цивілізації на Криті охоплює приблизно 600 років і розпадається на два основних періоди:

- 1) "старих" палаців (2000 - 1700 рр. до н.е.)
- 2) "нових" палаців (1700 - 1400 рр. до н.е.).

Таким чином, вже на початку II тисячоліття на Криті склалося декілька самостійних державних утворень. Кожне з них об'єднувало певну кількість

сільських поселень, які групувались навколо одного з чотирьох відомих, на цей час, великих палаців. Це палаци Кносса, Феста, Маллії у центральній частині Криту та палац Като Закро на східному узбережжі острова.

До знахідок того періоду найбільш відомі глиняні розписні вази **стилю "Камарес"** (їх перші зразки були знайдені в печері Камарес поблизу від Фесту). Йому було притаманно стилізований рослинний орнамент, який поєднуються з різними геометричними фігурами: спіралями, дисками, розетками і т. п.

До того ж часу, відноситься виникнення писемності. Примітивне піктографічне письмо, яке з'являється ще на початку цього періоду (воно відоме головним чином по коротким - з двох-трьох знаків - написами) поступове трансформується у більш розвинену систему писемності - **так зване лінійне письмо "А"**.

Близько 1700 р. до н.е. ці палаци були зруйновані, ймовірно, у наслідок сильного землетрусу, який супроводжувався великою пожежею. Однак, ця катастрофа, лише ненадовго призупинила загальний підйом цивілізації Криту. Досить швидко на місці зруйнованих палаців були побудовані нові будівлі того ж типу, які, в основному зберегли планування своїх попередників, але перевершували своєю монументальністю. В історії мінойської Криту розпочався новий етап, відомий в науці як «період нових палаців».

Найбільш відома архітектурна споруда цього часу- палац царя Міноса у Кноссі, була відкрита англійським археологом А. Евансом у 90-х рр. XIX ст. Його загальна площа становила близько 16 000 кв. м, і налічувало близько трьохсот приміщень самого різного призначення.

Внутрішнє планування палацу відрізнялося надзвичайною складністю та заплутаністю. Його внутрішні кімнати та коридори, які їх з'єднували, були розташовані без усякої системи та чіткого плану. Центральну частину цього величезного комплексу займав великий прямокутний двір, з яким так чи інакше були пов'язані всі основні приміщення. Він був вимощений великими гіпсовими плитами і, ймовірно, використовувався для культових цілей. Незважаючи на

хаотичну внутрішньої забудову, палац був в забезпечений усім необхідним, зокрема водопроводом і каналізацією. У Кносського палацу існувала добре продумана система вентиляції та освітлення, яке забезпечували спеціальні світлові колодязі. Нижня частина поверху палацу була зайнята коморами для зберігання харчів. У підлозі були влаштовані викладені каменем і перекриті зверху кам'яними плитами ями, у яких зберегались зерно.

Знайдені у палаці різноманітні художні вироби, свідчили про достатньо високий художній смак мінойської майстрів, яке у цілому відрізнялось безпечністю і життєрадісністю. У ньому були відсутні жорстокі сцени війни і полювання, притаманні мистецтву країн Близького Сходу та материкової Греції того часу. Значну цікавість викликає настінний живопис (**фрески**), який прикрашав внутрішні покої палацу. Їх відрізняло високе колористична майстерність і виключне мистецтво у передачі руху людей та тварин. Таким зразком можуть вважатися сцени ігри з биками, або мінойська **тавромахія**, яка була пов'язана з важливим на острові культом бога-бика.

Центральною фігурою мінойської пантеону був образ великої богині або **«Володарки»**. Її зображували у оточенні диких звірів, покровителькою рослинності, плодових дерев та землеробства, іноді ж зловісної царицею підземного світу, яка тримала в руках змії. У цих образах простежуються загальні риси стародавнього божества родючості - великий матері всіх людей, тварин і рослин, шанування який було широко поширене в країнах Середземномор'я починаючи з доби неоліту.

Дикі руйнівні сили природи у мінойському пантеоні символізувало образ могутнього і лютого бога-бика. Часто його зображували у вигляді фантастичної істоти - людини з бичачою головою, якому приносилися людські жертви. Це нагадує пізніший грецький **міф про Мінотавра**. Ймовірно, ту ж мета - запобігання або припинення землетрусу - служили і вже згадувані ігри з биками.

Релігія відігравала величезну роль у житті мінойської суспільства, накладаючи відбиток абсолютно на всі сфери його духовної і практичної діяльності.

По суті, палац був не що інше, як палац-храм, в якому всі жителі, включаючи самого царя, його сім'ю, що оточують його придворних, виконували різні жрецькі обов'язки, беручи участь в обрядах, зображення на палацових фресках. Так, можна припустити, що цар - володар Кносса - був у той же час і верховним жерцем бога-царя, тоді як цариця - його дружина - займала відповідне положення серед жриць «великої богині - володарки»

На Криті існувала особлива форма царської влади, відома в науці під назвою «**теократії**» (один з різновидів монархії, при якій світська і духовна влада належать одній і тій же особі). Особа царя вважалася «священною і недоторканною». Навіть споглядання його було заборонено «простим смертним». Все життя царя та його домочадців було найсуворішим чином регламентована і піднята на рівень релігійного ритуалу.

Основна маса населення Криту жила в невеликих селищах, розкиданих в околицях палаців. Ці селища з їх убогими глинобитними будинками, тісно притиснутими один до одного, з їх кривими вузькими вуличками становили різкий контраст з монументальною архітектурою палаців, розкішшю їх внутрішнього оздоблення. Певне уявлення про життя нижчих верств критського суспільства дають матеріали масових поховань і сільських святилищ. Такі святилища зазвичай розташовувалися де-небудь у глухих гірських кутках: в печерах і на вершинах гір. Під час розкопок у них знаходять присвятні дари у вигляді грубо виліплених з глини фігурок людей і тварин. Ці речі, також як і примітивний інвентар рядових поховань, свідчать про досить низький життєвий рівень мінойської поселень, про відсталість його культури в порівнянні з витонченою культурою палаців.

Землеробське населення Кносського царства було обкладено повинностями, як натуральними, так і трудовими, на користь палацу. Запаси продовольства, накопичувалося в палаці, були резервним фондом на випадок голоду. За рахунок цих же запасів забезпечувалися харчуванням ремісники, які працювали на державу. Надлишки ж, яким не знаходилося застосування на місці, йшли на

продаж в далекі країни: Єгипет, Сирію, Кіпр, де їх можна було вимінити рідкісні види сировини, відсутні на Криті: золото і мідь, слонову кістку і пурпур, рідкісні породи дерева і каменю .

Отримані таким шляхом іноземні товари осідали все в тих же палацових коморах і вже звідти розподілялися між майстрами-ремісниками, які працювали як, в самому палаці, так і в його околицях. Таким чином, палац виконував у Мінойському суспільстві універсальні функції, будучи в один і той же час адміністративним і релігійним центром країни, його головною житницею, майстернею і торгової факторією. У соціальному і економічному житті Крита палаци грали приблизно ту ж роль, яку в розвинених суспільствах виконують міста.

Найвищий розквіт мінойської цивілізації припадає на XVI - першу половину XV в. до н. е. За ці півтора століття весь Крит був об'єднаний під владою царів Кносса і став єдиною централізованою державою. Про це свідчить мережу зручних широких доріг, прокладених по всьому острову і зв'язуючи Кносс, - столицю держави - з самими віддаленими її районами. На це вказує і вже відзначений факт відсутності укріплень в Кноссі та інших палацах Криту. Об'єднання Криту навколо Кноського палацу здійснив знаменитий цар Мінос, про який розповідають пізніші грецькі міфи. Грецькі історики вважали Міноса першим **таласократом - володарем моря**. Саме у цей час, у XVI ст. до н.е. спостерігається широка морська експансія Крита у Егейському басейні. Колонії і торгові факторії минойців виникають на островах Кикладського архіпелагу, на Родосі і навіть на узбережжі Малої Азії, в районі Мілета.

В цей же час критяни встановлюють жваві торговельні та дипломатичні відносини з Єгиптом і державами фінікійського узбережжя. Крит перетворюється у найсильнішу морську державу на всьому Східному Середземномор'ї.

У середині XV ст. до н.е. на Криті відбувається катастрофа, рівної якій острів не переживав за всю свою історію. Майже всі палаци і поселення, за винятком Кносса, були зруйновані. З цього часу починається поступовий занепад мінойської культури. Крит втрачає своє положення провідного культурного

центру Егейського басейну .. Згідно теорії грецького археолога Марінатоса, загибель палаців та інших критських поселень стала наслідком грандіозного виверження вулкана на о. Фера (сучасна. Санторін) у південній частині Егейського моря. На думку інших вчених, винуватцями катастрофи були греки-ахейці, які вдерлися до Криту з території материкової Греції. Вони розграбували і захопили острів, підкоривши його населення. Можливо, це відбулося вже після того, як сам острів був спустошений вулканічної катастрофою, і завойовники не зустріли значного опору з боку деморалізованого місцевого населення.

У культурі Кносса - єдиного з Критських палаців, пережив катастрофу середини XV ст. до н. е., - відбулися важливі зміни, що свідчать про появу в цих місцях нового народу. На зміну реалістичному мінойському мистецтву приходить суха стилізація, зразком якої можуть служити Кносський вази, розписані в так званому **палацовому стилі** (друга половина XV ст. до н.е.). Традиційні для мінойського вазового живопису мотиви (рослини, квіти, морські тварини) на перетворюються на абстрактні графічні схеми, які свідчать про різку зміну художнього смаку нових мешканців палацу. На околицях Кносса з'являються могили, що містять безліч різноманітних предметів озброєння: мечі, кинджали, шоломи, наконечники стріл і копій, що було зовсім не характерно для колишніх мінойської поховань. Ймовірно, в цих могилах були поховані представники ахейском військової знаті, влаштувалася в Кносський палац. На це вказує також документи того часу Кносского архіву, написані вже на мінойської, а на грецькому (ахейський) мовою. Більшість з них датуються кінцем XV ст. до н.е.

Наприкінці XV - на початку XIV ст. до н.е. Кносський палац було знову зруйновано і надалі він ніколи вже повністю не відновлювався. З цього часу занепад мінойської цивілізації став незворотнім процесом. З ведучого культурного центру, Крит перетворюється на глуху відсталу провінцію. Новим центром давньогрецької цивілізації стає територія материкової Греції, де у цей час досягла свого найвищого розквіту, так звана, микенская культура [1. с. 35-48; 4, с. 82-87,90-91; 5].

Питання № 2. Ахейская Греція

Засновниками мікенської культури були греки-ахейці, які вдерлися з території Придунайської рівнини або зі степів Північного Причорномор'я на Балканський півострів на рубежі III-II тисячоліття до н.е. Вони знищили або асимілювали місцеве догрецьке населення, яке більш пізні грецькі історики називали **пеласгами**. Чимало сучасних фахівців, вважає останніх, близьким мінойцям народом, який входив до, так званої, егейської мовної групи.

Поява ахейців у Греції наприкінці III тисячоліття до н.е., збігся з певними змінами в матеріальній культурі населення Середньої Греції і Пелопоннесу, зокрема з появою керамікою, виготовленою за допомогою гончарного кола. Її прикладами є, так звані, «**минойски вази**» - монохромні (сірий або чорний колір) ретельно відполіровані керамічний.

Ранній період перебування ахейців на території материкової Греції (перша половина II тис. до н.е.) характеризується повним пануванням у них родових відносин, на що вказує також і поховання цього часу, які в переважній більшості досить стандартні і мають дуже скромний супровідний інвентар.

Однак у середині II тис. до н.е. ситуація починає поступово змінюватися. Поступове посилення впливу і могутності ахейском родовой знаті призводить до її відділення від основної маси рядових одноплемінників і створює умови виникнення перших примітивних державних утворень у різних районах Пелопоннесу, Середньої та Північної Греції.

Таким чином, починаючи приблизно з XVI ст. до н.е. починається новий, або, мікенський, період історії Древньої Греції (XVI - XI ст. до н.е.). На її початку микенская культура випробувала на собі дуже сильний вплив більш розвинутої цивілізації Криту. Ахейці запозичили у критян чимало важливих елементів своєї культури, культи і релігійні обряди, фресковий живопис, водопровід і каналізацію, фасони чоловічого та жіночого одягу, деякі види зброї,

нарешті, лінійне складове письмо.

До числа найбільш відомих пам'ятників класичної мікенської культури можна віднести, так звані, шахтні поховання в місті Мікени, які були відкрито у 1876 р .німецьким археологом Генріхом Шліманом. Ці поховання мікенської знаті супроводжувалися численними золотими прикрасами, зброєю і золотими масками, які супроводжували особу померлого.

Вони свідчали що Мікени того часу були центром могутньої войовничої держави. На це вказує велика кількість знайденої зброї в гробницях, а також численні зображення сцен військових зіткнень і полювання, якими прикрашали похоронний інвентар.

Розквіт мікенської цивілізації припадає на XV-XIII ст. до н.є. Вона охоплювала Пелопоннес, Середню Грецію (Аттиці, Беотию, Фокіду), значну частину Північної (Фессалію), а також частина островів Егейського моря.

Основними центрами мікенської культури були, як і на Криті, палаци. Найбільш відомі серед них, було відкрито в **Мікенах і Тірінфі** (Арголіда), **Пілосі** (Месенія, південно-західний Пелопоннес), **Афінах** (Аттика), **Фівах і Орхомене** (Беотія), в Іолку (Фессалія). На відміну від палаців мінойської Криту, вони мали потужні укріплення і були справжніми фортецями.

У 1939 р . американський археолог **А. Бледжен** відкрив палац мікенської часу поблизу містечка Пілос (Західна Месенія), який мав чітке симетричне планування, що було абсолютно не властиво мінойської архітектурі. Приміщення палацу утворювали замкнутий прямокутний комплекс, що складався з парадного входу з портиками (**пропилеї**), невеликого внутрішнього двору, вестибюля (**продомоса**), з якого можна було потрапити у великий прямокутний зал, - **мегарон**, де влаштовувалися офіційні прийоми та був найбільш важливим частиною будь-якого микенського палацу. У центрі мегарона розташовувалося велике кругле багаття, дим від якої виходив через отвір у стелі. Перекриття залу підтримують чотири дерев'яні колони, що стояли навколо вогнища. Стіни мегарона прикрашалися фресками. У палаці виявили також спеціально облад-

нані ванні кімнати, залишки водопроводу і каналізації. Тут же було знайдено палацовий архів, який налічував близько тисячі глиняних табличок, з знаками ахейського лінійного складової письма, відомого як **лінійне письмо "Б"**, яке у 50-х рр. XX ст. розшифрували англійськи лінгвісти Вентрис і Чедвік.

Ці записи містили в собі цінну історичну інформацію щодо економіки палацових держав мікенської епохи, їх соціального та політичного устрою. Серед них, важливе місце займали відомості про використання у палацовому господарстві рабів, чисельність яких була досить значною. Загальне число жінок-рабинь і дітей, згідно із записами Пілоського архіву, водночас становило приблизно 1500 чоловік. Разом з робітниками загонами, до складу яких входили тільки жінки і діти, у написах фігурували невеликі загони, які складалися тільки з рабів-чоловіків, як правило, - не більше десяти чоловік у кожному.

Поряд зі звичайними рабами в пілоських написах згадувалися і так звані **«божі раби і рабині»**, які не вважалися повноправними членами громади, хоча не були рабами у власному розумінні цього слова та орендували невеликі ділянки землі у громади або у приватних осіб.

Основну масу населення у мікенських державах, як і на Криті, складали вільні або, скоріше, напіввільні селяни і ремісники. Вони знаходилися в економічній залежності від палацу і обкладалися на його користь різними повинностями, як трудовими, так і натуральними. Окремі округу і містечка Пілоського царства були зобов'язані надавати в розпорядження палацу певне число ремісників і робітників найрізноманітніших професій. За свою роботу ремісники отримували з палацової скарбниці плату натурою подібно чиновників, які перебували на державній службі.

Деякі з них вважалися **«людьми палацу»** і знаходилися на постійній службі або в самому палаці, або в одному з пов'язаних з ним святилищ. Іншу категорію ремісників, складали вільні общинники, для яких робота на палац була лише тимчасовою повинністю. Ремісники, що залучаються на державній службі, не втрачали особисту свободу. Вони володіли землею і навіть рабами, як і

всі інші члени громади.

Документи з архіву Пілоського палацу також містять важливі відомості про систему землеволодіння, яка складалась з двох основних категорій:

- 1) земля палацу, або державну;
- 2) земля, що належала окремим територіальним громадам.

Державна земля, за винятком тієї її частини, яка перебувала під безпосереднім контролем палацової адміністрації, розподілялася на правах умовного отримання, тобто за умови виконання тієї чи іншої служби на користь палацу, між сановниками з числа військової та жрецької знаті. Її власники мали право здавати отриману землю невеликими ділянками в оренду іншим особам.

Так само використовували землю, і територіальна (сільська) громада. Основна її частина поділялась на окремі ділянки з приблизно однаковою прибутковістю. Вони розподілялися всередині самої громади між її сім'ями. Земля, яка залишалася після такого розподілу, також здавалася в оренду.

Палацове господарство мікенської епохи відігравало головну роль в економіці ахейських держав і охоплювало всі основні галузі виробництва. Приватні господарства, мали другорядну роль і повністю від «державного сектора». Держава монополізувала найважливіші галузі ремісничого виробництва, наприклад ковальське ремесло, і встановлювало повний контроль над розподілом і споживанням дефіцитних видів сировини, раніше всього металу.

Документи того часу, підтверджують існування розвинутого бюрократичного апарату . Так, вони свідчать, що вся територія Пілоського царства була поділена на 16 податкових округів, на чолі яких стояли **намісники-коретери**. У підпорядкуванні у них знаходилися чиновники нижчого рангу, які управляли окремими поселеннями, що входили до складу округу. В документах вони іменуються «**басилеї**». Самі ж коретери і басилеї перебували під жорстким контролем центральної влади.

На чолі держави стояв цар, що мав титул «**ванака**» («повелитель»), який займав особливе привілейоване становище. Він мав окрему земельну ді-

лянку - **теменос**, яка в три рази перевищував земельні ділянки інших вищих посадових осіб.

До складу чиновників вищого рангу Пілосу входив **лавагет** (воєначальник), який командував військом. У написах згадуються також інші посадові особи, які позначаються термінами «телесто», «екети», «дамати» та ін.

Ахейським державам було притаманно криваві міжусобиці, які велись за гегемонію у Середній Греції та Пелопоннесі. Водночас, вони часто об'єднуються для спільних військових походів. Прикладом такого союзу може стати знаменита Троянська війна, про яку оповідає Гомер. Якщо вірити «Іліаді», у поході на Трою брали участь майже всі ахейські правителі від Фессалії на півночі до Криту й Родосу на півдні.

Військова та колонізаторська експансія ахейців протягом XIV-XIII ст. до н. е. призвело до появи численних ахейських поселень на західному і південному побережжі Малої Азії, а микенские греки перехоплюють торгову ініціативу з рук своїх попередників мінойців. Сам Крит, ще раніше (у XV ст.) був колонізований ахейцями і став головним плацдармом в їх просуванні на схід і на південь. Успішно поєднуючи заняття торгівлею з піратством, ахейці незабаром стають однією з найпомітніших політичних сил Східного Середземномор'я.

Водночас, вже наприкінці XIII в. до н.е. у Мікенах, Тірінфі, Афінах і в інших місцях ахейської Греції спішно відновлюються старі і зводяться нові укріплення, що свідчить про зростання загальної небезпеки, яка поступово насувалася з півночі. Вона походила від племен, які стояли на більш низькому рівні розвитку та мешкали у безпосередній близькості від основних осередків мікенської цивілізації на півночі і північному заході Балканського півострова на території Македонії та Епіру. Про їхню культуру ми можемо судити по грубої ліпної керамікою і примітивними глиняними ідолами, складові супроводжуючий інвентар величезної більшості поховань у цих районах.

Наприкінці XIII ст. до н.е. ці племена, почали просуватись на південь, в області Середньої Греції і Пелопоннеса, руйнуючи мікенські поселення. Госпо-

дарству мікенських держав було завдано непоправної шкоди, що призвело до швидкого занепаду ремесла і торгівлі в районах, які найбільше постраждали від вторгнення, а також різкого скорочення загальної чисельності населення. Від цього удару микенская цивілізація вже не змогла оговтатися.

Переважна більшість племен, які брали участь у вторгненні, ймовірно, не втрималася на захопленій ними території (спустошена країна не могла прогодувати таку масу людей) і відхлинула на північ - на свої території. Лише невеликі племена **дорійців** заселили прибережні райони Пелопоннесу. Окремі центри мікенської культури продовжували існувати десь до кінця XII ст. до н.е., коли вони остаточно занепали і були назавжди покинуті своїми жителями. Водночас, спостерігається масова еміграція з території Балканської Греції на схід - в Малу Азію і на прилеглі острови. Результатом цього руху було створення на західному узбережжі Малої Азії нових поселень, серед яких найбільшими були іонійские міста Мілет, Ефес, Колофон, еолійська Смірна, дорійський Галікарнас. Тут в іонійських і еолійських колоніях через кілька століть виник новий варіант грецької культури, різко відрізняється від попередньої йому мікенської цивілізації, хоча і увібрав в себе деякі з її основних елементів [1, с. 48-64; 4, с. 78-81,88-98; 5].

.

Лекція № 2 - 3

Тема: Архаїчна Греція VIII-VI ст. до н. е.

План:

- 1. Загальні риси соціально - економічного розвитку Давньої Греції у архаїчний період.**
- 2. Велика Грецька колонізація.**
- 3. Давня Спарта.**
- 4. Стародавня Аттика у VII-VI ст. до н.е.**

Питання № 1. Загальні риси соціально - економічного розвитку Давньої Греції у архаїчний період.

У архаїчну добу історії Давньої Греції починається новий, після Егейського періоду, загальний підйом давньогрецької цивілізації. Він супроводжується поступовим розпадом родових відносин, що відобразилось на всієї соціально-економічній структурі грецького суспільства того часу. У сільському господарстві - найважливішій галузі античної економіки - відбувається поступова перебудова самої структури виробництва. Значного розвитку набуває вирощування нових культур - маслин і виноградарство, які вимагали ретельного догляду і значних витрат, ніж землеробство. У свою чергу, розвиток ринкових зв'язків сприяв розширенню обсягів сільськогосподарського виробництва в цілому.

Основними сільськогосподарськими одиницями виробництва у Давньої Греції в VIII-VI ст. до н.е. були дрібні селянські господарства і великі маєтки

родової знаті. Останні, оброблялись їх збіднілими родичами, які потрапляли у залежність від аристократів. Зміцненням великого землеволодіння і розоренням дрібних землевласників, які складали основну масу населення, викликало зростання майнового розшарування і посилення соціальної напруженості у грецьких полісах.

Важливі зміни відбуваються в області ремісничого виробництва, яке поступово відділяється від сільського господарства. Це стало важливим чинником і умовою розвитку як землеробства, так і ремісничого виробництва, визначило зростання спеціалізації і професіоналізму працівників. Великі досягнення були зроблені в металургії і обробці металів. У VIII-VI ст. до н. е. грецькі металурги розробили технологію обробки заліза, стали широко застосовувати його для виготовлення знарядь праці та зброї (мечі, кинджали, наконечники копій) і. Удосконалюється і технологія обробки вже відомого, широко поширеного металу - бронзи, поліпшується якість бронзових виробів.

Широке впровадження залізної зброї призвело до суттєвих змін у військовій справі, зокрема до падіння ролі аристократичної кінноти і зростання ролі важкоозброєної піхоти (**гоплітів**), яка комплектувалась з середніх верств населення грецьких полісів.

У VIII-VI ст. до н.е. важливе значення набуває судобудування та мореплавство. Якщо у гомерівський період грецькі громади жили досить ізольовано і замкнуто один від одного, то вже у VIII-VI ст. до н.е. поліси розташовані у різних областях Середземномор'я, встановлюють між собою досить тісні торговельні зв'язки, обмін різними товарами і сировиною. У засновані колонії везли вино, кераміку, оливкову олію, металеві вироби, зброю, а отримували в обмін на це хліб, метали, деревину, рабів. Для полегшення розрахунків при обміні товарів, запроваджувались гроші. Перші з них, з'явилися у VII ст. до н.е. у Давній Лідії, а пізніше їх стали карбувати в Греції багато грецьких міст.

Швидкий розвиток грецької економіки у добу архайки, включення всіх верств населення в ті чи інші галузі виробництва сприяв формуванню нових

соціальних верст населення, які мали свої специфічні економічні та політичні інтереси.

Розпад родових і формування нових соціальних відносин в Греції у VIII-VI ст. до н. е. відбувалося поступово, у два етапи.

Перший етап (VIII - перша половина VII ст. до н. е.) характеризується існуванням сильних пережитків родового ладу і пануванням родової знаті, яка захопила значну частину родових земель і активно використовувала для їх обробки своїх збіднілих родичів, іноді застосовуючи рабську працю.

Другий етап починається з середини VII ст. до н. е. Він був викликаний загальним зміцненням виникають міст та інтенсифікацією економічного розвитку, успіхами ремісла та торгівлі. У ремісничих майстернях, які працювали на ринок, у цей час значно збільшується частка використання рабської праці.

Родова аристократія, яка поставила у залежність від себе значну частину своїх збіднілих родичів, була зацікавлена у збереженні свого існуючого панівного становища, спираючись на традиційні родові інститути влади (рада старійшин, народні збори).

Водночас, значна кількість рядових селян потрапляла у кабальну залежність від великих землевласників і вимагали пом'якшення жорстокого боргового права та рабства, законодавчої фіксації своїх громадянських прав. Торгово-ремісничі прошарки грецьких полісів, який складались з представників аристократії, дрібних торговців, ремісників, матросів і веслярів, вантажників і будівельників, які швидко втрачали зв'язок із землею. Вони активно виступали проти панування земельної аристократії та за більшу свою участь в управлінні державою.

Сільський та міський **демос** боролись за створення нових органів управління, які могли гарантувати йому приватну власність, швидкий економічний розвиток, широке використання рабської праці, їх особисту свободу.

Значною його перемогою стало **кодифікація** звичайного права і запис діючих правових норм, які регулювали соціально-економічні відносини. До

них, зокрема, належали «Велика ретра» законодавця Лікурга у Давній Спарті, та закони Драконта в Афінах.

Ці закони дозволили обмежити свавілля у тлумаченні юридичних правил, яке за часів звичайного права, належало аристократії. Зазвичай, це призводило до частих зловживань влади. У нових законах гарантувалася приватна власність на землю та рухоме майно, вона захищалася від посягань родової аристократії. Принципове значення мала законодавча заборона поневолення вільних громадян за борги, тобто знищення боргового рабства.

Важливе значення у політичному розвитку Греції в VII-VI ст. до н.е., відіграли, так звані, **старші тиранії**. Тиранами в Греції називали осіб, як правило, досить знатного походження, які силою захоплювали владу в полісах, підкоряли своєму впливу діючі органи полісного управління. Об'єктивно їх діяльність сприяла поваленню влади родової знаті в окремих грецьких полісах і зміцненню становища верхівки міського демосу.

Перші тиранії були встановлені у другій половині VII ст. до н.е. в містах Коринф, Мегари і Сикион. Захопивши владу, тирані в цілому проводили політику, спрямовану проти панування старої родової аристократії. Вони конфісковували їхні землі та майно, відправляли їх у вигнання, звільняли залежних від них осіб. Тирані підтримували міський та сільський демос, заохочували заняття ремеслами і торгівлею, облаштовували порти, чеканили монети і забезпечували безпеку торгових шляхів. Однак тиранія в Греції була досить короткочасним явищем. Доки тирані вели боротьбу з пануванням родової знаті, сприяли економічному процвітанню полісів та проводили реформи в інтересах широких верств населення, демос підтримував їх режим. Однак, правління тиранів досить швидко набувало деспотичного характеру і породжувало насильства та зловживання, як самих тиранів, так і його оточення. До кінця VI ст. до н.е. тиранія як форма державного правління себе вичерпала і була знищена майже у всіх грецьких містах. Водночас, вона зіграла важливу роль у боротьбі з пануванням родової знаті і розчистила дорогу для затвердження полісного ладу, пі-

дготувала умови для зміцнення торгово-ремісничих шарів і підвищення їх ролі в суспільстві та управлінні [1, с. 79-89, 119-125; 4, с. 138-147; 5].

Питання № 2. Велика грецька колонізація.

Прямим наслідком соціально-економічного, політичного і культурного розвитку Давньої Греції у VIII-VI ст. до н.е., стало широке розселення греків з своїх полісів у численні колонії ("**апойкий**"), які розташовувались уздовж всього узбережжя Середземного і Чорного морів. Це явище отримало назву - **Велика Грецька колонізація**.

Вона пов'язувалась з загальною інтенсифікацією грецької економіки, розвитком ремесла і торгівлі в полісах, необхідністю пошуку нових джерел сировини та розширення ринків збуту продукції ремісничих майстерень. Крім того були потрібні нові землі для громадян, які втрачали свої ділянки.

Розширюючи свій політичний вплив, міста-метрополії встановлювали взаємовигідні зв'язки з своїми колоніями, отримуючи звідки цінну сировину, збуваючи продукцію маєтків і ремісничих майстерень.

У Великої грецької колонізації можна відзначити три різних напрямки. Найбільш потужним був західний напрямок. Перша колонія була заснована греками близько середини VIII ст. до н.е. на заході, в Італії (місто Куми). Незабаром тут виникають нові міста, зокрема Регії (720 рр. до н.е.), Тарент (706 р. до н.е.), Сіракузи (733 р. до н.е.) та інші. Грецькі колоністи настільки успішно освоїли ці території, що Сицилія і Південна Італія взагалі стали називатися характерним терміном «**Велика Греція**».

На південному узбережжі Франції грецькі колоністи заснували колонію Массалія (600 рр. до н.е.). Найбільшою у західній колонізації відрізнявся місто Коринф, один з найбільших торгово-ремісничих центрів Балканської Греції, для якого характерне раннє становлення полісного ладу та нової економіки.

Значною потужністю відрізнявся і рух колонізації в північно-східному на-

прямку, де провідну роль відігравало місто Мілет. За переказами, мешканці цього міста, заснували загалом близько 100 різних поселень і колоній. На узбережжі Пропонтиди (суч. Мраморне море), значну роль відігравали міста Халкедон (685 р. до н.е.), Кизик (756 р. до н.е.), Візантій (667 р. до н.е.).

Найбільш потужними грецькими колоніями на південному березі Чорного моря були міста), Гераклея Понтійська (560 р. до н.е.), Синопа (756 р. до н.е.).

На західному узбережжі Чорного моря греки заснували міста Істрія (657 рр. до н.е.), Одессос, Аполлонія Понтійська, Хоми, Каллатій.

У VII - VI ст. до н.е. перші грецькі колонії виникають у Північному Причорномор'ї. Перше поселення - Боресфініда - було засновано греками на острові Березань на рубежі VII-VI ст. до н.е., але незабаром Березанське поселення увійшло до складу ще більшої колонії Ольвії, яку заснували у першій половині VI ст. до н. е. в гирлі Дніпро-Бузького лиману.

Чимало грецьких колоній виникає в Криму. У VI ст. до н.е. десятки грецьких поселень з'являються на обох сторонах Керченської протоки. Найбільшими серед них, були Пантікапей на місці сучасної Керчі (рубеж VII-VI ст. до н. е.) та Фанагорія на азійській стороні Керченської протоки (547 р. до н.е.). На початку V ст. до н. е. грецькі колонії Керченської протоки об'єдналися у Боспорське царство, столицею якого стало місто Пантікапей.

Серед інших грецьких колоній Північного Причорномор'я помітну роль відігравали місто Тіра у гирлі річки Дністер(суч. Білгород-Дністровський), Херсонес (суч. Севастополь), Феодосія в Східному Криму (суч. Феодосія), Горгиппия (суч. Анапа).

Найбільшими великими грецькими колоніями Кавказького узбережжя були міста Діоскуріада (суч. Сухумі), Пیتیунт (суч. Піцунда), Фасис (суч. Поті).

Значно слабкіше представлена грецька колонізація у південно-східному і південному напрямках, тобто на узбережжі Північної Африці. Тут грецькі колоністи зустріли сильний опір з боку фінікійців, які ще раніше освоїли ці території, та давньосхідних держав, зокрема Єгипту. Греки заснували лише кілька

поселень, які грали роль торгових факторій, до того ж були підпорядковані місцевим правителям. Це поселення Навкратис і Дафни в Єгипті. Лише місто Кирена (Лівія), яка була заснована у 630 р. до н.е., стала процвітаючим грецьким полісом, що встановив тісні контакти з містами Балканської Греції.

Таким чином, Велика грецька колонізація VIII-VI ст. до н. е., стала потужним чинником соціально-економічного та культурного розвитку всього грецького світу. Знайомство колоністів з новими країнами, новими племенами розширювало культурний кругозір греків. Взаємні контакти як з країнами давньої східної культури, так і з племінним світом Середземномор'я збагачували грецьку культуру новими ідеями, новими знаннями, послужили стимулом у розвитку грецької філософії та літератури[1, с. 89-93; 4, с. 124-131; 5].

Питання № 3. Давня Спарта.

У другій половині VII ст. до н.е. провідною державою Південної Греції стає Давня Спарта (інша назва спартанської держави - **Лакедемон**). Спартанці, які мали дорійське походження, на протязі IX - першої половини VIII ст. до н. е. вели запеклу боротьбу з сусідніми племенами за панування над Лаконією. Підкоривши ці території, вони перетворили значну частину місцевого населення на рабів (**ілотів**). Інша ж її частина, яка добровільно визнала владу спартанців, увійшли до складу їх держави на правах вільного, але неповноправного населення. Вони отримали назву **періеки**, (тобто ті "що живуть навколо"). На відміну від ілотів періеки вважалися особисто вільними і навіть користувалися певними громадянськими правами в тих громадах або полісах, на території яких вони проживали. Таким чином, вже в процесі завоювання Лаконії визначалися основні особливості суспільного устрою і економіки Спарти, і сформувалися три основні стани спартанського суспільства: повноправні громадяни - спартанці (воїни), вільні неповноправні періеки та поневолені ілоти - раби.

Основи державного устрою Спарти, відрізнялись стабільністю і мало змі-

нювався протягом довгого часу. Її найважливішими елементами були подвійна царська влада, рада старійшин (**герусия**) та народні збори (**апелла**). У Спарті одночасно правили два царські династії, які нерідко між собою. Царі (**архагетти**), користувалися загальною повагою, але їх влада була сильно обмежена законом. Під час війни вони виконували функції воєначальників, командували спартанської армією, в мирний час займалися судовими і релігійними справами.

Головну роль в управлінні державою відігравала Рада геронтів або герусия. До її складу входили 28 членів, які досягли 60 років. Вони обиралися з середовища спартанської аристократії і займали свої посади довічно. Окрім 28 геронтів, до складу цього органу влади, який фактично вирішував практично всі основні питання управління спартанською державою, входили обидва спартанських царя (незалежно від віку). Герусия була не підзвітна жодному органу влади, зокрема Народним зборам. Більше того, герусия мала право скасовувати рішення Народних зборів, якщо вважала їх неправильними

Ще одним авторитетним органом спартанської держави була колегія з п'яти **ефорів** («наглядачів»). Вони обиралися на 1 рік апеллой з усього складу спартиатів, а не з вузького кола спартанської аристократії, як геронти. Ефори контролювали дії чиновників і відповідали за міцність і стабільність спартанського законодавства в цілому. Велике значення надавалося їх контролю за діяльністю спартанських царів. Згідно спартанськими законами, ефори мали право залучати царів до суду герусії та вести переговори з послами інших держав. До їх компетенції входили функції нагляду і верховного управління над періеками та ілотами. Вони контролювали систему спартанського виховання - основу життя і поведінки спартиатів. При вступі на посаду, ефори повинні були підтверджувати старий закон про оголошення так званих **крипт**, тобто освяченої стародавнім звичаєм таємної війни проти ілотів.

Вищим органом державної влади в Спарті (як і в будь-якому грецькому полісі) було Народні збори всіх повноправних громадян-спартиатів. Народні

збори (апелла) стверджувало мирні договори і оголошення війни, обирало посадових осіб, військових командирів, вирішувало питання про спадкування царської влади, якщо законних спадкоємців не було, стверджувало звільнення ілотів. Однак у порівнянні з афінською еклесією, її роль у загальній системі державних органів була значно менша. Спартанська апелла збиралася нерегулярно та лише за рішенням чиновників. Учасники апелли мали обмежене право приймати або відкидати законопроекти, але не обговорювати їх. На зборах не обговорювалися фінансові питання, не розбиралися судові справи, не контролювалася діяльність чиновників. Більш того, в спартанському законодавстві існував закон, за яким рішення апелли скасовувалося, якщо Рада геронтів вважала це рішення є неприйнятним.

Особливе місце в ранній історії Спарти займає період так званих **Месенських воєн**. Їх причини мали економічний характер, а саме гостра земельна криза яка охопила з середини VIII ст. до н. е. спартанську державу. Тому об'єктом спартанської експансії на цьому етапі стала Месенія, багата і велика область, яка знаходилась у південно-західній частині Пелопоннесу.

Згідно спартанської традиції, **I Месенська війна** (друга половина VIII ст. до н.е.) продовжувалася близько двадцять років і завершилася перемогою спартанців. Завойовники змусили підкорене населення виплачувати велику данину, яка складала половину всього отриманого ними щорічного врожаю, а частина їх земель була розділена на окремі земельні ділянки - **клери** між спартіатами.

З часом, це викликало повстання проти спартанського панування, яке увійшло в історію під назвою **II Месенська війна** (друга половина VII ст. до н.е.). Вона також завершилася перемогою Спарти. Населення Месенії, за винятком жителів кількох приморських міст, яким був подарований статус перієкських громад, було звернені в ілотів, а їх земля перейшла у повну власність спартанської держави.

Після закінчення II Месенської війни - наприкінці VII - на початку VI ст.

до н. е., у Спарті відбувся новий переділ землі згідно принципу відповідності між кількістю земельних ділянок і числом повноправних громадян. Родючі землі Лаконії і Месенії було розділено на 9000 приблизно однакових за своєю прибутковістю ділянок, які отримали відповідна кількість спартиатів. Їх величина залишалася весь час незмінною, а самі вони ні за яких умов не могли переходити з рук в руки за допомогою заповіту, дарування, продажу і т.п.

До цих ділянок були прикріплені ілоти з числа підкореного населення Лаконії і Месенії. Зроблено це було з таким розрахунком, щоб на кожну ділянку доводилося по кілька сімей ілотів, які зобов'язані були своєю працею забезпечувати всім необхідним самого власника наділу і його сім'ю. Щорічно ілоти виплачували своєму пану натуральний оброк, що складається з ячмінного зерна чи борошна, вина, олії та інших продуктів і становив приблизно половину врожаю. Розмір оброку жорстко визначався законом, і сам спартиат не мав права перевищувати її за своїм уподобанням. Надлишки, що залишилися після здачі оброку, ілот міг використовувати на свій розсуд, наприклад, продати на ринку або залишити про запас. Взагалі на відміну від рабів звичайного або класичного типу ілоти користувалися досить великий господарської самостійністю. Спартиат не мав також права вбити або продати ілота, оскільки раби в Спарті вважалися так само, як і земля, яку вони обробляли, власністю держави.

Після завоювання Месенії спартанська держава перетворилася на замкнений стан професійних воїнів-гоплітів, які силою зброї утримували своє панування над ілотами. Чисельно ілоти набагато перевершували своїх поневолювачів, і утримати їх у покорі можна було тільки за допомогою систематичного і самого нещадного терору. За свідченням Плутарха, спартанський уряд час від часу влаштовував своєрідні облави на ілотів. Вони мали назву - «кріптії» («таємний», «прихований»). У них брали участь молоді спартанці, які вистежували ілотів намагаючись знищити серед них найбільш міцних і сильних.

Постійна загроза ілотського заколоту, навислої над панівним класом Спарти, вимагала від нього максимальної згуртованості й організованості. Тому од-

ночасно з переділом землі або незабаром після нього спартанським **законодавцем Лікургом** була проведена ціла серія важливих соціальних реформ, які увійшли в історію під ім'ям законів Лікурга. Ці реформи за короткий термін перетворили спартанську державу у єдиний військовий табір, все населення якого були підпорядковані суворій дисципліні. Лише той, хто неухильно виконував всі приписи законів Лікурга, вважався повноправним громадянином. Ці закони регламентували особисте життя спартиатів до найдрібніших деталей (наприклад крій одягу, форма бороди і вусів тощо) регламентуючи навіть питання дітородіння і подружні стосунки.

Згідно закону, кожен спартиат мав віддавати своїх синів, яким виповнилось сім років, у спеціальні **табори-агели** («стадо»), де їх жорстко муштрували, виховуючи хитрість, жорстокість, витривалість, вміння наказувати і коритися та інші якості, були необхідні «справжньому спартанцу». Всі дорослі спартанці в обов'язковому порядку відвідували спільні **трапези - сисситии**, щомісяця віддаючи на їх пристрій певну кількість продуктів з свого господарства.

Основою політичного принципу, законів Лікурга був принцип рівності. Для цього була розроблена і впродовж довгого часу діяла ціла система заходів, яка мала звести до мінімуму будь-які можливості особистого збагачення і тим самим призупинити зростання майнової нерівності серед спартиатів. Для цього з обігу була вилучена золота і срібна монета. Їх замінили важкими і незручними залізними грошами - оболами. Ремесло та торгівля вважалися у спартанській державі ганебними заняттями для громадянина. Займатися ними в обмежених масштабах могли тільки періеки. Найсуворішу заборону було накладено на виробництво і споживання предметів розкоші. Ремісники - періеки виготовляли лише найбільш необхідні предмети, знаряддя праці та зброю для спартанської армії. Водночас, закон забороняв ввезення до Спарти чужоземних товарів.

Ці перетворення сприяли внутрішньому об'єднанню спартанської громади, його консолідації перед постійною загрозою повстання ілотів. Спартанська ар-

мія вважалась найкращою у Давній Греції. Знаменита **спартанська (дорійська) фаланга** заслужено користувалася непереможною славою довгий час і не знала собі рівних на полі боя. Вже у середині VI ст. до н.е. Спарта. встановила свою гегемонію над більшістю полісів Південної Греції. Вони утворили так званий **Пелопоннеської союз**, який став найзначнішим політичним об'єднанням у Давній Греції того часу.

Надалі спартанці неодноразово намагались поширити свій вплив і на інші грецькі держави. Однак великодержавні претензії Спарти спиралися лише військову міць, а в економічному і культурному відношенні вона значно відставала від інших грецьких держав. Спартанські порядки різко гальмували розвиток економіки. Спарта, в умовах жорсткого військового режиму, культом штучно насаджуваної рівності, поступово замикалась у собі, відгороджуючись від зовнішнього світу та вороже ставлячись до демократичного устрою в інших грецьких полісах[1, с. 105-109, 175-183; 4, с. 148-161; 5]..

Питання № 4. Стародавня Аттика в VIII - VI ст. до н.е.

На відміну від Спарти роль військових завоювань у становленні полісного ладу в Аттиці була незначною. Головну роль тут відіграло поступова трансформація родових установ за рахунок внутрішнього розвитку. Цей процес поступових внутрішніх перетворень завершився виникненням розвиненої соціально-політичної форми грецького поліса з відносно згуртованим громадянським колективом, яка відома в історії під назвою - **афінська рабовласницька демократія**.

У IX-VIII ст. до н.е. в Аттиці відбуваються процеси пов'язані з посиленням соціальної диференціації населення, поступовим розпадом родового ладу і появою перших ознак державності. Народження полісної організації почалося з переважання міста Афін серед інших родових селищ в Аттиці та об'єднання (синойкизма) навколо них всіх родових общин Аттики (частково добровільне,

частково насильницьке).

Згідно традиції, це об'єднання завершив афінський герой Тезей, який знищив органи управління у всіх родових селищах, а їх функції передав раді старійшин, яка перебувала в Афінах.

Майнова та професійна диференціації афінського суспільства привели до появи трьох соціальних груп: родової знаті - **евпатридів**, ремісників-**деміургів** та селян - **геоморов**. На зміну вождю - **басілею** приходе колегії виборних чиновників-**архонтів**, а рада старійшин перетворюється у раду Арєопагу, який поповнювався архонтами, що відслужили свій термін.

У 621 р. до н.е в Афінах архонтом Драконтом було здійснено кодифікація існуючого права. Драконт включив у законодавство ряд нових законів, які відображали соціально-економічну ситуацію того часу. Так, за законами Драконта вводилися нові правила судочинства, скасовувалося старе право кровної помсти, причому встановлювалася відмінність між навмисним і ненавмисним вбивством. Закони оформляли право приватної власності, причому вводилася вища міра покарання - смерть за посягання на права власника, будь то присвоєння земельної ділянки або крадіжка овочів з городу. Законодавство Драконта стало перемогою тих соціальних сил, які представляли нові суспільні відносини і були зацікавлені у створенні державного порядку для захисту приватної власності..

Соціальні протиріччя в Афінах наприкінці VII ст. до н.е. досягли такої гостроти, що евпатридів були змушені вибрати архонтом відомого афінського політика **Солона**, поклавши на нього важке завдання щодо нормалізації обстановки (594 р. до н.е.). Майбутнє Афін Солон бачив у вдосконаленні землеробства, в загальному пожвавленні економіки, розширенні торгових операцій, у створенні гарантій для господарської діяльності середніх верств афінського громадянства і торгово-ремісничих елементів, поширенні ремісничих виробництв, у встановленні державного порядку і притягнення до політичного життя широких верств населення

Обраний архонтом з широкими повноваженнями, Солон приступив до реалізації своєї програми з реформування суспільного і державного устрою Афін.

Замість громіздкої егінської грошової системи, Солон для створення сприятливих умов для торговельних операцій, ввів зручну і поширену в Егейському басейні євбейсько вагову і грошову системи.

Намагаючись вести активну боротьбу проти всяких надмірностей і непродуктивних витрат Солон заборонив дорогі поховання, безцільне принесення в жертву величезної кількості тварин, будівництво розкішних гробниць тощо.

Принципове значення мало введено Солоном розподіл всього повноправного населення Афін на чотири розряду (за розмірами земельного доходу). До першого розряду віднесли громадян (**пентакосіомедімни**), які мали не менш 500 медимнов (1 медимн - приблизно 52 л.) доходу зерном. Доход другого розряду - **вершників** - складав 300 медимнов. Громадяни третього, найбільш численного, розряду - **зевгіти** - мали доход у 200 медимнов. До четвертого, найнижчого, розряду входили, так звані **фети**, які отримували прибуток менше 200 медимнов. Відтепер наявністю певного набору прав і обов'язків у громадян в Афінах залежала від приналежності до до того чи іншого розряду. Представники першого і другого розрядів служили у кінноті та обиралися на вищі посади в державі, зевгіти складали важкоозброєну піхоту, фети формували легку піхоту та були матросами на військових кораблях.

Відтепер величина приватної власності а не приналежність до того чи іншого роду, визначала значущість людини.

Найбільш радикальною була реформа боргових відносин, так звана **сісакхвія** ("струшування тягара"). Згідно закону Солона, були скасовані всі борги, зроблені під заставу землі. Водночас законодавчо заборонялося боргова кабала. Скасування боргового рабства стало важким ударом по родовій аристократії, оскільки саме за допомогою цих заходів вона збільшувала свої земельні володіння і закабальяла селян, перетворюючи їх на залежних від них орендарів. Для подальшого розвитку афінської економіки скасування боргового рабства мала

принципове значення, оскільки орієнтувала великі господарства (як мастки, так і ремісничі майстерні), не на працю залежних кабальних одноплемінників, а на працю рабів, яких покупали на ринках або захоплювали під час військових походів.

Серед інших соціальних реформ Солон слід відзначити введення свободи заповіту при відсутності прямих спадкоємців (раніше в цьому випадку майно та земля, залишалося в роду) і заборона мати земельні володіння понад встановлену законом норми, тобто введення земельного максимуму.

Реформи Солон сприяли загальному зростанню авторитета Народного зібрання поступового перетворення його на повноважний і важливий державний орган на якому стали приймати закони, обговорювати важливі державні справи, тощо.

З метою кращої організації роботи Народних зборів Солоном було створено новий орган влади - **Рада 400**, куда обиралися по 100 чоловік від кожної філи, яка керувала підготовкою справ для обговорення на Народних зборах і розбирала окремі управлінські справи. Зростання ролі та повноважень Народних зборів і Ради 400 значно обмежили функції Ареопагу.

Важливе значення мало створення суда присяжних - **гелієя**, який обирали з громадян усіх розрядів, що зробило його найбільш демократичною державною установою. Гелієя повинна була перевіряти звіти посадових осіб, розглядати конфлікти між громадянами тощо.

Для керівництва фінансовою діяльністю поліса були утворені нові посади **коллакретів** (стежили за фінансовим забезпеченням жертвоприношень), **скарбників, полетів** (здавали в оренду державне майно).

Завдяки реформам Солон широкі верстви афінського демосу мали змогу приймати участь в управлінні державою. Саме такий державний устрій отримав назву демократія. Таким чином, Солон заклав основи афінської демократії, яка досягне повного розквіту тільки у середині V ст. до н.е.

Після завершення політичної кар'єри Солон, боротьба між знаттю і демо-

сом набула нової якості. В Афінах виникають три політичних угруповання, які очолювали представниками знатних родів: **паралії** на чолі з Мегаклом, **педії** на чолі з Ликургом та **діакрії**, яких очолював Писистрат.

Боротьба між ними завершилась перемогою Писистрата, який у 560 р. до н.е. захопив владу і встановив свою тиранію.

Намагаючись заручитися підтримкою різних верств населення: сільського і міського демосу, Писистрата роздавав біднякам пільгові позики для забезпечення землеробських робіт, заснував роз'їзні суди, які вирішували всі суперечки на місці і не відволікали селян від роботи. Водночас, він ввів досить обтяжливий податок у розмірі 10% врожаю на користь своєї скарбниці.

Тиран проводив політику розвитку ремесла, зростанню афінського експорту за межі Аттики. За його часів побудували храм Афін на Акрополі, розпочато спорудження святилищ Аполлона і Зевса. Для постачання міста питною водою було прокладено водогін.

Зовнішня політика Писистрата полягала у оволодінні ключовими пунктами, які контролювали морський шлях до Чорного моря. Він встановив дружні стосунки з тиранами островів Самоса та Наксоса, з фессалійською знаттю, з містами Коринфом і Аргосом. Зовнішньополітичні успіхи сприяли зростанню впливу Афін серед грецьких полісів.

Нащадки Писистрата Гіппарх і Гіппій, що отримали владу після смерті батька у 527 р. до н.е., продовжували його політику, але не змогли втримати у своїх руках владу. У 514 р. до н.е. Гіппарха було вбито змовниками, а Гіппій розпочав політику терору проти своїх політичних ворогів, чим викликав загальне невдоволення афінського населення. Зовнішньополітична ситуація також погіршилась, перси захопили чорноморська проливи звідки до Афін йшов хліб. У 510 р. до н.е. Гіппій, остаточно втративши підтримку афінян зрікся влади і тікає до персів.

Повалення тиранії Гіппія призвело до чергового спалаху внутрішньої боротьби, в результаті якої до влади в Афінах прийшов рід **Алкмеонідів**. Його

представник Клісфен виступив з програмою реформ, які повинні були завершити оформлення полісного ладу в його демократичному варіанті і остаточно знищити останні залишки родових відносин в країні (508 - 500 pp. до н.е.).

На цей час, в Аттиці зберігався традиційний племенний розподіл території на родові філи, фратрії і роди, що дозволяло знаті зберігати свій вплив в країні. Адміністративна реформа Клісфена мала за мету змінити цю ситуацію. Територія Аттики була розділена на 10 областей, кожна з яких складалася з трьох районів, а район включав кілька, дрібних адміністративних одиниць - **демов**. Кожна з 10 областей (**філ**) складалася з трьох районів (**тріттій**), розташованих в різних місцях Аттики (один район - у міській межі Афін, інший - в приморській смузі, третій - у внутрішній частині Аттики). Колишні родові колективи виявилися розкиданими по різних демах, тріттіям і филам і вони фактично втратили своє політичне значення.

Встановивши новий, територіальний принцип поділу, Клісфен привів у відповідність з ним всю структуру полісних органів влади. Рада 400, що складається з представників старих родових філ, була скасована. Замість неї заснований **Рада 500**, до якої входили 50 чоловік від кожної нової філи, всередині філи кандидати в члени Ради 500 обиралися за демах і тріттіям. На виборні посади також призначали, враховуючи число територіальних філ, по 10 членів від кожної. Були введені нові посади 10 **аподектів** (збирачів податків) і 10 **стратегів** (військових командирів).

Рада 500 не тільки готувала справи для Народних зборів, а й займалася поточним управлінням. Функції аристократичного Ареопагу навпаки обмежувалися, його політичне значення впало і він поступово перетворився в одну з судових інстанцій. Для охорони встановленого порядку, запобігання можливості захоплення влади з боку будь-якої могутньої особи був введений так званий **остракізм** (тобто голосування на черепках). Остракізм - спеціальне голосування в Народних зборах з питання, у державі людей, загрожує існуючому порядку. Учасники Народного зібрання писали ім'я такої людини на черепках амфор

та інших посудин. Якщо на 6 тис. Черепков виявлялося одне і те ж ім'я, ця людина виганялася з Афін на 10 років.

Законодавство Клісфена і його прихильників завершило перетворення, розпочаті в афінському суспільстві Солоном. Вся структура суспільно-політичного і культурного життя тепер ґрунтувалася на нових соціальних, державних, а не кровноспоріднених зв'язках. Органи політичної влади були побудовані так, щоб забезпечити участь в управлінні широким колам демосу. Закони Клісфена завершили формування суспільства і держави в Аттиці у вигляді демократичного поліса, яке почалося в VIII ст. до н.е. [1, с. 109-118; 4, с. 164-187; 5].

Лекція № 4-6

Тема: Класична Греція V-IV ст. до н.є..

План

- 1. Греко - перські війни.**
- 2. Розвиток рабовласницької демократії в Афінах.**
- 3. Пелопоннеська війна**
- 4. Криза полісної системи в IV ст. до. н. е.**

Питання № 1. Греко - перські війни.

Наприкінці VI ст. до н.є. виникає загроза незалежності грецьких полісів з боку могутньої перської держави Ахеменідів. Захопивши грецькі міста Малої Азії і острова східної частини Егейського моря, перси почали розробляти плани підкорення Балканської Греції.

Війна греків з персами (500 - 449 рр. до н.є.), була одним з найтриваліших військових зіткнень у світової історії. Зазвичай в науковій літературі прийнято називати боротьбу греків з державою Ахеменідами греко-перськими війнами тому, що військові дії велися не безперервно, а розпадалися на ряд більш менш тривалих військових кампаній. Серед них, можна відзначити п'ять:

1. 500 - 494 рр. до н. е. - повстання Мілета і грецьких міст Малої Азії проти перської влади.

2. 492 - 490 рр. до н. е. - перші походи перських військ на територію Балканської Греції.

3. 480 - 479 рр. до н. е. - вторгнення перської армії царя Ксеркса в Грецію - кульмінаційний пункт греко - перських воєн.

4. 478 - 459 рр. до н.е. - зміна характеру військових дій, перехід стратегічної ініціативи до греків, звільнення від персів грецьких міст Малої Азії і островів Егейського моря. Посилення афінської військово - морської могутності.

5. 459 - 449 рр. до н. е. - військова експедиція Афін і їх союзників в Єгипет і завершення греко - перських воєн.

Ще у 40-30-х роках VI ст. до н.е., грецькі міста у Малій Азії були захоплені перським царем Кіром II (550 - 530 рр. до н.е.). На перших порах перси дотримувалися відносно м'якої політики щодо греків, мало втручалися у їх внутрішнє життя, не обтяжували податками, заохочували їх торгівлю з містами Малої Азії і іншими областями Персії. Однак вже при Дарії I (522 - 486 рр. до н.е.) відбувається поступова зміна перської політики відносно грецьких міст. Намагання нового перського царя посилити централізацію управління призвело до постійного втручання у внутрішні справи греків, у багатьох містах влада була передана перським ставленикам - тиранам, які були підлеглі безпосередньо сатрапові Малій Азії. Міста були обкладені повинностями та податками. Дарій I надавав явну перевагу фінікійським торговцям, які завдавало серйозного збитку інтересам греків. У грецьких містах Малої Азії накопичувалося невдоволення перським пануванням, яке ще більше підігрівалося планами перської верхівки із завоювання балканських полісів.

Першим проти персів повстав Мілет - найбільше грецьке місто Малої Азії. У 500 р. до н.е. перський тіран **Арістагор**, спираючись на антиперські настрої, підняв повстання. Приклад Мілета наслідували інші іонійські міста, які вигнали перські гарнізони і царських ставлеників - тиранів. Повсталі міста уклали союз для ведення спільної боротьби з персами. Арістагор, який на перших порах став на чолі повстання, відправився за допомогою у Балканську Грецію. Однак його місія виявилася практично безрезультатною: Спарта у допомозі відмовила, і тільки Афіни послали невелику ескадру до 20 бойових судів (ще п'ять судів прислало місто Еретрія).

Влітку 498 р. до н.е. повсталі греки напали на Сарди, де сховався сатрап Артафрен з гарнізоном, зруйнувало місто, хоча не змогло узяти Акрополь. Повстання розросталося і стало представляти серйозну загрозу для перського панування в усій Малій Азії. У цей регіон персами були перекинуті додаткові військові контингенти, які почали боротьбу з повсталими грецькими містами. Їм вдалося завдати чутливої поразки грекам біля міста Ефеса (496 р. до н.е.). Через деякий час, перси нанесли флоту повсталих нову поразку біля острова Лада, поблизу Мілета (495 р. до н.е.). Сам Мілет був взятий в облогу персами, та після майже річної облоги узятий ними у 494 р. до н.е. та зруйнований вщент а його жителі знищені або продані в рабство. Незабаром були приведені до покірності і усі інші повсталі грецькі міста.

Після придушення повстання Дарій I мав «законний» привід для вторгнення у Балканську Грецію, як покарання тих, хто допомагав іонійцям.

У Малій Азії був сформований великий флот приблизно із 600 судів і експедиційний корпус чисельністю приблизно 30 тис. воїнів. На чолі цієї армії був поставлений зять царя, талановитий воєначальник і дипломат **Мардоній**. Метою походу Мардонія було завоювання фракійських племен, Македонії, грецьких міст в протоках і на північному узбережжі Егейського моря та, якщо ситуація виявиться сприятливою, підкорення самої Греції та захоплення Афін.

У 492 р. до н.е. Мардоній переправив свою армію через Геллеспонт (суч. Дарданелли), та розпочав захоплення північного узбережжя Егейського моря. Флот з припасами, спорядженням і продовольством супроводжував сухопутне військо. Персам вдалося підкорити частину фракійських племен, прибережні грецькі міста, острів Фасос, до того ж, македонський цар Олександр I також виявив свою покірність. Проте біля мису Афон персидський флот потрапив у бурю і був знищений на прибережних скелях. Зазнавши величезних втрат, Мардоній відвів залишки своєї армії у Малу Азію. Однак незважаючи на загальну невдачу походу 492 р. до н.е., персам вдалося створити собі плацдарм на майбутнє, закріпившись у північній частині Егеїди.

Невдача першого походу не змінила планів Дарія, і він знову став готуватися до вторгнення в Грецію. Нова армія налічувала до 20 тис. воїнів і великий флот. Її очолили досвідчений воєначальник **Датіс** і племінник царя **Артафрен**. Радником при них був вигнаний з Афін колишній тиран **Гіппій**, який мав своїх прибічників в Афінах і добре знав місцеві умови. Військовим приготуванням передувала дипломатична підготовка. У 491 р. до н.е. у усі поліси Балканської Греції були спрямовані персидські послы з вимогою повної покірності (вимога «землі і води») або хоч би нейтралітету у майбутній війні. Чимало грецьких полісів Беотії та Фессалії, підкорилися цієї вимозі, а Аргос заявив про свій нейтралітет. Однак найсильніші грецькі держави, Спарта і Афіни, категорично відкинули вимоги.

У 490 р. до н.е. перси висадилися біля містечка Марафон у північно-східній частині Аттики, який розташовувався в 42 км. від Афін. З Марафону можна було вчинити напад на Афіни по сухопуттю, а великий персидський флот міг обігнути мис Суній і атакувати Афіни з моря.

Спарта відмовила у негайній допомозі афінянам, оскільки в ці дні там проходило чергове релігійне свято. У цих обставинах вирішальну роль відіграв талановитий афінський полководець **Мільтіад**, який добре знав сильні і слабкі сторони перської військової організації. Він переконав своїх колег стратегів не відсиджуватися в погано укріплених Афінах, а вести усе військо до Марафону і дати там рішучу битву. 12 вересня 490 р. до н.е. відбулася знаменита **Марафонська битва**, яка увійшла до історії античного військового мистецтва. Під час бою персам вдалося потіснити центр афінян, проте на флангах перемогу святкували греки, які, розгорнувшись вдарили по центру ворога. Перемога була повною, на полі бою залишилося більше 6 тис. воїнів супротивника, афіняни втратили 192 гопліта.

Незважаючи на поразку, перси зробили спробу захопити Афіни з моря переправивши на судах залишки своєї армії, скориставшись перебування усього афінського війська далеко від міста, однак Мільтіад передбачив цей хід. Відра-

зу ж після перемоги під Марафоном афінське військо форсованим маршем повернулося в Афіни до прибуття туди перського флоту. Перська ескадра просто-яла на рейді деякий час і, розуміючи безперспективність облоги, пішла до берегів Малої Азії. Таким чином, і цей напад персів на Балканську Грецію закінчився повним провалом.

Дарій I з подвійною енергією почав приготування до нового вторгнення в Грецію розуміючи, що його військово-політичному престижу завдано сильного удару. Проте, смерть царя у 486 р. до н.е., а пізніше повстання у Вавилонії та Єгипті перешкодили його наступнику царю Ксерксу I (486 - 464 рр. до н.е.), завершити ці приготування. Лише, відновивши до 483 р. до н.е., відносний спокій у своїй державі новий цар енергійно приступив до прямої військової і дипломатичної підготовки вирішального походу на Грецію. Приготування були закінчені до 481 р. до н.е., величезна перська армія, яка налічувала не менше 150-200 тис. воїнів та потужний флот до 1200 судів різного класу були готові до вторгнення. Надаючи особливе значення цієї кампанії, армію очолив сам цар **Ксеркс**.

У Греції також готувалися до війни, домагаючись військово-політичної єдності полісів. До 481 р. до н.е. у Балканській Греції вдалося припинити міжусобиці і на конгресі в Коринфі було укладено військовий союз, до якого увійшло 31 грецькій поліс. На чолі об'єднаної армії і флоту були поставлені спартанські царі як найдосвідченіші воєначальники.

З питань зміцнення військової могутності Афін в Народному зібранні розгорілася боротьба між прибічниками політичного угруповання на чолі з **Фемістоклом** і іншим, очолюваним учасником марафонської битви Арістідом. Фемістокл висунув програму будівництва сильного військово-морського флоту у складі 200 самих швидкохідних судів - трієр, розширення афінської гавані, постійних тренувань суднових екіпажів і спорудження портових будівель. До кінця 80-х років V ст. до н.е. його партія отримало перемогу і морська програма почала енергійно проводитися у життя.

Навесні 480 р. до н.е. розпочався похід Ксеркса на Грецію. Перси швидко пройшли усе фракійське узбережжя і Македонію. Оборону греки зайняли у вузькій Фермопільській ущелині, через яку проходила єдина дорога з Фессалії у Середню Грецію. Тут заскрипівся загін греків з 7,2 тис. гоплітів, який очолював спартанський цар **Леонід**. Водночас сильний грецький флот з 270 трієр зайняв позиції у мису Артемісій, біля північного краю острова Евбеї. Упродовж чотирьох діб, величезна армія персів штурмувала грецькі позиції, доки їм вдалося обійти греків з тилу. Цар Леонід, вважаючи подальшу оборону безглуздою, наказав своїм союзникам відходити. На місці битви залишилися лише спартанці на чолі з своїм царем, яким закон забороняв відступати з поля бою. До них добровільно приєдналися воїни з міст Феспій та Фів. Усі вони пали у битві після героїчного опору.

Після поразки греків у Фермопілі, їх флот відійшов від Артемісії і встав біля Афін навпроти острова Саламін.

Пройшовши Фермопіли, перська армія захопила Середню Грецію. Атика та місто Афіни були розграбовані. Її жителі були евакуйовані на сусідній острів Саламін та м. Трезени в Арголідії.

Незважаючи на захоплення Середньої Греції, у тому числі Афін, основні військові сили греків, союзна армія і флот були збережені. Згідно з первинними планами, греки усією армією повинні були обороняти Коринфський перешийок, де зводилися потужні оборонні споруди. Проте Фемістокл пропонував дати рішучу морську битву у вузькій Саламінській протоці, де швидкохідні і маневрені грецькі трієри мали б вирішальну перевагу над більш чисельними однак громіздкими і тихохідними судами супротивника.

У свою чергу, цар Ксеркс, розраховував на рішучу морську перемогу маючи майже подвійну перевагу у кількості бойових кораблів. Він наказав блокувати грецький флот зайнявши виходи з Саламінської протоки. Битва відбулася 28 вересня 480 р. до н.е. Як і передбачав Фемістокл, маневрені і швидкохідні

грецькі суда, чудово орієнтуюсь у вузькій Саламінській протоці, нанесли нищівну поразку перському флоту, потопивши 200 судів і втративши 40 своїх.

Ця поразка різко змінила військову ситуацію. Грецькі кораблі могли тепер знищити понтонні мости через Геллеспонт і перерізати усі комунікації з Малою Азією поставив у скрутне становище сухопутне військо персів. Це примусило царя Ксеркса з значною частиною армії і залишками флоту повернутися в Азію. Однак у самої Греції залишався відбірний перський корпус, який очолював Мардоній.

Навесні 479 р. до н.е. Мардоній знову захопив і розграбував Афіни. Союзне грецьке ополчення під командуванням талановитого спартанського воєначальника **Павсанія** зібралося у Беотії і біля міста **Платей** нав'язало персам рішучу битву (479 р. до н.е.). Битва біля Платеях завершилась повним розгромом армії персів та загибеллю Мардонія. Залишки перської армії покинули територію Балканської Греції. Того ж дня союзна ескадра на чолі із афінським стратегом **Ксантіппом** і спартанським царем **Леотіхідом** атакувала резервну базу персів біля мису **Мікале** і комбінованою атакою з моря і суші знищила сильну персидську армію і спалила велику частину перських судів.

Битви біля Платей і Мікалі стали завершенням напруженої боротьби греків з армією Ксеркса. Після її загибелі перський цар вже і не мріяв про підкорення Греції, а військова потужність перської держави була настільки розхитана, що йому доводилося думати про те, як би утримати її від повного розпаду.

У військових діях грецьких полісів з перською державою також відбулися суттєві зміни. Стратегічна ініціатива перейшла до греків. Відбивши напад на Балканську Грецію, греки поставили перед собою нові завдання: звільнення від перського панування чорноморських проток і грецьких полісів західної частини Малої Азії.

Відбиття перського нашестя стало можливим завдяки об'єднанню грецьких полісів і передусім Афін, Спарти і Коринфа. Це об'єднання сил було

викликане смертельною небезпекою з боку Персії. Однак, після рішучих перемог греків і ліквідації перської загрози у 480 - 479 рр. до н.е. між союзниками почали проявлятися розбіжності з цілої низки військово-політичних питань. Спарта не була зацікавлена в далеких походах, тим більше таких, де вирішальною силою ставав військово-морський флот. Афіни, навпаки, були енергійними прибічниками продовження активної завойовничої політики.

У наслідок цих розбіжностей Спарта поступово послабляє свою активність та фактично виходить з складу загальногрецького союзу, створеного у Коринфі в 481 р. до н.е. Афіни ж, навпаки, перетворюються у головний центр притягіння для членів цього союзу, в який прагнули увійти і нові члени, головним чином з числа малоазійських і острівних грецьких полісів.

Зацікавлені в подальшому розвитку військових дій і повному витісненні персів з району Егейського моря, грецькі міста на чолі з Афінами уклали у 478 р. до н.е. новий союз, який дістав назву **Делоського військового союзу (сіммахії)**. Союзники мали загальну казну і об'єднані збройні сили: сухопутне військо і флот. Основні справи союзу вирішувала рада з представників усіх полісів, які входили в нього. Проте вже з моменту створення Делоського союзу у ньому позначилося значний вплив Афін, які, були найбагатшим і найбільшим полісом в Греції. Недивно, що союзники дуже скоро передовірили саме афінянам вести військові дії, вважаючи за краще, замість участі у в бойових операціях, вносити відповідну грошові суми, які дозволяли афінянам витратити їх на утримання додаткових контингентів афінських гоплітів і флотських екіпажів. Афіни, таким чином, отримали у своє розпорядження значні фінансові кошти (460 талантів) на утримання флоту і сухопутної армії (до 200 трієр, 40 тис. екіпажа і веслярів, 10 тис. гоплітів і 1 тис. вершників).

Для того, щоб убезпечити себе від загрози з суші, афіняни прийняли рішення створити нову оборонну систему навколо Афін, зробивши місто неприступною фортецею. Під керівництвом Фемістокла за декілька років навколо Афін була побудована складна система кріпосних споруд, що включала

кільце міських стін, так звані "**Довгі стіни**" (приблизно 5 км), які захищали дорогу з Афін в порт Пірей. Таким чином, Афіни могли витримати будь-яку тривалу облогу, оскільки була передбачена можливість безпечного і безперервного постачання міста з Пірея.

У 460 р. до н.е. у Єгипті спалахнуло повстання проти персів, яке очолив представник лівійської аристократії Інар. Відпадання такої найбагатшої сатрапії, як Єгипет, поставило б персидське царство в скрутне становище і могло започаткувати його політичний розпад. Афіняни приймають рішення надати допомогу Інару. У 459 р. до н. е. на допомогу єгипетським повстанцям була відправлено 200 судів і 20 тис. воїнів. Взаємодіючи з Інаром, афіняни завдали персам декілька поразок і захопили місто Мемфіс. Проте в 455-454 рр. до н. е. нова перська армія, яка була послана в Єгипет, зуміла завдати поразки повстанцям, а потім і афінському флоту. Загибель великих афінських сил у болотах Дельти сильно послабила політичний престиж і військову потужність Афін. Під приводом, що союзна казна, яка зберігалась у храмі Аполлона на острові Делос, може бути захоплена персами або піратами, афіняни в односторонньому порядку перенесли її в скарбницю храму Афін. Перенесення союзної казни з Делоса в Афіни у 454 р. до н.е. вважається датою перетворенні Делоської сіммахії в **Афінську архе** (державу).

Відновлення перського панування в Єгипті і поразка афінян змінили політичну ситуацію в Східному Середземномор'ї на користь Персії. Але сили Афін, які повновладно мали в розпорядженні величезні ресурси Афінського морського союзу, були ще дуже великі. Афінський стратег **Кімон** організовує експедиційну армію для підтримки обложених персами грецьких міст Кіпру і єгипетських повстанців. Йому вдалося у 450 - 449 рр. до н.е. нанести поразку перському флоту неподалік від його берегів та захопити ряд кіпрських міст. 449 р. до н.е. став останнім роком тривалих греко-перських воєн. Того ж року, афінське посольство чоли з **Каллієм** розпочали переговори з персами про укладання миру. Умови Каллієва миру (449 р. до н. е.) поклали край греко-

перським війнам і закріпили перемогу греків. Перський цар визнавав незалежність усіх грецьких полісів Малої Азії, зобов'язувався не вести проти них військових дій, не вводити військовий флот в Егейське море і протоки. Греки брали зобов'язання не втручатися в справи Східного Середземномор'я і Єгипту[1, с. 125-140; 4, с. 208-230; 5]..

Питання № 2. Розвиток рабовласницької демократії в Афінах.

Афінська демократія вважається найрозвиненішою і найдосконалішою формою демократичного ладу античних держав. Золотим століттям афінської демократії стало століття з середини V до середини IV ст. до н.е. Формування системи політичних органів афінської демократії було результатом тривалого історичного періоду починаючи з реформ Солона.

Повноправним афінським громадянином міг бути житель Аттики, обидва батьки якого мали громадянські права, а його ім'я вносилося в особливий список, який вівся в демах, - нижчих адміністративних одиницях Аттики. Молоді люди, внесені у ці списки, збиралися з усієї Аттики в районі Пірея і тут впродовж року проходили навчання і отримували певне виховання під керівництвом спеціальних **вчителів - софроністів**, обраних з числа найбільш шанованих афінян. Під їх керівництвом юнаки (їх називали **ефебами**) навчалися фехтуванню, стрільбі з лука, метанню списа, поводженню з металевими знаряддями, фізичним вправам. Велика увага приділялася моральному вихованню молодих людей.

До 20 років ефеб закінчував обов'язковий курс військово-виховного навчання і ставав повноправним громадянином. Цивільна повноправність включала сукупність як певних прав, так і обов'язків. Найбільш суттєвими правами громадянина були право на земельну ділянку на полісній території і економічну допомогу від держави у разі матеріальних утруднень, право на свободу і особисту незалежність від якої-небудь іншої людини, право на участь в спра-

вах держави, тобто участі в Народному зібранні, Раді, виборних органах, право на шанування і захист вітчизняних богів, на участь в громадських святах, на захист і заступництво афінських законів та право на носіння зброї і служби в ополченні.

Обов'язків громадянина були свого роду продовженням цих прав: він був зобов'язаний приходити на допомогу полісу в надзвичайних обставинах, захищати рідний поліс від ворогів зі зброєю в руках, берегти своє майно і працювати на земельній ділянці, покорятися законам і обраній владі, шанувати батьківських богів і брати активну участь у громадському житті.

Головним і вирішальним органом влади в Афінах було Народне зібрання (**єклекссія**). На Народне зібрання збиралися усі громадяни незалежно від їх майнового положення. Водночас, жінки не мали права брати участь у громадському і політичному житті.

Народне зібрання мало широкі повноваження. Воно затверджувало оголошення війни і укладення миру, ухвалювало державні закони, результати переговорів з іншими державами, ратифікувало договори з ними. На Народному зібранні обиралися магістрати Афінської держави, обговорювалися звіти після їх річного управління, контролювалися здача в оренду державного майна, вирішувалися справи з продовольчого постачання міста, земель і копалень, затверджувалися найбільш великі заповіти. Воно здійснювало контроль за вихованням юнаків, яких готували до отримання громадянських прав. У компетенцію Народного зібрання входило проведення такого надзвичайного заходу з охорони державного устрою від підступів знатних осіб, як остракізм, тобто вигнання на 10 років будь-якої особи, запідозреної в намірі зруйнувати демократичний лад.

Найважливішою справою Народного зібрання було обговорення і затвердження державного бюджету, дарування прав громадянства іноземцям, хоча це траплялося украй рідко. Воно виступало не лише законодавчим органом своєї держави, але і контролювало ситуацію в сферах управління і адміністрації.

Народне зібрання в Афінах збиралося у строго певні терміни: раз в 9 днів або 4 рази в 36 днів, а уся річна діяльність складалася з 10 циклів.

У Народному зібранні існував досить демократичний порядок обговорення порядку денного. Виступити з обговорюваного питання міг кожен громадянин. Кожен афінський громадянин незалежно від його майнового положення мав право внести на обговорення проект закону, який міг бути прийнятий на Народному зібранні.

Щоб залучити до роботи Народного зібрання самий нижчий прошарок афінського громадянства, на початку IV століття до н.е., був ухвалений закон (за пропозицією афінського політика Агіррія), який встановлював винагороду за відвідування Народного зібрання у розмірі 3 оболов, середньої заробітної плати афінського ремісника на один день.

Рішення Народного зібрання, які ставали державними законами, зазвичай розпочиналися із слів «Ухвалила Рада і народ». "Рада 500" складалася з 500 осіб, по 50 від кожної з 10 афінських філ. Кожен член Ради обирався за жеребом з декількох кандидатів, що унеможливлювало підкуп або який-небудь тиск згори. Найважливішими завданнями Ради 500 була організація роботи народних зібрань і виконання їх функцій у перервах між засіданнями. Вона комплектувалася з усіх розрядів афінського громадянства. Члени Ради обиралися на один рік, повторне обрання дозволялося через декілька років, таким чином Рада оновлювалася наново щороку.

Разом з Радою 500 в системі афінської демократії існувала ще і Рада Ареопагу. Ареопаг - на відміну від Ради 500 був органом аристократичним. Він складався з декількох десятків членів (60-70 осіб), що кооптувалися (а не обиралися народом) на довічний термін, головним чином з середовища афінських аристократів. Вожді афінської демократії не наважилися знищити Ареопаг, але уміло пристосували його до виконання таких державних функцій, які стояли поза повноваженнями обраних магістратів. Ареопаг в V-IV ст. до н.е. перетворився у одну з судових інстанцій, який розбирав справи про підпали, порушен-

ня релігійних приписів, умисні вбивства. Ареопаг повинен був також спостерігати також за охороною батьківських засад і станом устоїв.

Міське управління Афін здійснювалося за допомогою спеціальних посадовців, виборних магістратів. Вищими магістратами в Афінах були колегії стратегів і архонтів. Ще у VIII ст. до н.е. виникає **колегія дев'яти архонтів**. Їх компетенція була досить широкою: по імені першого архонта називався рік, контролювали найважливіші релігійні церемонії і свята, визначали порядок розгляду численних судових справ як частки, так і державного порядку, архонти мали вплив на військові справи, включаючи дарування громадянських прав або звинувачення у поваленні державного устрою.

Однією з найавторитетніших урядових колегій в Афінах була **колегія 10 стратегів**. Стратеги очолювали військову організацію Афінської держави, проводили набір війська, командували їм під час військових дій, очолювали гарнізони. Стратеги відповідали за військове фінансування, вони ж розпоряджалися захопленою здобиччю. У керівництві військовими справами стратегам допомагали і інші виборні особи: **10 таксіархов**, які командували загонами гоплітів, **2 гіппарха** - командири кінноти, **10 філархів** - командирів більш дрібних загонів кінноти. На усі ці військові посади підбиралися громадяни, які отримали спеціальну підготовку і виявили здібності до військової справи. Вони обиралися відкритим голосуванням, тоді як на усі цивільні посади призначали за жеребом. Відкрите голосування повинне було виключити ризик вибору на відповідальну військову посаду людини некомпетентної або не здатної до командування.

У органи управління входили і численні фінансові колегії, які керували різними сторонами фінансової діяльності. Так, хранителями усієї державної казни були **10 скарбників** богині Афін; головною турботою, **10 полетів** був контроль за надходженнями в казну (від здачі в оренду державного майна до отримання податкових сум і інших надходжень); **10 логістів** регулярно перевіряли фінансову звітність посадовців; **10 аподектів** відмічали в списках усі

надходження в казну і видавали посадовцям покладені їм суми. Така система зводила до мінімуму можливість розкрадання державних коштів і корупцію.

У Афінах була також безліч різних колегій магістратів, основними функціями яких була організація управління внутрішньоміським життям, **10 метрономів** відповідали за правильність мір і ваг, **10 астиномів** стежили за санітарним станом міста, **10 сітофілаків**, хлібних наглядачів, постійно стежили за цінами на хліб, **10 агораномів** спостерігали за дотриманням правил ринкової торгівлі. Поліцейські функції, включаючи нагляд за в'язницями, приведення у виконання смертних і інших вироків, здійснювала колегія з 11 членів. У їх розпорядженні перебував загін скіфських стрільців з 300 державних рабів, озброєних луками. Обиралися і інші колегії посадовців.

В цілому це був досить численний, розгалужений адміністративний апарат. Усі колегії посадовців обиралися лише на один рік. Двічі обиратися на одну і ту саму посаду заборонялося, за виключення військових. Усі магістрати були колегіальними, і можливість зосередити владу в одних руках виключалася. У Афінах була прийнята демократична процедура обрання: окрім військових магістратів кандидати на усі інші посади обиралися за жеребом із представників усіх майнових розрядів, включаючи і громадян-бідняків. За відправлення магістратів призначалася плата у розмірі денного заробітку ремісника або дещо (від 3 до 5 оболоів) вища, що забезпечувало реальні умови для участі в управлінні громадян нижчого майнового розряду.

Одним з найважливіших органів афінської демократії був суд присяжних - геліея. Він був створений ще за часів Солона, на рубежі VII—VI ст. до н. е. і її вплив у державному житті був досить високим. Афінська геліея обиралася в кількості 6 тис. громадян, причому до її складу могли бути обрані особи не молодше 30 років, які мають певний життєвий досвід і деякі знання, як правило, батьки сімейств. Член геліеї розподілялися по 10 палатах (дікастеріях) по 600 осіб в кожній (500 осіб розбирали справи, 100 осіб вважалися запасними). Велике число членів усієї геліеї і окремих палат можна пояснити прагненням за-

побігти підкупу суддів (підкупити велике число суддів важко, до того ж афіняни розподіляли судові справи між палатами за жеребом). Обиратися в гелією можна було по декілька разів, що вело до накопичення у геліастів досвіду ведення судових справ, компетентність рішень, підвищувало їх професіоналізм. Судовий процес ґрунтувався на принципі змагальності: обвинувач приводив докази провини, відповідач їх спростовував. Після вислуховування розмов обвинувача і відповідача геліасти голосували; справа вважалася вирішеною, якщо за нього проголосувала понад половина членів палати. Відповідач або звільнявся від звинувачення, або карався: ув'язненням, грошовим штрафом, конфіскацією майна; найсуворішими були вироки до позбавлення громадянських прав, вигнання або страти.

Окрім різноманітних судових справ на гелією було покладено відповідальне завдання з охорони усієї системи афінської демократії. Так, афінську конституцію оберігали за допомогою спеціального розгляду, званого **«графіе параномон»**, або скарги на протизаконня. Згідно йому, кожен афінський громадянин мав право виступити із заявою, що ухвалений Народним зібранням закон прийнятий з порушенням встановленого порядку або суперечить існуючому законодавству. Якщо скарга визнавалася справедливою, то неправильно ухвалений закон скасовувався, а його автор, за те, що він ввів своїх співгромадян, учасників Народного зібрання в оману, засуджувався до великого грошового штрафу, вигнання або навіть страти. Можливість подати «скаргу протизаконня» оберігала афінян від внесення в Народне зібрання непередуманих законопроектів. Але, якщо «скарга на протизаконня» не підтверджувалася, її ініціатора притягали до відповідальності за кляузництво. Таким чином, інститут графіе параномон, надавав кожному громадянину право виступити на захист існуючих законів афінської демократії.

Афінська демократія забезпечувала політичну участь тільки повноправних громадян, яких було не більше 30-40 тис. із загальної кількості населення Атики у 250-300 тис. осіб. Передусім афінська демократія була демократією гро-

мадянською, тобто системою, з якої було виключено усі версти населення, які не мали громадянських прав. Це виключало участь в управлінні державою не тільки рабів, але і так званих **метеків** - іноземців, які постійно жили в Афінах, але не мали громадянських прав. Не мали права брати участь в роботі державних органів також жінки, хоча номінально вони і вважалися громадянками [1, с.164-175; 4, с. 230-251; 5]..

Питання № 3. Пелопоннеська війна

В античній історії Пелопоннеською війною назвали війну між Афінським і Пелопоннеським союзами за гегемонію у Давній Греції (431 - 404 рр. до н.є.). Цей військовий конфлікт був обумовлен багатьма політичними, економічними та соціальними причинами. Афіни та більшість їх союзників прагнули до розвитку інтенсивних форм економіки, , товарного господарства, ремісничого виробництва, торгівлі. Навпаки, Спарта і більшість її союзників, орієнтувалися переважно на натуральне виробництво, сільське господарство.

Протиріччя між Афінами і Спартою у політичній сфері були ще гострішими: Афіни вважалися у Греції оплотом демократії, що спиралась на активну діяльність у Народному зібранні широких верст громадян. На відміну від них, Спарта, навпаки, орієнтувалась на знатну і багату верхівку громадянства, яка комплектувалась з вузького круга аристократії. Серед непримиренних супротивників Афін і їх політики удругій половині V ст. до н.є. був також Коринф. Його відношення до Афін пояснювалася перш, за все, гострою економічною конкуренцією - Коринф був потужним торгово-ремісничим центром Балканської Греції і мав життєві інтереси передусім на заході грецького світу, у Сицилії та Південній Італії. Поки вплив і влада Афін поширювалися лише в Егейському басейні і Причорномор'ї, він ще мирився з афінською експансією. Проте, активне просування його торгового конкурента на захід, у Велику Грецію, Коринф допустити не міг. Ось чому з кінця 30-х років V ст. до н.є.

Коринф наполегливо вимагав знищення Афін військовим шляхом. Спарта колівалася, розуміючи наскільки важкою буде війна з Афінами, які знаходились на вершині своєї могутності. Проте загрози з боку Коринфа залишити Пелопоннеський союз, якщо війна не буде оголошена, а також реальна загроза з боку Афін його могутності, а також загальне погіршення ситуації для Спарти робили цю війну неминучою.

Ці протиріччя досягли особливої гостроти наприкінці 30-х років V ст. до н.е.. Достатньо було щонайменшого приводу, щоб спалахнула війна. Її прискорили три окремих, на перший погляд, один від одного подій.

Перша з них, була пов'язана з загостренням протистоянням між демократичним і аристократичним угрупованнями у грецьких полісах містах Керкірі та Епідамні у 435-433 рр. до н.е. У цей конфлікт були втянуті інші держави - Афіни, а також Коринф, оскільки ворожі сторони звернулися за допомогою до обох міст. Але якщо їх звернення до Коринфа бкло певною мірою природним, оскільки Епідамн і Керкіра були саме коринфськими колоніями, то втручання у цю справу Афін розглядалося, як абсолютно необґрунтоване що викликало крайнє роздратування у Коринфі.

Інша подія пов'язувалась з афінськими санкціями проти сусіднього міста Мегари. Цей досить розвинутий торгово-ремісничий поліс певний час був у складі Афінського морського союзу, але вийшов з нього і перейшов на сторону Спарти та її союзників, водночас продовжуючи активно торгувати з Афінами. Ця ситуація призвела до прийняття Афінами у 432 р. до н.е. спеціальної постанови (так звана **мегарська псефізма**), яка забороняла ввезення мегарських товарів на ринки Афін і їх союзників, що завдавала страшного удару по економіці Мегар та остаточно перетворила її на запеклого ворога Афін, який активно наполягав на оголошенні війни.

У свою чергу, дії Коринфа і Мегар спровокували вихід з Афінського союзу одного з найбільших міст півострова Халкідіки - Потідеї, що примусило Афіни відправити свій флот і сильний загін гоплітів на її заспокоєння (432 р. до

н.с.). Ці, на перший погляд, окремі малозначні події, ще більш загострювали загальну ситуацію та фактично робили неможливим мирне вирішення спірних питань.

Обидві сторони мали значні військові сили. Армія Пелопоннеського союзу складала 60 тис. гоплітів, а його флот мав приблизно 300 кораблів. У розпорядженні Афін був могутній флот в 400 трієр, але її сухопутна армія була значно меншою - 32 тис. гоплітів і 1200 вершників.

Виходячи з цього, кожна з ворогуючих сторін розробляла свої плани ведення війни. Спарта, маючи у своєму розпорядженні велику сухопутну армію, планувало організувати швидке вторгнення на територію Аттики, намагаючись виманити афінян з-під кріпосних стін і знищити їх у рішучій битві. Це мало послабити Афіни і поставити їх у дуже скрутне становище.

Афіни мали дещо інші військові плани. Афінські стратеги, передусім Перикл, чудово розуміючи, що їх армія поступається пелопонесцям у виучці і чисельності, планували відвести її за стіни міста уникаючи нав'язуваної ворогом відкритого бою. У свою чергу, афінський флот, мав блокувати Пелопоннес з моря, висаджуючи десанти в найбільш вразливих місцях ворога, де він не очікував нападу.

За своєю хронологією, Пелопоннеська війна поділяється на два основних періоди: перший - так звана **Архідамова війна** (431 - 421 рр. до н.с.) та **Декелейська війна** (415 - 404 рр. до н.с.). У 421 - 415 рр. до н.с. обидві сторони дотримувалося перемир'я. Ця війна одночасно велась у різних областях Греції: в районі Егейського басейну, у Середній Греції, на Пелопоннесі, в західних областях, а також в Сицилії.

Перший період війни дістав свою назву за іменем спартанського царя Архідама, який командував об'єднаною пелопоннеської армією. Вона розпочалась несподіваною атакою союзників Спарти, фіванців, на невелике містечко Платеї, в Беотиці, яке входило до складу Афінського морського союзу. Проте

штурмом Платеї взяти не вдалося і облога цього міста затягнулася на п'ять років.

Виконуючи заздалегідь розроблений план, війська пелопоннесців, яке налічувало 60 тис. воїнів, на чолі з царем Архідамом, вдерлося на територію Аттики. Основна частина населення Аттики укрилась за міськими стінами Афін, які були недосяжні для спартанців, у яких не було досвіду облоги великих фортець. Через свій порт Пірей, Афіни отримувало все необхідне продовольство і спорядження від союзників, а більш слабкий пелопоннеський флот був не в змозі цьому завадити. Тому, через деякий час Архідам зі своїм військом був вимушений повернутися в Пелопоннес. У подальшому, аж до 427 р. до н.е., спартанці регулярно спустошували Аттику, марно сподіваючись викликати афінян на відкритий бій.

Однак, стратегічні розрахунки афінян сплутала страшна епідемія висипного тифу (або чуми), що несподівано спалахнула у 430 р. до н.е.. Епідемія, що мала серйозні наслідки для Афін як у військовому, так і в моральному відношенні, знищила до чверті усього населення і продовжувалась з деякими перервами до 426 р. до н. е.. Серед її жертв був і вождь афінської демократії Перикл (429 р. до н.е.).

Незважаючи на скрутне становище у перші роки війни, Афіни, зберегли флот і основну частину свого сухопутного війська. Вони активно використовували кошти союзників піднявши більш ніж удвічі, суму фороса з 600 до 1300 талантів срібла на рік. Звичайно, це викликало, невдоволення афінських союзників, але вони були вимушені підкоритися вимогам афінян

Ускладнення військової ситуації, супроводжувалося у самих Афінах посиленням внутрішньої політичної боротьби. Вона велась у Народному зібранні між прибічниками рішучих дій, мобілізації усіх сил і засобів на ведення війни, з одного боку, і представниками іншого угруповання, яке прагнула до мирних відносин із Спартою. Перше угруповання очолював власник великого шкіряного ергастерія **Клеон**, який представляв інтереси радикально налаштованих тор-

гово-ремісничих кругів афінського громадянства. Друге угруповання очолював один з найбагатших землевласників Аттики **Нікій**, якого підтримували заможне аттичне селянство - зевгіти. Воно не виявляло особливої цікавості до захоплення інших територій і було більше зацікавлене до розвитку свого господарства. Поступово, по мірі того, як долалися військові труднощі афінян, радикальне угруповання Клеона брало гору у Народному зібранні.

З 426 р. до н. е. стратегічна ініціатива перейшла до Афін, вони почали активні військові операції проти Спарти і добилися певних успіхів. У 425 р. до н.е. афінський стратег Демосфен несподівано для спартанців захопив містечко Пілос, яке розташовувалась лише в 70 км. від столиці Спарти. Спартанці негайно відкликали свої війська з Аттики та інших місць для охорони Пелопоннесу та сформували відбірний загін який був посланий до Пілосу. Він захопив невеликий острів Сфактерію, який замикав гавань Пілоса, і тим самим відрізав шляхи відступу афінянам. Але останні перемогли у морському бою і знищили спартанський гарнізон, який сховався на Сфактерії. У 424 р. до н.е. афіняни захопили також стратегічно важливий острів Кіферу, на південь від Лаконіки, що стало вершиною їх військових успіхів.

Проте і сами афіняни недооцінили величезний потенціал Пелопоннеського союзу. Вони навіть не могли припустити, що в умовах серйозних невдач спартанці і їх союзники вироблять іншу стратегію ведення війни.

Спартанці сформували відбірний загін в 1700 гоплітів і союзників, який очолив молодий талановитий полководць **Брасид**, який здійснив сміливий і несподіваний для афінян марш через усю Грецію на фракійське узбережжя Егейського моря. Він притягнув на свою сторону ряд місцевих грецьких міст і македонського царя, захопивши головний афінську фортецю на фракійському узбережжі - міста Амфіполь. Афіни спрямували до цього міста значні військові сили на чолі з Клеоном. У вирішальній битві, у якій загинули обидва полководці Клеон і Брасид, спартанці розбили афінян (422 р. до н.е.). Незважаючи на ці події, обидві сторони розуміли безперспективність подальшого продовження

військових дій і почали схилилися до мирних переговорів. У 421 р. до н.е. було укладено, так званий, **Нікієв мир**, який зберегав довоєнний статус сторони, здійснювався обмін полоненими, сторони зобов'язувалися не приймати збіглих рабів або перебіжчиків тощо. Іншими словами, цей мир не усунув протиріч, які породили цю війну. Обидві сторони використали цей час для накопичення сил для відновлення військових дій.

К 415 р. до н.е. Афіни використавши величезні фінанси всього Афінського морського союзу, відновили свій флот і сухопутну армію та визнали себе достатньо підготовленим до продовження війни. Її головною метою стало західний напрям, який мав привести до встановлення панування у Південній Італії і Сицилії. Всього в сицилійському поході 415-413 рр. до н.е. брали участь понад 200 трієр, 10 тис. гоплітів і 28 тис. легкоозброєних воїнів і веслярів. На чолі експедиції були поставлені кращі полководці Афін - Ламах, Нікій і здібний полководець, але безпринципний політик племінник Перикла Алківіад. Приводом для вторгнення на Сицилію стало запрошення одного з сицилійських міст - Сегести - надати йому допомогу у боротьбі з сусіднім грецькими містами Сіракузами та Селінунтом. Але головна мета походу полягала у встановленні повного афінського панування на усій Сицилії.

Досягши Сицилії, афінський флот приступив до облоги його головного міста, Сіракуз без підтримки інших місцевих грецьких полісів. Проте облога цього міста виявилася невдалою, а на допомогу обложеним прибув сильний загін пелопоннесців на чолі з досвідченим командиром Гіліппом. Становище афінян, які знаходилися у ворожому оточенні, швидко погіршувалося. Допомога з Афін (65 трієр, 1200 гоплітів) не змінила ситуації. Афінський флот на чолі із стратегом Демосфеном був розбитий у морському бою в 413 р. до н. е. Сухопутна армія, яка осаджувала Сіракузи, заблокована з моря, була вимушена зняти облогу і почала відступ у глиб Сицилії, сподіваючись вибратися в Афіни з якого-небудь порту. Проте вона була також розгромлена, а значна її частина була взята у полон.

Ця поразка стало переломним моментом Пелопоннеської війни. Вплив Афінської держави у Давній Греції різко впав.

Після сицилійської катастрофи стратегічна ініціатива перейшла до Спарти. У зв'язку зі зміною військово-політичної ситуації в Спарті був розроблений новий план ведення війни. Замість коротких, але малоефективних походів в Аттику спартанці зайнялися створенням своєї опорної бази у селище Декелея в 22 км. на північ від Афін. Там був залишений невеликий гарнізон, який здійснював постійні набіги на околиці Афін, підтримуючи постійну напругу і в Аттиці, і в місті. До спартанців стали масово перебігати афінські раби, серед яких було багато ремісників з Афін. Це призвело до дезорганізації всього господарства Аттики і Афін, що було для них ще одним важким ударом.

Спартанці розуміли, що для повної перемоги над Афінами треба вирішити два завдання: створити власний боєздатний флот, який міг би успішно протистояти афінському, і добитися якщо не розпаду, то хоч би послаблення Афінського морського союзу.

У цих умовах Спарта звернулася по військово-політичну допомогу до персів, які традиційно вважалися ворогами греків. За це перський цар фактично зажадав після знищення Афінської держави відновлення свого панування над її малоазійськими союзниками. Спарта хоча і не дала згоди на ці вимоги, але і не відкинула їх. З 412 р. до н.е. спартанці і їх союзники, використовуючи персидську допомогу, приступили до створення великого флоту. Ряд афінських союзників використали такий розвиток подій. У 412 р. до н. е. повстав найбільший афінський союзник Хіос, його підтримали іонійські міста Клазомени. Ерітри, Теос, Мілет. У 411 р. до н. е. уся Іонія відпала від Афін. Становище Афін ставало все більш загрозливим: фактично розпочався розвал їх морського союзу.

Військові невдачі афінян і різке погіршення загальної обстановки викликали критику демократичних порядків і пожвавлення активності олігархічних кругів як в самих Афінах, так і серед союзних міст. Спираючись на створені

таємні суспільства - гетерії, афінські олігархії організували у 411 р. до н. е. державний переворот в Афінах. Була змінена конституція Афін. До участі в Народному зібранні допускалося лише 5 тис. осіб, які належать до заможних прошарків громадянства. Ліквідовувалися оплата виборних посад і участь в суді присяжних - геліеї, відмінявся інститут «графа параномон».. Правління нового уряду викликало сильне невдоволення як в Афінах, так і серед союзників. Прагнучи зміцнити своє положення, він звернувся до Спарти з пропозицією укласти мирний договір ціною великих поступок. Проте Спарта відкинула цю пропозицію.

Правління олігархів викликало різке невдоволення афінського флоту, який базувався на острові Самос. Його особистий склад у переважній більшості підтримував демократів. Тому афінський флот не визнав правління уряду олігархів і почав діяти самостійно. Виникле двовладдя яке не могло не викликати розброду серед афінських союзників. Про вихід з Афінської держави і перехід на сторону Спарти заявили міста на сусідньому з Аттикою багатому острові Евбея і особливо міста, розташовані у чорноморських протоках. Втрата контролю над протоками мали стати смертельним ударом для Афін: адже через них йшло необхідне продовольство і спорядження з Причорномор'я. Сюди була терміново спрямована велика частина афінського флоту. Одним з його командувачів став усе той же Алківіад, який посварився із спартанцями і перейшов на сторону Афін.

Афінському флоту, вдалося завдати дві чутливі поразки пелопоннеським ескадрам біля Абідосу (411 р. до н.е.) і Кизікі (410 р. до н.е.) та на деякий час відновити своє панування над протоками. Ці події призвели до повалення олігархічного уряду і повному відновленню демократичного устрою в Афінах. Однак спартанський флот на чолі з талановитим полководцем і дипломатом Лісандром, користуючись допомогою Персії, розпочав нові активні дії проти афінян. Хоча афінському флоту вдалося завдати серйозної поразки спартанцям у битві **біля Аргінуських островів** (406 р. до н.е.), це була його остання пере-

мога. Сили Афін були остаточно вичерпано, а загальне військове становище ще більше погіршилось. Чорноморські протоки були під контролем пелопоннеського флоту, у багатьох містах і самих Афінах знову піднімали голову прибічники олігархів. Остання спроба афінського флоту (180 трієр), зібраного останньою напругою сил, змінити становище не мала успіху і він був майже повністю знищений у битві біля **Егоспотамоса**, у 405 р. до н.е. Афіни більше не мали сил для продовження війни, місто було обложене з моря і суші і через декілька місяців безнадійної облоги капітулювало (404 р. до н.е.). Спарта продиктувала свої умови миру: Афінський морський союз і його органи розпущався, основа афінської бойової могутності - флот - знищувався, руйнувалися оборонні споруди Пірея та «довгі стіни», у Афіни поверталися усі політичні вигнанці, демократичний лад скасовувався, а вся повнота влади передавалася уряду з 30 осіб, яким довіряли спартанці. Це перетворювало колись могутні Афіни, на один з рядових грецьких полісів.

Причини поразки Афін у Пелопоннеській війні полягали у внутрішньої слабкості і Афінського морського союзу, який тримався на безжалостній експлуатації Афінами своїх союзників. Певну роль в поразці Афін зіграла також фінансова допомога Спарті з боку Персії, зацікавленої у загальному політичному послабленні Греції [1, с. 193-205; 4, с. 274-301; 5]..

Питання № 4. Криза полісної системи в IV ст. до. н. е.

Пелопоннеська війна суттєво змінила соціально - політичну ситуацію в Греції. Вона призвела до колосальної розтрати матеріальних і людських ресурсів, грошових коштів, загибелі великої кількості людей, особливо серед цивільного прошарку населення. З початку IV ст. до н.е. спостерігається широке проникнення рабської праці у сільське господарство, ремісничі майстерні, різні торгові підприємства. Це не могло не стати стимулом для розвитку грецької економіки загалом. Нові імпульси для її розквіту дало проникнення рабської

праці в різні сфери виробництва і створення відносно великих рабовласницьких господарств, маєтків в сільській місцевості і великих майстерень - ергастеріїв у містах. Питома вага в економіці таких господарств в IV ст. до н. е. значно зросла у порівнянні з V ст. до н. е.

Під час військових дій відбувалась швидке майнове розшарування усередині полісного колективу громадян на багатіїв і бідняків. Отримала поширення така форма накопичення багатства, як здача грошей у позику під лихварські відсотки; особливо вони були великі, якщо давалися власникам кораблів, які ведуть торгівлю з далекими країнами (у такому разі відсоток на позичений капітал іноді досягав 30% і більше). Багатії, які великі партії рабів, частенько вважали за краще здавати їх в найми якому-небудь підприємцеві, отримуючи тверду плату за їх використання.

Одним із проявів економічного пожвавлення в Греції IV ст. до н. е. було впровадження у багато галузей рабської праці, що зміцнило товарне виробництво, інтенсифікувало торгівлю і грошовий обіг. Грецька економіка вже не могла замикатися у вузьких рамках невеликих і обмежених за своїм економічним потенціалом полісів. Для нормального функціонування економіки потрібне було створення якщо не політичного, то в усякому разі відомої економічної єдності, яка забезпечувало обмін товарами і сировиною, приток рабів, охорону торгових шляхів, що було далеко не завжди можливе в умовах полісної роздробленості.

Великий розмах між полісної торгівлі і розвиток товарного виробництва загалом привели до інтенсифікації грошового обігу. Гроші стають престижною формою багатства, разом із земельними володіннями. Загальному пожвавленню товарного обігу і інтенсифікації торгово-кредитних операцій у IV ст. до н. е. сприяло залучення до товарного обігу земельної власності. Закономірним результатом частих земельних угод була концентрація земельної власності в руках одних власників і обезземелювало інших. Обезземелювання громадян відбувалось навіть у консервативній Спарті. Там чисельність спартіатів, влас-

ників повного клера, скорочується з 5 тис. в V ст. до н. е. до 1,5 тис. в першій половині IV ст. до н. е.

Накопичення багатств і чисельне зростання прошарку багатіїв призводили до збіднення інших верств населення. У ряді грецьких полісів з'являється особливий соціальний прошарок незаможних і не бажаючих працювати грома-

дян, які відносились до так званих **люмпен- пролетаріїв**.

Знищення Афінської морської держави та перемога Спарти у Пелопоннеській війні, суттєво змінили військово-політичне становище у Давній Греції на початку IV ст. до н.е. На зміну афінській гегемонії в Егейському басейні прийшло спартанське панування. Однак, сама Спарта не мала політичного досвіду керівництва, який мали Афіни, тому в основу своєї гегемонії у грецькому світі спартанці поклали звичайний принцип військової сили. Їх політика, у цілому, відрізнялася достатньою безцеремонністю та прямолінійністю, що незабаром налаштувала проти себе не тільки переможених супротивників, але і своїх найближчих союзників (Коринф, Фіви).

Погіршення загальної обстановки у Балканській Греції Спарта намагалася компенсувати за рахунок посилення свого впливу у Малої Азії. У свій час Спарта фактично погодилася передати багато малоазійських грецьких міст під контроль перського царя. Однак, після перемоги у Пелопоннеській війні, спартанці вирішили підпорядкувати ці міста своєму політичному впливу, скориставшись боротьбою за перський престол між синами померлого царя Дарія II. У цій війні спартанці підтримали перського царевича Кіра, який управляв усією Малою Азією. Проте в 401 р. до н.е. у вирішальній битві під Кунаксом (біля Вавилона) Кір загинув.

Новий перський цар Артаксеркс II (404-358 рр. до н.е.) не пробачив спартанцям підтримку свого бунтівного брата, і відносини Спарти з Персією вкрай загострилися. У цій ситуації Спарта, перекинувши свою армію в 10 тис. гоплітів і значний флот на чолі з царем **Агесілаєм**, у західну частину Малої

Азії, сама розпочала військові дії. Ця війна (399 - 394 рр. до н. е.) спочатку розвивалася досить успішно для спартанців. Вони отримали перемогу над персами біля Сард (495 р. до н.е.), що викликало загрозу перським володінням у центральній і північно-західній частинах Малої Азії. Однак загальний підсумок цієї війни був явно невдалим для Спарти. Перси використовували гроши та антиспартанську агітацію швидко створили сильну антиспартанську коаліцію, до якої увійшли Афіни, Аргос, Фіви, Коринф та інші поліси. Це примусило Спарту, яка опинилася в кільці ворогів, терміново відкликати свої війська з Малої Азії.

У свою чергу, Афіни, скориставшись важким становищем Спарти та використовували фінансову допомогу персів, фактично розпочали відродження Афінського морського союзу. Вони швидко відновили укріплення навколо Афін та Довгі стіни (393 р. до н.е.), побудували новий флот (приблизно 40 трієр) і почали швидко відновлювати свій вплив на північному узбережжі Егейського моря та прилеглих островах.

Однак, головним завданням перської дипломатії було ослаблення грецьких полісів, не допускаючи їх об'єднання, розпалюючи різні військові конфлікти. Перси всіляко підштовхували антиспартанську коаліцію до війни проти сильної Спарти, але як тільки Спарта стала слабшати, а її супротивники, особливо Афіни, посилюватися, позиція персів змінилася. Військові дії набули затяжного характеру, воюючі сторони лише послабляли один одного, чого, власне, і домогалася Персія. Коли сторони настільки ослабіли, що не були вже серйозною небезпекою для персів, перський цар запропонував своє посередництво в укладенні миру (387 р. до н.е.), який дістав назву **Анталкідова миру** (за ім'ям спартанського представника Анталкіда) або Царського і був передусім вигідний персам. Під владу царя переходило багато грецьких міст Малої Азії, які мали свободу з часу закінчення греко-перських воєн. Щоб тримати Грецію в стані роздробленості і політичного хаосу, розпускалися усі наявні союзи, окрім Пелопоннеського.

Здобувши такою ціною відновлення своєї гегемонії в Греції, Спарта стала знову насаджувати олігархічні режими, залишати свої гарнізони в містах, розправлятися з демократичними полісами. Але Спарта нічого не могла зробити з поступовим зміцненням найбільшого грецького полісу і свого найбільш сильного супротивника - Афіні.

Афіни мали певні вигоди з ганебного Анталкідова миру, оскільки перси, бажаючи створити деяку противагу Спарті, не заперечували проти відновлення афінських оборонних укріплень (включаючи Довгі стіни) і морського флоту. Афінам повернули острови Імброс, Скірос, Лемнос, а також місто Візантії. Воно забезпечувало Афінам свободу дій в протоках, через які у Афіни йшло зерно з всього Північного Причорномор'я, особливо з Боспорського царства. У 378 р. до н. е. усі ці контакти були офіційно оформлені як договір про сіммахію (союз) і було утворено **II Афінський морський союз** (378-355 рр. до н.е.). За своєю структурою і устроєм Другий Афінський морський союз відрізнявся від попереднього забезпеченням автономії і рівноправ'я своїх союзників. Афіни брали на себе зобов'язання поважати існуючий там державний устрій, не втручатися у їх внутрішні справи, не відбирати землі і селити на них своїх клерхів. Верховним органом Союзу вважалися збори усіх союзників - **синедріон** - представницький орган, який постійно засідав в Афінах, де кожен поліс мав лише один голос. Всього до нього увійшло приблизно 70 полісів. Маючи у розпорядженні кошти союзників і їх підтримку, Афіни побудували флот у 100 трієр, поповнили свою армію найманцями і стали значною силою у Балканській Греції.

Майже одночасно з утворенням II Афінського морського союзу відродився **Беотійський союз** на чолі з Фівами, одним з найбільших полісів Балканської Греції. Це було пов'язане із знищенням у Фівах олігархічного режиму лаконофільської фіванської знаті і приходом до влади демократичного угруповання на чолі з Пелопідом і Епамінондом у 379 р. до н.е. На відміну від багатьох грецьких полісів IV ст. до н. е. основою цієї військової організації були не най-

манці, а цивільне ополчення гоплітів, яких набирали серед заможних беотійських землевласників. До того ж Беотійський союз і II Афінський морський союз встановили дружні відносини і підтримували один одного у боротьбі із Спартою.

Спарта намагалася запобігти посиленню Фів і знищити Беотійський союз на самому початку його існування. Уклавши договір з Афінами в 371 р. до н.е. і заручившись їх дружнім нейтралітетом, Спарта звернулася до вирішення беотійського питання почали готуватися до вторгнення у Беотію.

Однак вони не врахували нової розстановки сил у Греції і недооценили свого ворога. Влітку 371 р. до н. е. спартанська армія в 10 тис. гоплітів і 1 тис. кінноти була зустрінута беотійцями біля міста Левктри. У цієї битві беотійський полководець Епамінонд застосував нову побудову бойових порядків, яка стала несподіваною для супротивника і розгромив до цього часу непереможних спартанців. Поразка спартанців під Левктрами мала важкі наслідки для них, розпочався фактичний розпад Пелопоннеського союзу, від Спарти відпала Месенія.

Більш того, нависла загроза повного знищення самої Спарти, і спартанцям довелося докласти немало зусиль, щоб відстояти своє існування. Вони вирішили зіграти на протиріччях між Беотією та Афінами, які з незадоволенням дивилися на зростання їх політичної могутності. У свою чергу, беотійці не могли допустити відродження спартанської могутності. У 362 р. до н.е. Епамінонд вдерся до Пелопоннесу і знову розгромив спартанців у битві при біля міста Мантінеї. Проте ця перемога дісталася дуже дорогою ціною, беотійці втратили багато воїнів і свого полководця Епамінонда, який загинув в бою. Це примусило їх піти з Пелопоннесу. Беотійський союз продовжував існувати, але його роль в загальногрецьких справах суттєво зменшилася. Спарті вдалося вистояти, але відтепер вона перетворилася усього лише на один з другорядних полісів Пелопоннесу з досить обмеженим впливом.

Після розпуску Пелопоннеського союзу та послаблення Беотії значною політичною силою у Греції в середині IV ст. до н.е. стає II Афінський морський союз, вплив якого поступово зростає. Не маючи перед собою серйозних супротивників, Афіни вирішили повернутися до своєї великодержавної політики. Вони почали вимагати від своїх союзників збільшення їх внесків у казну союзу. Невдоволення союзників новою політикою Афін викликало повстання, яке дістало назву Союзницька війна (357-356 рр. до н.е.). Вона завершилась поразкою Афін, а II Афінський морський союз фактично припинив своє існування.

.З розпадом II Афінського морського союзу було знищено останнє велике об'єднання грецьких полісів, у рамках якого була можлива відносна політична стабільність в країні. З цього часу в Греції настає політичний хаос, який швидко перетворив її у легку здобич для зовнішнього ворога [1, с. 205-226; 4, с. 350-368; 5]..

Лекція № 7-8

Тема: Елліністичний період в історії Греції

План

1. Піднесення Македонії.
2. Походи О.Македонського.
3. Виникнення елліністичних держав.

Питання № 1. Піднесення Македонії.

Давня Македонія розташовувалась на північ від Фессалії і південний захід від Фракії. За своїм природними умовами та рельєфом вона поділялась на нижню приморську рівнину та на гірську внутрішню область. Рівнинні приморські області були досить сприятливі для землеробства, у гірських районах було розвинуто скотарство. Через Македонію проходили важливі торговельні шляхи з Фракії до Північної Греції, в Іллірію і до чорноморських проток, що також впливало на господарське життя країни. Гірські райони Македонії були багаті на корабельний ліс, який вивозився у грецькі поліси, зокрема в Афіни.

Важливу роль у внутрішньому житті країни відігравала македонська знать, яка називалася **гетайрами** («товаришами») царя та складала його найближче оточення. Цар обирався радою гетайрів з представників одного з найбільш знатних родів, зокрема, з роду Аргеадів. Однак сама царська влада, навіть на початку V ст. до н.е. мала досить номінальний характер, а македонська знать, яка правила на своїх землях відчувала себе досить незалежною від царя.

Чималий вплив на розвиток македонського суспільства і держави у V ст. до н.е. мали грецькі поліси, з якими активно контактували македонські прави-

телі. Зокрема, сприяв поширенню грецької культури в Македонії та проводив політику зближення з грецькими полісами цар Олександр I (498-454 рр. до н. е.), який отримав прізвисько «Філеллін». Його наступники продовжили політику подальшої централізації влади та економічного зміцнення македонської держави. Серед них, слід відзначити видатного політика, полководця та дипломата - царя Філіпа II (359 - 336 до н.е.).

Він завершив політику своїх попередників зі централізації державного управління країни. Філіпу II антична традиція приписує проведення важливих реформ, які перетворили його країну на одну з найсильніших держав Греції та суперницю могутньої Персії. У внутрішньої політиці, цар вселяко сприяв господарському зміцненню Македонії, активно засновуючи нові міста та переселяючи до них місцеве сільське населення.

Філіп II звертав також увагу на розробку родовищ заліза необхідного для виробництва зброї. Захоплення багатих Пангейських копалень, надало македонському царю можливість отримувати до 1 тис. талантів золота на рік, що дозволило розпочати карбування власної золотої монети.

Необхідність будівництва великого флоту вимагало збільшення здобичи корабельного лісу, дьогтя, смоли, а само судобудування перетворилося у процвітаюче виробництво в країні.

Важливе значення мала військова реформа Філіпа II. Цар чудово знав добре знав особливості військової справи у греків, намагався таким чином об'єднати сильні сторони, грецької і македонської військової організації.

Важливі зміни були введені у реформуванні основного роду македонського військо - важкої піхоти. Якщо грекі зазвичай будували свої бойові порядки у вигляді єдиної фаланги, розтягнутої іноді до 1000 воїнів по фронту і на 12 рядів у глибину, то Філіп II розчленував цей єдиний стрій на декілька окремих фаланг, які стояли близько один до одного, але не зливались в єдиний стрій, що підвищувало їх маневреність та полегшувало управління в бою. Воїни були озброєні довшими, ніж у грецьких гоплітів, списами, і це посилювало ударну

потужність піхоти. Фаланга доповнювалась спеціальними підрозділами пелтастів, щитоносців (**гіпаспістів**), металіниками дротиків, лучниками, які мали завдавати попереджувального удару по ворогу, а потім відходячи назад, звільняли місце для вирішальної атаки своєї фаланги, забезпечуючи захист її флангів.

Важливу роль у македонській армії відігравала важка кіннота, яка формувалась з аристократів - гетайрів. З суто допоміжних загонів у грецької армії, вона перетворилася на окремий рід війська, який був здатний не лише взаємодіяти з фалангою, але і вирішувати свої самостійні завдання.

Македонська армія мала на озброєнні численні облогові пристрії (катапульти, баллисти, тарани тощо) за допомогою яких можна було брати штурмом сильно укріплені міста.

Чимало зусиль Філіп II витрачав на будівництво свого флоту, однак він, за своїми бойовими якостями значно поступався грецьким флотам і відігравав лише допоміжну роль.

Таким чином, структура нової македонської армії, передбачала виділення окремих родів військ, їх тісну взаємодію і маневрування у бою, що пред'являло підвищені вимоги до командного складу і навчання рядових воїнів. З цією метою Філіп у своїй армії ввів систему постійних (у літній і зимовий час) тренувань і вправ. Македонська армія після реформ Філіпа перетворилася на одну з найкращих армій того часу.

Реорганізація державного управління Філіпа II, передбачало знищення самостійності окремих областей, на які поділялась тогочасна Македонія. Македонська аристократія переселялась до столиці, де входила до придворного оточення царя. Надаючи аристократам державні та військові посади, цар тим самим ставив їх в залежність від центральної, тобто від своєї, влади. Її склад був розширений за рахунок нових талановитих але неродовитих людей, які були зобов'язані своїм висуненням царю. Зі знатної молоді Філіп створив особливий корпус молодих охоронців царя - **пажів**, яких виховували у дусі особистої від-

даності царю та водночас розглядали їх у якості заручників. Усі ці заходи сприяли зміцненню царської влади та централізації державного управління.

В наслідок проведених реформ Македонія в середині IV ст. до н.е. перетворилася на найсильнішу державу Балканського півострова і почала активне втручання у взаємовідносини грецьких полісів, переслідуючи при цьому свої цілі.

Зміцнивши свою державу, Філіп починає втручатися у справи сусідньої Греції, вправно використовуючи запутану політичну ситуацію, яка склалася на той у грецькому світі. Це пов'язувалось з загальною кризою системи полісних відносин, розпадом колись могутніх союзів грецьких міст, з нескінченними війнами між греками, які послабляли усі воюючі сторони.

Завойовницькі плани Філіпа II викликало різке розмежування у грецькому світі. Частина полісів добровільно підкорились Філіпу, інші різко виступили проти македонського панування. Усередині грецьких полісів стали формуватися промакедонські і антимакедонські політичні угруповання, які вступили у запеклу боротьбу між собою. Найбільш гострі форми ця боротьба набула в Афінах.

До числа прибічників македонського царя відносився впливовий афінський оратор **Ісократ**. Він, щиро вважав, що об'єднання роздробленої Греції навколо сильної Македонії та спільна війна проти Персії створить сприятливі можливості для подолання кризису який охопив полісну систему в Греції до середини IV ст. до н.е. До цього угруповання належали також впливові афінські оратори і політичні діячі того часу - Фокіон, Евбул, Есхін, та інші.

Інше впливове політичне угруповання - антимакедонське, очолював оратор **Демосфен**, а також афінські політики Гіперід і Лікурґ. Вони виражали інтереси широких прошарків афінських громадян, які побоювалися, що втрата незалежності призведе до падіння демократії, позбавлення тих значних вигод, які мав для пересічних громадян демократичний лад. Політична програма Демосфена і його прибічників полягала в мобілізації усіх сил і засобів проти

Філіпа: будівництво сильного флоту, підготовка боєздатного цивільного ополчення в Афінах, створення широкого союзу грецьких полісів, об'єднання їх проти Філіпа. У своїх політичних виступах проти Філіпа (**«філіппіки»**) Демосфен викривав агресивні задуми македонського царя, розкривав його підступи і інтриги, які були спрямовані на роз'єднання полісів. Він переконував громадян у необхідності зміцнювати афінську армію та флот, вимагав збільшення податків з афінських громадян на потреби оборони.

Завдяки діяльності лідерів антимакедонської партії наприкінці 40-х років IV ст. до н.е. проти Філіпа була створена сильна коаліція грецьких полісів на чолі з Афінами. Рішуча битва між об'єднаними силами греків і армією Філіпа II відбулась у 338 р. до н.е. у містечка **Херонея (Беотія)**. Армія греків незважаючи на чисельну перевагу, потерпіла поразку, а сама Греція фактично втратила свою незалежність.

Після своєї перемоги Філіп використовуючи свій неабиякий великий політичний і дипломатичний такт у використанні її результатів. Він досить м'яко обійшовся з переможеними, намагаючись показати грекам, що він не завоює, а цілком лояльний союзник грецьких міст, який піклується про об'єднання Греції. У 337 р. до н.е. у Коринфі за ініціативою Філіпа був скликаний загальногрецький конгрес, який повинен був юридично закріпити затвердження македонської гегемонії над Грецією. На конгресі був організований еллінський союз грецьких міст, головнокомандувачем збройними силами і керівником зовнішньої політики якого, було проголошено Філіпа II. Проголошувався загальний мир в Греції, заборонялись усі міжусобні війни між грецькими полісами та втручання у внутрішні справи один одного, зміни існуючого політичного устрою, підтверджувалася недоторканість приватної власності, заборонялись конфіскація майна, відміна боргів і переділи землі. Оголошувалася свобода мореплавання в торгових цілях та боротьба з піратством. Рішення конгресу були значною мірою продиктовані необхідністю подолання кризи, яка

охопила грецькі поліси, а гарантом стабільності нового соціально-політичного порядку і безпеки в Греції стала Македонія.

На Коринфському конгресі було оголошено священну війну Персії. Для виконання рішень Коринфського конгресу в 336 р. до н. е. Філіп II переправив в Малу Азію частину своєї армію, але незабаром він був вбитий одним зі своїх придворних. Новим македонським царем було проголошено його сина і спадкоємця Олександр II, який одночасно став і новим гегемоном Еллінського союзу. З ім'ям і діяльністю Олександра пов'язаний початок нового етапу грецької історії - періоду еллінізму[1, с. 228-235; 4, с. 381-394; 5]..

Питання № 2. Походи О.Македонського.

Наприкінці IV ст. до н.е. Персія переживала глибоку політичну та соціально-економічну кризу. У 336 р. до н.е., в наслідок запеклої боротьби за владу та палацових інтриг на її престолі опинився представник молодшої лінії династії Ахеменідів, який прийняв тронне ім'я Дарій III Кодоман (336 - 330 рр. до н.е.).

Навесні 334 р. до н.е. Олександр розпочав свій поход зі армією в 35 тис. воїнів (30 тис. піхоти і 5 тис. кінноти). Серед них, 7 тис. воїнів, складали грецькі союзники македонського та ще 5 тис. найманці. Армія Олександра незважаючи на відносну малу чисельність, була чудово підготовлена, озброєна та дисциплінована. Основу його армії складала потужна македонська фаланга, а також важка кіннота (гетайри), яка формувалася з македонської знаті та легка кавалерія, яка складалася з найманців варварських племен - іллірійців і фессалійців.

До послуг македонського царя був чисельний інженерний корпус для обслуговування облогових машин і зведення переправ. В його армії була добре було організовано служба зв'язку та розвідка. Царя супроводжував цілий штат вчених, які мали вивчати та збирати різноманітний матеріал у нових та маловідомих землях Давнього Сходу.

Македонський флот налічував лише 160 судів (переважно грецьких), та значно поступався персам, які мали 400 судів, головним чином фінікійських і кіпрських, більш маневрених і потужніших. Слід відзначити, що незважаючи на свою відносну слабкість Персія, мала у своєму розпорядженні величезні матеріальні ресурси, тоді як у Олександра на початку походу, вони були дуже обмежені.

На початку свого походу, Олександр ставив перед собою досить обмежені цілі, маючи на увазі тільки лише захоплення Малої Азії, де знаходилися численні грецькі міста - держави.

Армія Олександра безперешкодно увійшла в Малу Азію. Перські воєначальники відхилили пропозицію командира грецьких найманців **Мемнона**, який перебував на службі Дарія III, застосувати тактику «випаленої землі», тобто уникаючи вирішальної битви, відходити в глиб країни, знищуючи усе на своєму шляху, вимотуючи таким чином супротивника і заманюючи його туди, де мали знаходитися основні перські сили. Битва відбулась на березі невеличкої річці Гранік (334 р. до н.е.), яка знаходилась у північно - західній частині Малої Азії. Перська армія займала зручну позицію на високому березі річки, однак атака греко-македонської армії викликало паніку серед персів, які почали втікати. Грецькі найманці, які входили до складу перської армії та стояли позаду перської кінноти, навіть не змогли взяти участі у бою і були перебиті. Перемогу під Граніком Олександр виграв порівняно легко, понесши при цьому відносно невеликі втрати.

Ця перемога відкрила Олександру шлях до Малої Азії, оволодіння якою, було, на той час, його основним завданням. Рухаючись на південь уздовж малоазійського узбережжя, македонський царь встановлював свій контроль над місцевими грецькими полісами, даруючи їм свободу і автономію, знищував владу олігархів і відновлював демократичний устрій. Це забезпечило Олександру популярність та підтримку серед греків Малої Азії. Більшість їх міст зда-

лися без бою, і лише тільки Галікарнас і Мілет, де знаходилися сильні перські залоги, чинили запеклий опір.

Влітку 333 р. до н.е. греко-македонська армія вступила у Північну Сирію, де знаходилися основні сили персів на чолі з царем Дарієм III. Битва між ними сталася осінню 333 р. до н.е. біля невеликого міста **Ісса**. Армія Олександра атакували лівий фланг персів, які не витримали натиску і почав відходити. Перський цар утік, залишивши переможцям свій табір, казну і навіть сім'ю - свою дружину та двох дочок.

Ця перемога, призвела до змін у планах Олександра стосовно можливості завоювання усієї Персії. Він відхилив пропозицію перського царя про мир, який обіцяв йому західну половину Малої Азії і заплатити 2 тис. талантів. Рухаючись далі на південь, Олександр пройшов уздовж узбережжя Сирії і Фінікії. Частина міст чинили опір, серед них фінікійське місто Тір, яке було захоплено після семи місяців облоги. Місто було розграбовано, а населення перебито або продано в рабство.

Після захоплення Тіру, Олександр рушив до Єгипту, де його зустріли як визволителя від перської неволі, а єгипетські жерці визнали його фараоном. Македонський цар демонстративно підкреслював свою повагу до єгипетської релігії і традицій. Він здійснив подорож у Лівійську пустелю до оракула Амона, шанованого не лише в Єгипті, але і серед греків.

Навесні 331 р. до н.е. Олександр залишив Єгипет, і рушив на схід у Месопотамію, безперешкодно перейшовши Євфрат і Тигр. Перси використали час після битви у Ісси для підготовки своєї армії до вирішальної битви, яка відбулась 1 жовтня 331 р. до н.е. біля ассирійського містечка **Гавгамели**. Битва біля Гавгамел була однією з найбільших битв старовини і тривала майже цілий день. Однак, перський центр, якого потіснили списи македонської фаланги, не витримав удару македонської кінноти на чолі з Олександром і результат битви був вирішений. Перси зазнали нищівної поразки, вони не змогли використати ті переваги, які давали їм чисельна перевага і місце бою. Увесь величезний

обоз перського війська - слони, верблюди, усе царське майно і гроші - потрапили в руки переможців.

Захопивши без боя Вавилон, який здав його сатрап **Мазей**, Олександр відновив зруйнований персами храм головного божества Мардука, за що жерці проголосили його царем Вавилону. Надавши своєму війську відпочинок, Олександр рушив до Сузи, які він захопив без жодного опору, і, пройшовши через гірські перевали, захопив столицю Персидської держави - Персеполь. У Сузах і Персеполі в руки царя потрапили скарби перських Ахеменідів, для перевезення яких знадобилося 10 тис. підвід і 5 тис. в'ючних верблюдів.

Однак, навіть після поразки під Гавгамелами і втрати своїх столиць, в руках Дарія III все ще залишалася, величезна східна частина його держави. З Персеполя Олександр спрямувався в Мідію, переслідуючи перського царя. Під час погоні, перські сатрапи - змовники на чолі с сатрапом Бактрії **Бессом** вбили Дарія III (330 р. до н.е.). Олександр, намагаючись підкреслити законність своєї влади, з підкресленою повагою віднісся до тіла мертвого царя, віддавши йому пошесті і відправивши до Персеполя для поховання в царській усипальні.

У цей же час відбувся перший відкритий прояв невдоволення діями царя серед командного складу македонської армії. Його політика зближення з місцевою знаттю, в якій він розраховував знайти опору на завойованих землях викликало невдоволення серед частини старої македонської аристократії, яка була налагоджена різко негативно до продовження війни. Вона розуміла, що зростання нової держави Олександра та його влади, призведе до падіння ролі самої Македонії у неї. Водночас, нова македонська знать, навпаки, бажала продовження походу, сподіваючись на багату здобич і захоплення нових земель.

У 328 р. до н.е., під час банкету в Мараканді (суч. Самарканд), Олександр, під час сварки, вбиває одного з своїх найвідданіших полководців - Кліта Чорного, який врятував йому життя у битві при Граніке. Гнів царя викликали слова загиблого про те, що Олександр оточив себе перськими варварами і рабами,

які падають навколійки перед ним, тоді як самим македонцям доводиться просити персів пустити їх до свого царя.

Ще одним подібним конфліктом стала, так звана «**змова пажів**» - юнаків зі знатних македонських родин, складавших особисту охорону царя. Олександр стратив також офіційного історіографа походу **Каллісфена** (племінника Аристотеля), який виражав протестні настрої греків - учасників походу, також невдоволених зближенням Олександра з перською знаттю.

Вступ македонської армії на територію східних сатрапій різко змінив сам характер війни. Місцеве населення чинило запеклий опір завойвникам. Спочатку цю боротьбу очолив колишній сатрап Бактрії Бесс, який проголосив себе перським царем, прийнявши ім'я Артаксеркса IV. Однак він не зміг організувати справжнього опору, ймовірно, не користуючись довірою місцевого населення, і військо Олександра переправилося через Окс (суч. Амудар'я) і вступило до Согдіани. Бесса було видано Олександрові, який стратив його за обвинуваченням у вбивстві ним законного царя Дарія III.

На наступному етапі боротьбу очолив один з согдійських вождів, талановитий полководець **Спітамена**, який активно використовував методи партизанської війни та неодноразово заманював в пустелю загони македонян, винищуючи їх. У відповідь Олександр піддав повному спустошенню долину річці Зеравшан. Але опір не був зломлений, і впродовж усього 328 р. до н.е. цар був змушений вести запеклі бої в Согдіані. Він побудував ряд опорних військово-адміністративних пунктів (Олександрії) і своїми численними загонами буквально прочісував усю територію. Спітамен, який пішов за Оке (у сучасну Туркменію) до массагетів, неодноразово здійснював звідти набіги на Согдіану, але врешті-решт був розбитий і втік до кочовиків массагетів, які вбили його.

Із загибеллю Спітамена бактрійська і согдійська знать поступово переходила на сторону Олександра, який, при цьому демонстративно одружується на дочці одного з місцевих аристократів - Роксані.

У 327 р. до н.е. розпочався черговий похід македонського царя в Індію. Він тривав більше двох років і завершився захопленням частини індійської території по річці Інд. Найбільш значна битва цього походу відбулась на берегах одного з притоків Інду - **річці Гідасп** у 327 р. до н.е. Македонська армія зустрілась з військами місцевого царя **Пора**. Олександр застосувавши обхідний маневр, завдав Пору поразки; але ця перемога дісталася ціною великих втрат. Подальше просування ставало все більш важким і у переправи через ще одну притоку Інду - Гіфасіс, македонське військо відмовилося йти далі, що примусило Олександра повернути назад.

Олександр повернувся до Гідаспу, досяг по ньому Інду і далі спустився до Індійського океану. Просування війська, частина якого йшла по суші уздовж річки, супроводжувалося постійними військовими зіткненнями з місцевим населенням. На початок 324 р. до н.е. похід завершився.

Велику увагу, Олександр приділяв організації управління своєї величезної держави, яка виникла у наслідок його завоювань. Він намагався згладити протиріччя між завойовниками і переможеними та зміцнити єдність нової держави центром якої стало місто Вавилон, активно залучаючи місцеву знать до її управління.

Однак, ця політика викликала невдоволення значної частини македонської армії, яка була опорою його влади. Намагаючись змінити її характер, царь включив до її складу 30 тис. місцевих юнаків, які були навчені грецькій грамоті та умінню поводитися з македонським озброєнням. Він також проводить і деякі інші реформи в армії, включаючи в неї нові контингенти з місцевих племен, але тепер уже сполучаючи македонян і персів усередині окремих підрозділів.

Олександр залишив майже без змін колишню перську адміністративну систему, яка складалась з поєднання сатрапій і залежних держав. У політичній області, особливе місце займає указ Олександра 324 р. до н.е., про повернення у грецькі міста усіх вигнанців і відновлення їх в правах власності. Відносини царя з грецькими полісами формально регулювалися статтями угоди Ко-

ринфського союзу. У організації управління важливу роль відігравали нові, засновані Олександром міста, найважливішими серед яких були Олександрія в Єгипті, Олександрія Арахозія (Кандагар) та Олександрія Аріана (Герат). Майже усі нові міста були засновані на сході імперії, в Ірані, Середній Азії та Індії. Цар не заспокоївся на досягнутих успіхах і готувався до нового походу в Аравію, однак у розпал цих приготувань він помирає, захворівши лихоманкою або, за іншою версією, був отруєний у 323 р. до н.е.

Держава Олександра не мала єдиної економічної бази і була чисто військовим об'єднанням. Македонське завоювання звелось головним чином до захоплення великих міст, важливих в стратегічному відношенні опорних пунктів і шляхів. Незважаючи на це, одним з наслідком походу стало значне розширення географічних рамок тогочасного світу. За короткий час, були прокладені нові шляхи сполучення, розширилося судноплавство - усе це сприяло розвитку економіки, торгових зв'язків. Похід приніс нові знання в області географії, етнографії, біології, та ін. Він знаменував початок нового етапу в історії Східного Середземномор'я, який характеризується суперечливими та складними процесами взаємодії греко-македонських і місцевих елементів - **епохи еллінізму** [1, с. 275-289; 4, с. 395-408; 5]..

Питання № 3. Виникнення елліністичних держав.

Смерть Олександра призвела до поступового розпаду його величезної держави. Цей процес проходив у безперервних війнах між його найближчими полководцями (**діадохами**). На їх початку, частина оточення померлого царя підтримувало ідею збереження єдиної величезної імперії, яку створив Олександр. Вони проголосили наступниками царя його недоумкуватого брата (побічного сина Філіпа II) та новонародженого сина Олександра, якого назвали Олександром III. Однак, оскільки обидва царі не були здатні до управління, рада македонських воєначальників обрала регентом-правителем при них

досвідченого сподвижника Філіпа II і Олександра, представника старої македонської знаті полководця **Пердікку** (323 р. до н.е.). Інші воєначальники отримали в управління різні частини держави Олександра, куди вони відбули зі своїми військами.

Події перших років їх правління показали, що вони не бажали підкорятися регенту та опікуваним ним царям. Спроба Пердікки організувати поход проти одного з таких полководців, а саме Птолемея Лага, який захопив Єгипет, був невдалим, а регент був вбитий у власному наметі своїми ж командирами.

У 321 р. до н.е. на нараді в Тріпарадісі (Сирія) діадохи уклали новий договір про розподіл сфер впливу і сатрапій. За **Птолемеєм Лагом** був закріплений Єгипет, Греція та Македонія проголошувались сферою інтересів колишнього намісника Олександра - **Антипатра і його сина Кассандра, Антигона Одноокого** було оголошено стратегом-автократором Малої Азії, **Селевку** передали Месопотамію, Фракія, чорноморські протоки та частина Малої Азії стали зоною впливу **Лісімаха**.

Ідею єдиної імперії та вірності династії Філіпа - Олександра продовжували зберігати лише Антигон Одноокий і його син Деметрій Поліоркет. На певний термін, їм вдалося розширити свій вплив на всю Малу Азію, Вавилонію, Сирію та Мідію. Однак, їх успіхи призвели до створення проти них ворожої коаліції діадохів на чолі з Птолемеєм Лагом. Обидві сторони мали приблизно однакові сили, що змусило їх укласти новий договір, який знову підтверджував права діадохів на захоплені ними території (311 р. до н.е.).

За загальною згодою діадохів, були вбито обох номінальних царів держави: недоумкуватого Філіпа III Аррідея та 12-річного Олександра III, що призвело припинення існування династії Філіпа - Олександра припинила своє існування, а разом з ними і сама ідея єдиної імперії. Жоден з діадохів не мав морального права і достатніх сил, щоб претендувати на роль верховного правителя всієї імперії, а намагалися лише закріпити за собою ту чи іншу частину колишньої держави Олександра.

У 306 р. до н.е. найбільш впливові діадохи (Антигон Одноокий, Лісімах, Селевк, Деметрій Поліоркет, Птоломей Лаг та Кассандр) проголосили себе царями, тобто фактично відкрито проголосили своє прагнення створити власні держави.

У цих умовах Антигон Одноокий і Деметрій Поліоркет зробили останню спробу відродити світову державу Олександра, але ця спроба завершилась невдачею. У 301 р. до н.е. у **битві біля Іпса** в центральній частині Малої Азії коаліція діодохів Селевка, Кассандра, Лісімаха та Птолемея розгромила армію Антигона Одноокого. Сам Антигон загинув в бою, а його син Деметрій незабаром опинився в полоні у Селевка.

Останній спалах міжусобної боротьби між діадохами відноситься до 281 р. до н.е.. Селевк розгромив війська Лісімаха у битві біля **Курупедіоні**, а його володіння розділені між іншими елліністичними правителями.

У новоутворених державах сформувався новий тип суспільного устрою, держави та культури, який називають **елліністичним** (чи еллінізмом). Еллінізм був насильницьким об'єднанням грецького і давньосхідного світу, які раніше розвивалися окремо, в єдину державну систему, що мали чимало спільного у своєму політичному устрої, соціально-економічному розвитку та культурі. Це призвело до створення своєрідного суспільства та культури, яке представляло собою синтез елементів грецької і давньосхідної цивілізації, що створило нову політичну, суспільно-економічну та культурну структуру.

Частина вчених, (Дройзен, Ростовцев, Тарн,) розуміє цей процес як об'єднання або взаємодія окремих елементів культури та релігії.

У вітчизняній історіографії елліністична доба розглядається як поєднання та взаємодія східних і грецьких елементів в області політичних установ, економіки, культури та релігії, соціальних відносин, тобто в усіх сферах життя, виробництва і культури.

До складу елліністичного світу увійшла територія класичної Греції (включаючи Велику Грецію і Причорномор'я) і так званий класичний Схід, тобто

Передню і Середню Азія (без Індії і Китаю), Єгипет. У межах цієї великої географічної зони можна відзначити чотири окремих регіони, які мали загальні ознаки, як географічного, так і історичного порядку, відому спільність громадського і культурного розвитку:

- 1) Єгипет і Близький Схід (Східне Середземномор'я, Сирія, Вірменія, Вавилонія, велика частина Малої Азії);
- 2) Середній Схід (Іран, Середня Азія, північно-західна частина Індії);
- 3) Балканська Греція, Македонія і західна частина Малої Азії (Пергам);
- 4) Велика Греція та Причорномор'я.

Еллінізм розпочався з походів Олександра Македонського на схід в 334 р. до н.е. і закінчився завоюванням останньої елліністичної держави (Єгипетського царства) римлянами у 30 р. до н.е., тобто загальна тривалість еллінізму складає приблизно 300 років.

Можна виділити наступні три періоди еллінізму:

- 1) 334-281 рр. до н. . - утворення імперії Олександра Македонського і її розпад в наслідок воєн діадохів;
- 2) 280 р. до н. е. - середина II ст. до н. е.- період найвищого розвитку еллінізму, його державних інститутів, соціально-економічної моделі та культурної сфери;
- 3) середина II ст. до н. е. - 30 р. до н.е.- доба пізнього еллінізму, занепад та розпад елліністичних держав, завоювання їх Римом на заході і Парфією на сході.

Виникнення елліністичної ойкумени надало значний поштовх її економічному розвитку. Відбулось значне пожвавлення караванних шляхів, які з'єднували портові міста Греції і Фінікії з Малою Азією, Сирією, Месопотамією і Іраном, Середнією Азією та Індією.

Значного розвитку набуло містобудування, заснування нових міст. Значна їх частина швидко перетворилась у великі ремісничі, торгові та культурні центри, багато з яких пережили елліністичну епоху.

Проникнення у консервативну економічну структуру давньосхідних країн численних міст грецького типу з розвинутими полісними відносинами античного типу, створення великих приватних майстерень в місті, маєтків в сільській місцевості з раціональною організацією рабського виробництва, сприяло зростанню економіки елліністичній держав.

У кожній з них, відбулося поєднання розвинутих форм античного класичного рабовласництва (полісного) типу формі з традиційною громадською структурою давньосхідного типу.

У політичному сенсі на зміну традиційному типу грецького полісу та давньосхідної деспотії, прийшла нова форма елліністичної монархії, яка поєднувало різні риси, як полісної системи, так і давньосхідного монархічного устрою. Обоженування та необмежена влада царя, наявність розвинутого бюрократичного апарату, наявність царської власності на значну частину земель, наявність професійної армії - усе це об'єднувало еллінізм з класичними давньосхідними державами. Поряд з цим, існувало більше або менше число міст грецького типу і поселень воїнів, які були свого роду полісами, включеними до складу держави та мали право на внутрішнє самоврядування. На їх територію царська влада поширювалася у досить обмеженому вигляді, а їх населення було вірною опорою елліністичних правителів серед місцевого населення.

Взаємодія та взаємозбагачення грецьких і східних елементів в культурі, сприяло бурхливому розвитку точних наук: математики, фізики, астрономії, біології, географії, виникненню нових філософських систем (стоїцизм, епікурейство, кінізм) тощо.

Окремі столиці елліністичних держав Александрія Єгипетська, Антіохія на Оронті, Сіракузи, Пергам, Родос, Афіни перетворилися у значні культурні та наукові центри з величезними для того часу науковими школами та бібліотеками, які були потужними генераторами наукових ідей і нових напрямів культурного життя, поширюваних по усій тодішній ойкумені.

Серед найбільш могутніх елліністичних держав того часу можна відзначити Єгипетське царство, де правила династія Птоломеїв та державу Селевкідів. Значними і впливовими державами елліністичного світу були також Македонське царство, де правила династія Антигонідів та Пергамське царство, де затвердилася династія Аталлідів.

Разом з тим, існували держави більш скромних розмірів, зокрема Боспорське царство, Віфінія, Понт, Родос та інші, роль яких у елліністичній політиці хоча і не була такою визначальною, але в той самий час досить вагомою[1, с. 290-297; 4, с. 408-411; 5].

Лекція № 9

Тема: Ранньорабовласницькі суспільства і держави Італії

План

1. Населення Апеннінського півострова у давнину.
2. Етрурія у VIII-IV ст. до н. е.
3. Виникнення Риму «Царський» період.
4. Рання Римська республіка
5. Завоювання Римом Італії.

Питання № 1. Населення Апеннінського півострова у давнину.

Найдавніше населення Італії, античні автори називали **лігурами, або лігіями**, які також населяли територію Піренейського півострова та Франції. Вони, разом з корсами на Корсиці, сардами в Сардинії і сиканами в Сицилії, відносяться до народів так званої середземноморської мовної групи. Пізніше, інші племена відтеснили лігуров у північно-західні райони Італії, де вони мешкали на протязі досить довгого часу.

На початку II тисячоліття до н.е. в Італії з'являються перші індоєвропейські племена. Найбільш відомі серед них **італікі**, які поділялись на: умбро-осксько-сабелльську та латино-сикульську мовні групи. У XIX ст. виникла теорія, згідно якої, вони прийшли до Апеннінського півострова з півночі через Альпи. Пізніші дослідження стверджували про дві хвилі їх переселення: на початку II тисячоліття сюди прийшли племена протолатинів, які створили культуру террамар, а у наприкінці II тисячоліття - народи осксько-умбрської гілки, які були носіями культури Вілланова. З середини XX ст. серед науковців почала переважати гіпотеза, про прибуття італіків до Італії морем із-за Адріатики.

На початку I тисячоліття до н.е. на цих територіях почали розселятися також і інші індоєвропейці - іллірійці, пеласги, а також греки. Останні, потіснивши місцеві племена, заснували свої колонії у Південній Італії та Східній Сицилії.

В середині I тисячоліття до н.е. у Північній Італії з'явилися кельти, або галли, які прийшли з долин верхнього Дунаю.

На початку I тис. до н.е. фінікійці почали проникати до Сардинії. У VI ст. до н.е. їх колонізація охопила Західну Сицилію та Тірренське узбережжя Італії.

На межі VIII-VII ст. до н.е. у Італії з'являються етруски, або туски, яких греки називали тирренами або тирсенами. Сами етруски називали себе - расенами. Вони залишили після себе чимало пам'яток матеріальної культури. Серед них, залишки міст, великі некрополі, зразки мистецтва та численні написи.

Таким чином, у середині I тисячоліття до н.е. етнічна мапа Італії була дуже строкатою. На схилах Апеннін та Альп, а також на північному заході мешкали лігури, які дали назву області, і затоці Тірренського моря. У долині Падуся з V ст. до н.е. мешкали кельти, яких римляни іменували галлами, звідки цей район дістав назву Галлії Цізальпінської (тобто по цей бік Альп). У Середній Італії виділилися заселена етрусками область Етрурія, зайнята умбрами, - Умбрія, піценами - Піцен. Племена латинів осіли в області Лації, яку оточували землі сабінів, еків, герніків і вольсків, що також розмовляли на італійських мовах. Самні заселили оскські племена самнітів і близьких їм сабеллів (марси, марруцини). Населення області Кампанії було змішаним. У південних областях, Луканії і Бруттії населення складалося з племен оскського походження, а в Апулії і Калабрії - переважно з япигів. Основна маса населення Сицилії належала до сикулів, близьким по мові латинам, і до давніх сиканів, яких відносили до середземноморців. Серед італійців у центрі і на півдні Апеннінського півострова і на островах значне місце займали греки [2, с. 31-41; 3, с. 26-32; 6].

Питання № 2. Етрурія у VIII-IV ст. до н.є.

Етруски були одним з найбільш культурних народів Італії у другій чверті I тис. до н.є. Вони заселяли декілько областей, на заході сучасну Тоскану, на північ від неї - Паданську рівнину, а на південь від них - область Кампанію.

Основу економіки цих територій складало землеробство, яке було орієнтовано на виробництво зернових, винограду та льону, а також на обробці металу, виготовлення зброї, бронзових дзеркал, посуду і прикрас, тощо. Значного розвитку набуло керамічне виробництво та будівельна справа.

Етруські міста будувалися за регулярним планом та обносилися потужними кам'яними стінами. Важливою частиною міста були храми, які зовні були схожі на грецькі. У гончарстві етруски наслідували греків, виробляючи червонофігурну та чорнофігурну кераміку. Водночас, вони створювали свою, у вигляді прикрашених рельєфами або у вигляді тварин посудини часто чорного кольору, які мали назву **буккери**. Різноманітність ремісничої і сільськогосподарської продукції сприяли розвитку морської торгівлі, оскільки етруски були чудовими мореплавцями.

До наших днів збереглися численні етруські некрополі. Вони мають вигляд вирубаних у скелях камерних гробниць усипальниць знаті, над якими насипані круглі пагорби. Стіни камер часто прикрашалися фресками, іноді з написами.

Етруське суспільство було глибоко стратифіковане. Їх поховання зберігають сліди ритуальних вбивств рабів. Рабство мало патріархальний характер, що свідчить про архаїчність етруського суспільства. Давні автори неодноразово згадують про існування залежного прошарку з числа скореного населення, яких називали **пенестами**.

Верхівку етруського суспільства складала військово-жрецька знать. Римські автори називали їх "**принцепсами**". Вважається, що вони створювали найбільш привілейований прошарок населення ("**етэра**"). У етруської аристо-

кратії існував розподіл на патріархальні роди. Жінки займала почесне місце у суспільстві, зокрема разом з ім'ям батька етруски згадували ім'я матері.

Політична влада у етруських містах належала царям, які мали вищі військові і релігійні повноваження. Але в VI ст. до н.е. царі були замінені виборними посадовцями, яких називали - "**зілахі**", що відповідало посаді римського "претора", або "**пуртна**" (римський "диктатор").

Етруски не створили єдиної централізованої держави. Античні автори повідомляють про три об'єднання (тосканське, кампанське, паданське,), які були релігійними союзами, що очолювалися обраними з представників міст зілахами. Найбільш відомим був тосканський союз, центром якого знаходився у м. Вольсінії зі святилищем бога Вельтумна. Тут відбувалися вибори глави союзу і щорічні свята та ярмарки. Важливе місце займали також міста Вейи, Клузій, Популонія, Перузія, Тарквінії і Цере.

Загострення соціальних протиріч та потреба у нових землях і ринках, примушувало етрусков активно колонізувати нові території. Вже у VI ст. до н.е. вони захопили східне узбережжя Корсики і Сардинії, а також кампанські міста, де ними було утворено новий союз на чолі з містом Капуею. Їх союзником проти греків став Карфаген, який намагався встановити своє панування в Західному Середземномор'ї. У 535 р. до н.е. вони завдали поразку грекам при Алалії на узбережжі Корсиці та розповсюдили свою владу на цей острів

Розквіт етруських міст та їх військової і торгової активності на Апеннінах припадає на першу половину VI ст. до н.е. Але вже з останньої чверті VI ст. н.е греки беруть реванш. У 524 р. до н.е. вони розбивають етрусків в Кампанії та Лації, а в 474 р. до н.е.- у морському бою біля Кум. Наприкінці VI ст. до н.е. припиняє своє існування етруська династія у Римі, занепадає етруський вплив серед латинів і на півночі, де на етруські міста починають нападати кельти.

Однак незважаючи на втрату політичної могутності, культурний вплив етрусків на північ і центр Італії залишається досить значним до кінця IV ст. до н.е. У римлян користувалося повагою етруська мова, так звана, «етруська дис-

ципліна», тобто релігійно-міфологічні уявлення і система жертвопринесень та ворожінь, які викладалися у священних книгах. Етруські жерці, яких називали **"гаруспіками"**, гадали по блискавках та по нутрощах тварин. Етруський пантеон включав божества різного порядку - «прихованих», тобто великих богів, різних демонів, добрих і злих та душі предків. Серед верховних божеств найбільш відомі Тіні, Менрва, Уні, які мали схожі функції з римськими Юпітером, Мінервою і Юноною. З часом етруски усе більш вбирали грецькі елементи культури, та наслідували греків у формах кераміки, вазописі і пластиці. У свою чергу, етруски впливали на сусідів-італійців, зокрема на Рим. Римляни перейняли у них правила межування полів, планування міст, облаштування будинків, вчення гаруспиків, знаки царської влади тощо[2, с. 41-45; 3, с. 32-39; 6]...

Питання № 3. Виникнення Риму. «Царський» період.

Давній Рим розташовувався на березі судноплавній річці р. Тибр, у гирлі якої добувалася сіль, в області Лацій (Центральна Італія). Вигідне місце розташування міста, сприяло його розвитку та полегшувало торговельні та культурні зв'язки з іншими народами.

Античні автори розповідають легенди про прадавню історію Риму, згідно якої, після падіння Трої до узбережжя Лації неподалік від гирла Тибру пристали кораблі троянських утікачів на чолі з героєм Енеєм. Один із місцевих царів, Латин доброзичливо прийняв троянців і видав за Енея свою доньку Лавінію. На її честь Еней збудував м. Лавіній, а після смерті Латина став царювати над його народом і троянцями. Цей об'єднаний народ на згадку про царя, що помер, стали називати **латинами**. Чотирнадцятий цар цієї династії, Нумітор був позбавлений влади своїм підступним братом Амулієм. Щоб убезпечити себе від претендентів на владу, підступний Амулій під виглядом почесні віддав дочку Нумітора, Рею Сільвію, у жриці богині Вести, тому що вони повинні були 30 років зберігати безшлюбність. Але юну весталку відвідав бог Марс, після чого

у неї народилися близнюки, Ромул і Рем. Амулій повелів кинути немовлят в кошику у води Тибру. Але божественні близнюки не загинули. Після спаду води їх почала знайшла та вигодовувала своїм молоком вовчиця, а потім підібрав і виховав царський пастух Фаустул. Став дорослими і дізнавшись про таємницю свого походження, близнюки відновили на царстві діда і зібравши дружину, відправилися на пошуки місця для створення нового поселення. Знайшли вони його на пагорбі Палантині і приступили до ритуалу заснування міста. Між братами спалахнула сварка, в якій Рем був убитий Ромулом. На честь його, місто дістало назву Рим.

Римський вчений Варрон (І ст. до н.е.) відносив цю подію до 754-753 рр. до н.е. Археологи виявили на пагорбі Палантині сліди поселення середини VIII ст. до н.е. В цей час народ Риму (*populus*) складався з трьох родових триб (племен). Відомі тільки їх пізні назви - рамни, тіції та луцери. Вважалося, що рамни це - латини, тіції - сабіни, а луцери - етруски, що відповідало етнічній структурі Риму у кінці царської епохи. Таким чином, римське населення в етнічному плані із самого початку складалось з різних племен і було неоднорідним. Другим елементом суспільства були 30 **курій** (фратрій) які склалися з окремих родів (**gentes**). Спочатку їх було 100, пізніше - 300.

Римський рід (*gens*) царського часу був батьківським і екзогамним, характеризувався правом взаємного спадкоємства, обиравання та зміщення старійшин, правом приймати чужаків, а також обов'язком родичів надавати один одному допомогу. Родичі мали загальне місце поселення і поховання і носили одне родове ім'я (**nomen**), зроблене від реального або міфічного прародителя та мали свої релігійні культи.

Його соціально-економічною основою була колективна родова власність на землю. Основний же родовий земельний фонд розподіляли між великими батьківськими сім'ями (**familia**), які склалися з 3-4 поколінь нащадків та глави родини (**paterfamilias**). Римське прізвище мало спільність майна і було основною господарською одиницею суспільства. Поступово в ній зростало зна-

чення *pater familias*, він ставав єдиним власником усього надбання сім'ї, у тому числі дітей.

Управління Римом здійснювали сенат, коміції і цар. **Сенат** (*senatus* від лат. *senex* - старець) - рада із 100, а потім 300 старійшин, батьків сімейства, які представляли окремі роди. **Коміції** в перекладі з латинської означає народне зібрання чоловіків-воїнів. Збиралися вони по куріях, звідки їх назва - **куріатні коміції**. За рекомендацією сенату на коміціях обирався цар (**rex**), який мав функції військового вождя, жерця і судді. Члени родів були рівні між собою. Усі старші глави сімей (*patres*) могли входити в сенат, так що увесь римський народ (**populus**) був дітьми або нащадками реальних або потенційних батьків-сенаторів, *patres*, тому їх називали **патриціями**.

Поступово розвивалося патріархальне рабство і приватне володіння землею усередині громад. Це прискорювало розшарування між родами і усередині між ними, принцип авторитету за старшинством, мудрості та досвідченості замінювався принципом родовитості та знатності. Збіднілі члени родів шукали допомоги у знатніших та багатіших. Вони ставали **клієнтами** (*cliens* - залежний, слухняний), а їх покровителі - **патронами**. Патрон наділяв клієнта землею, надавав йому своє ім'я та захист у суді, а клієнти складали його бойовий загін. Ці зв'язки - **клієнти** вважалися священними, а їх порушення каралося смертю.

Рим швидко поповнювалося за рахунок іноземців, яких приваблювало вдале розташування міста. Їх число швидко збільшувалося, тому їх стали називати **плебеями** (від *plere* - наповнювати). За своїм станом вони нагадували афінських метеків, але відрізнялися від них, оскільки отримували від римлян невеликих земельних ділянок.

Плебеї, як і патриції, жили великими батьківськими родинами, які складали частину роду. Але вони не входили у римські триби, тому не брали участь у війнах і не могли збільшити свої землі із загального римського земельного фонду (**ager publicus**). Тому плебс займався переважно торгівлею та ремеслом. В

їх середовищі, яке було не обмежено родовими зв'язками, швидше розвивалися відносини приватної власності та майнова диференціація. Однак, і багаті і бідні плебеї були однаково безправні.

У другої половини VII ст. - VI ст. до н. е. посилюється протистояння між римськими царями та родовою знаттю. Перши з них, намагаються зламати опір племінної верхівки і знайти більш широку соціальну підтримку серед населення Давнього Риму. Один з них, цар **Сервій Тулій** ввів розподіл усієї римської території на 4 міських і 17 сільських триб. Цьому ж цареві приписується також перерозподіл земель між багатими і бідними. Сервій Тулій ввів новий принцип комплектування римського війська. Все чоловіче населення Риму (патриції та плебеї), було поділено на шість окремих майнових розрядів. До 1-го розряду відносилися люди, майно яких, оцінювалося не менше в 100 000 мідних ассів (монет); до 2-го - ті, чиє майно складало, як мінімум, в 75 000 ассів; до 3-го - в 50 000; до 4-го - в 25 000; до 5-го - в 11500 ассів. Усі бідняки входили в 6-й розряд - **пролетарів**, багатством яких складало лише їх потомство (**proles**).

Кожен майновий розряд мав виставляти певне число військових одиниць, центурій (сотень): 1-й розряд - 80 центурій важкої піхоти, яка складало основу римської армії, і 18 центурій вершників, всього 98 центурій; 2-й - 22; 3-й - 20; 4-й - 22; 5-й - 30 центурій і 6-й розряд - 1 центурія, в цілому 193 центурії. Водночас, реформа Сервія Тулія призвела до виникнення нового виду народних зібрань - **центуріатних коміцій**, де кожна центурія була окремою голосуючою одиницею. Поява нових коміцій відтіснила на другий план куріатні збори, у веденні яких залишилися переважно справи, пов'язані з родовими культами. Це послабляло значення патрициїв в суспільстві і посилювало владу царя. Реформа Сервія Тулія стала першим кроком на шляху включення плебсу до складу **romanus populus (римського народу)**.

Таким чином, Сервій Тулій ввів новий (цензовий) принцип формування римського суспільства та створив загальне військо з патрициїв і плебеїв.

Згідно давньоримським оповіданням, наступний правитель Риму - цар Тарквіній Гордий, проводив політику терору стосовно родової знаті та повністю усунув сенат від управління державою. Це привело до змови аристократів проти царя та його вигнання з Риму у 510 р. до н. е..

Таким чином, історія царського Риму являє собою процес еволюції суспільства від розпаду родоплемінного ладу до становлення першого примітивного державного утворення, у вигляді архаїчного полісу [2, с. 45-50; 3, с. 51-60; 6].

Питання № 4. Рання Римська республіка.

Повстання населення Риму проти царської влади наприкінці VI ст. (приблизно 510 р. до н.е.) призвело до встановлення республіканського устрою у Давньому Римі (510 - 30 рр. до н.е.).

Важливою рисою внутрішнього життя ранньої римської республіки стало боротьба між патриціями та плебеями. Вимоги плебеїв зводилися до трьох основних пунктів:

- 1) допуск плебеїв до громадської землі, обмеження патриціанського землеволодіння, наділ плебеїв земельними ділянками, тобто вирішення аграрного питання;
- 2) відміна боргової кабали і обмеження боргового відсотка;
- 3) політичне рівноправ'я, тобто участь в усіх зборах і право обрання на усі державні посади.

Оскільки земля була основним видом багатства, а землеробство - головним заняттям населення, то аграрне питання лежало в основі усіх вимог плебсу.

Боротьба плебеїв з патриціями, розпочавшись у середині VI ст. до н.е., закінчилася тільки на початку III ст. до н.е. В її історії виділяють три основних етапи:

- 1) середина VI ст. до н. е. - 494 р. до н.е. - від реформи Сервія Тулія до встановлення народного трибуната;

2) 494-444 рр. до н.е. - від утворення посади народних трибунів до законів Канулея;

3) 385-287 рр. до н.е. - від руху Манлія і законів Ліцинія - Секстія до плебісциту диктатора Гортензія.

На початку V ст. до н.е. плебеї становили основну частину римського війська, у якому усі командні пости займали патриції. Спираючись на більшість громадян-воїнів, плебеї повели боротьбу за свої права, погрожуючи піти з Риму і заснувати нове місто. Такі відходи плебеїв з Риму дістали назву сецесії (від лат. *secessio* - відхід, видалення). У момент серйозних військових ускладнень плебейське військо пред'являло патриціям свої вимоги і віддалялося на Священну гору (пагорб, розташований в околицях Риму).

Відхід з Риму більшої частини воїнів, природно, ставив державу в катастрофічне становище, і патриції були вимушені йти на поступки. Найважливішим з них було введення нової посади народних трибунів, які мали право призупиняти рішення усіх патриціанських магістратів (494 р. до н.е.).

Під тиском плебеїв патриції були також вимушені створити комісію з 10 чоловік - децемвіров (*decem viri* - десять чоловіків) для запису судових постанов. Комісія децемвірів приступила до вироблення письмових законів. Проте в процесі роботи її члени стали зловживати отриманою ними необмеженою владою, що викликало обурення плебеїв і повторне видалення їх на Священну гору (449 р. до н. е.- так звана друга сецесія). Патриції знову пішли на поступки: був встановлений закон, за яким кожен засуджений на смерть римський громадянин мав право звертатися за захистом до народного зібрання. Одночасно були опубліковані письмові закони. Вони були записані на XII мідних дошках і виставлені для огляду на центральній площі Риму - форумі.

«Закони XII таблиць» зробили величезний вплив на подальший розвиток римського суспільства і права. Старий, пов'язаний з родовим ладом, звичай був замінений писаним правом, що закріплює і освячує приватну власність, рабство і нерівноправ'я. Всяке посягання на приватну власність каралося, винних під-

давали суворому покаранню і навіть страчували.

Через п'ять років (444 р. до н.є.) закон Канулея визнав законність браків плебеїв з патриціями і тим самим заклав основи для злиття багатой плебейської верхівки з патриціями в один стан.

В 367 р. до н.є. за пропозицією сенаторів Ліцінія і Секстія були прийняті закони, які обмежували патриціанське землеволодіння. Згідно ним, патриціям було заборонено мати більше 500 югерів землі (125 га). Частково було вирішене і боргове питання. Законодавці не пішли на повну відміну (касацію) боргів, але значно зменшили заборгованість шляхом наступного перерахунку: сплачені відсотки вираховувалися з основної суми боргу, а частина, що залишилася, виплачувалася на пільгових умовах впродовж трьох років.

У 326 р. до н. е. за законом трибуна Петелія боргова кабала для римських громадян і членів їх сімей була скасована. З того часу римський громадянин відповідав за заборгованість тільки своїм майном. У рабів тепер можна було обертати лише військовополонених.

У 300 р. до н.є. були ухвалені закони, які допускали вибір плебеїв до складу жрецьких колегій.

Нарешті, у 287 р. до н. е. знову було підтверджено, що плебісцити (тобто рішення плебейських зборів) стали обов'язковими для усіх римських громадян, у тому числі і для патрициїв (закон диктатора Гортензія).

287 рік до н.є. вважається останнім роком довготривалої боротьби плебеїв з патриціями за своє політичне рівноправ'я. З іншого боку, задоволення основних вимог плебеїв вело до консолідації римського суспільства. Рівняння в правах плебеїв з патриціями змінило соціальну структуру римського суспільства. Патриції і плебеї перестали бути різними станами. Верхівка плебсу об'єдналася тепер з патриціями і утворила новий стан - нобілітет (від *nobilis* - кращий, значніший), що складався з великих рабо- і землевласників, з середовища яких поповнювався сенат і обиралися на державні посади магістрати.

Заможний прошарок римських громадян, пов'язаний з середнім землеволодінням, торгівлею і комерцією, утворив стан вершників. Усі інші складали плебс - вільні селяни, дрібні ремісники і торговці.

Найвищим державним органом Римської республіки вважалося народне зібрання. Воно приймало або відміняло закони, оголошувало війну і укладало мир, було верховною судовою інстанцією, що розбирала апеляції і протести на рішення судових органів. Народне зібрання обирало усіх вищих посадовців, в руках яких знаходилася уся виконавча влада. У Римі збиралися три види народних зібрань - коміцій (від лат. слова *comitia* - зібрання); до реформ Сервія Тулія в середині VI ст. до н. е. народні зібрання збиралися тільки по куріях і називалися куріатними коміціями. Проте курії були замкнутими об'єднаннями патриціїв з сильними пережитками родового управління і не включали плебеїв.

У V-IV ст. до н.е. вирішального значення у державному житті набули збори римських громадян по центуріях, в які входили як патриції, так і плебеї. Центуріатні коміції збиралися вищими посадовцями - консулами - за міською смугою Риму, на Марсовому полі. Усі римські громадяни виставляли 193 центурії, з них найбагатші - перший клас - 98 центурій, тобто більше половини. Голосування проходило по центуріях, кожна мала один голос. Голоси подавали по строго заведеному порядку: спочатку центурії першого класу, потім другого, третього і т.д. Якщо за пропозицію голосували більше 50% голосів центурій, голосування припинялося, а пропозиція ставала законом. При подібному порядку голосування усі питання вирішувалися 98 центуріями першого класу, тобто найбагатшою частиною римського громадянства.

В процесі боротьби плебеїв з патриціями набули важливого державного значення збори плебеїв по територіальних округах - трибам (римська територія поділялася на 35 територіальних округів - триб, 4 міські і 31 сільську). Спочатку трибутні збори складалися з одних плебеїв і збиралися на протиположності чисто патриціанським зборам по куріях. За законами 449 р., а потім 287 р. рішення трибутних плебейських коміцій визнавалися законом, обов'язковим і для пат-

риціїв. У трибутних коміціях стали брати участь і патриції, а цей вид народно-го зібрання до II ст. до н. е. став основним і вирішальним в державі. Усі 35 триб мали незалежно від складу населення один голос і користувалися однаковими правами.

Таким чином, у Давньому Римі співіснувало декілька видів народних зібрань: куріатні, центуріатні, трибутні коміції, але їх функції не були чітко розмежовані.

Важливу роль у державному житті Давнього Риму відігравав сенат. Обрані на посаду магістрати звітували у своїх діях перед сенатом і тим самим цілком залежали від його волі. З IV ст. до н. е. склад сенату став поповнюватися з магістратів, які відслужили свій термін і після складання своїх повноважень включалися в сенатський список. Цей список вівся особливим магістратом-цензором в строго ієрархічному порядку. Спочатку в списку стояли імена колишніх цензорів, далі йшли консули, потім претори і т. д. Скликати сенат на засідання могли тільки вищі магістрати: диктатор, консули, претори. При обговоренні питань і голосуванні думки і голосу подавалися строго за списком. Прийняте рішення називалося **сенатус консультом**, або декретом.

У Римі не було постійного чиновницького апарату, уся виконавча влада належала виборним посадовцям - **магістратам**. Такими магістратами були консули, претори, едили, квестори, які обиралися на один рік.

За римською конституцією усі магістрати були колегіальними (2 консули, 2 претори, 4 едила, 10 народних трибунів, 4 квестори), щорічно переобиралися і неоплачуваними. Виконання обов'язків магістрату вважалося не роботою, а шаною і тому було безвідплатною. Тому магістратом міг бути обраний тільки багата людина. Під час відправлення посади магістрат не міг притягатися до судової відповідальності або бути зміщений.

Вищими магістратами вважалися цензори, консули, народні трибуни і претори. **Консули** командували армією, здійснювали вищу цивільну владу, тоді як **претори** відправляли судову владу. Посади **цензорів**, обиралися один раз

в п'ять років на 18 місяців. Їх обирали з колишніх консулів. Вони мали розподіляти римських громадян по майнових класах і, складати списки senatorів.

Особа **народного трибуна** визнавалася священною і недоторканною (sacrosanctus). Він володів правом «**вето**» відносно рішень магістратів, право вносити законопроекти, скликати трибутні коміції, і навіть право заарештувати магістрата та опротестувати рішення сенату. Всякий, хто ображав трибуна - хоч би словами,- підлягав смерті. Влада народного трибуна була дуже велика, але їх було 10, і вони могли обернути свою владу один проти одного, наприклад використовуючи право «вето», і тим самим нейтралізувати дії своїх колег. До того ж влада трибуна обмежувалася тільки межею міста Риму.

Обов'язками **едилів** було спостереження за порядком в місті, міський благоустрій, турбота про продовольство, облаштування громадських ігор. **Квестори** завідували казною, вели фінансові книги, вони супроводжували консулів у військових походах, розпоряджалися продажем полонених і військової здобичі

У разі надзвичайних обставин (важка війна, небезпечні повстання або відхід плебеїв з Риму) призначався одноосібний **диктатор** (dictator) і його заступник, так званий начальник кінноти (magister equitum), якому підкорялися усі посадовці, але диктатор не міг залишатися при владі більше 6 місяців. Магістрати і сенат користувалися фактично усією повнотою державної влади в Римській республіці, яка отримала яскраво виражений аристократичний характер [2, с. 55-64; 3, с. 93-108; 6]..

Питання № 5. Завоювання Римом Італії.

Рим із самого початку своєї історії вів постійні війни з своїми сусідами (латинами сабінами, , етрусками). Головною метою цих війн було захоплення нових земель. На них, римляни виводили свої колонії, які ставали форпостами їх подальших завоювань. Низький рівень розвитку економіки Давнього Риму

того часу обумовлював обмеження кількості населення в місті і тим самим відхід частини римських громадян у нові колонії.

На початку своєї історії Рим був лише одним з 30 латинських міст області Лації. Наприкінці царської епохи його військова експансія почала тривожити латинів і це вилилося у так звану **I Латинську війну(496 - 493 рр. до н.с.)**. Рим вимушений був вступити в союз з латинами, які складали на умовах невтручання в їх внутрішні справи, взаємної військової допомоги та рівного поділу здобичі. Латини, з якими був укладений договір, складали федерацію з 8 міст, яка за місцем зборів союз називалась Аріційською, а найбільш активну роль у ньому грало місто Тускул.

Подальша експансія римлян на якийсь час була призупинена нападом кельтів, або галлів, які у V ст. до н. е. з'явилися в Північній Італії. У IV ст. до н. е. галли почали просуватися на південь в Етрурію. У 390 р. до н. е. в битві при річці Алії (притока Тибру) галли розбили римлян і спалили Рим. У руках римлян залишився тільки укріплений пагорб Капітолій.

У подальшому, галльська загроза неодноразово нависала над римлянами та іншими італіками упродовж всього IV ст. до н. е.. Це зумовило створення нового римсько-латинського союзу, до якого приєдналися і інші народи Середньої Італії у 358 р. до н.с. За допомогою своїх нових союзників, Рим вправся з труднощами і навіть захопив нові території у етрусків і вольсків, на землі яких він вивів своїх колоністів.

Водночас виріс і міжнародний престиж Риму. У 354 р. до н. е. римляни уклали з союз зі своїми східними сусідами - самнітами. Потім послідувало встановлення союзних відносин з рядом міст - з етруським Цере та латинським Тускулом. У 348 р. до н.е. була підписана торгова угода з Карфагеном. Все це, перетворило Рим у середині IV ст. до н.е. на впливову та сильну державу Центральної Італії.

Рим намагався поширити свій вплив на нові території, зокрема на сусідню область Кампанію, яка розташовувалась на південь от Лація і не була єдиним

цілим ні в етнічному, ні в політичному відношенні. Водночас на ці землі претендували самніти. Намагаючись встановити свій контроль над Кампанією римляни зважилися на війну проти самнітів. Ця I Самнітська війна (343-341 р. до н.е.) закінчилася перемогою Риму. Переможці розповсюдили свою владу над західними кампанцями.

Римські успіхи стривожили не лише кампанців, але і латинів. Верхівка латинських міст - членів Аріційської федерації виступила в Римі з вимогою обрати одного з консулів і половину римського сенату з числа латинів. Відмова римлян викликала так звану II Латинську війну (340-338 р. до н.е.). У битві біля міста Свесса латини і кампанці зазнали поразки. Федерація латинських міст була розпущена і замінена новим типом союзу Риму з кожним латинським містом окремо. Союзницькі відносини з ними оформлялися договорами. Умови їх були продиктовані римлянами залежно від позиції, зайнятої тим або іншим містом під час війни. Усі латинські міста зберігали власне самоврядування і могли спільно з римлянами брати участь в заснуванні колоній. Але жителі одних латинських міст крім того, були включені до складу римського громадянства, тобто отримали в Римі і майнові, і політичні права, а жителі інших - тільки майнові. Проте при переселенні в Рим вони набували усієї повноти прав. Статут цієї групи латинів дав початок правовій категорії латинського громадянства, яка застосовувалася потім до людей незалежно від їх приналежності до латинського племені. Становище кампанців відрізнялося від латинів тим, що їм були надані лише майнові права в Римі без права голосування у коміціях і без інших латинських прав (*civitas sine suffragio*). Цей статут іменувався «церитським правом». Загальним для усіх союзників Риму було те, що усі втрачали частину землі, самостійної зовнішньої політики і були зобов'язані брати участь на стороні Риму у війнах.

У відносинах зі своїми союзниками римляни з цього часу стали неухильно здійснювати принцип «розділяй і володарюй» (*divide et impera*).

Захопленням Капуї просування римлян в Кампанію не обмежилось. Вони напали на кампанійське місто Неаполь, що призвело до II Самнітської війни (327-304 рр. до н.е.). Римляни спробували проникнути в гірський Самній, але їх військо потрапили у засідку і вимушено були здатися (321 р. до н.е.). Однак, наприкінці IV ст. до н.е. переважання римлян стало беззаперечним. У 304 р. до н.е. самніти запросили миру. В наслідок II Самнітської війни кампанські міста, включаючи Нолу та Неаполь, а також сабелльські племена, що жили навкруги Фуцінського озера, стали римськими союзниками.

Але незабаром над самим Римом нависла загроза. У Північну Італію із-за Альп просунулися нові хвилі галлів. Вони пройшли через Етрурію, приєднав етрусков до походу на Рим. Цим скористалися самніти, які зміцнили свій вплив в Луканії. Це і викликало III Самнітську війну (298-290 рр. до н.е.). Але у 296 р. до н. е. при Сентині римляни завдали своїм ворогам нищівного удару. Галли відступили на північ, а етрускам довелося укласти мир з Римом.

В наслідок цієї війни, Самнітська федерація припинила своє існування. Самнітські общини повинні були укласти нерівноправний союз з Римом, а сабіни отримали римське громадянство без права голосування. З цього часу, Рим зайняв пануюче місце у Середній Італії.

На початку III ст. до н.е. римляни вдираються до Південної Італії. Розташовані тут численні грецькі міста не мали своїх армій і користувалися послугами найманців. Намагання Риму захопити одне з таких міст - Тарент, призвело до війни. Тарент призвав на допомогу відомого полководця, царя Епіру Пірра, який мріяв про славу і прагнув створити велику державу, завоювавши Італію, Сицилію, а потім і Карфаген.

У 280 р. до н.е. Пірр з'явився в Італії. Його армія складалася з 20 000 піхоти, 3 000 вершників і 20 бойових слонів. Їх використання зіграло вирішальну роль у перемозі Пірра при Гераклеї. Усі грецькі міста, а також лукани і самніти перейшли на його сторону. У 279 р. до н.е. він здобув нову перемогу над римлянами при Аускулі в Апулії, однак ціною важких втрат. Не-

зважаючи на це, Пірр опинився у досить скрутному становищі. Італійські греки були невдоволені ним. Карфаген уклав військовий союз з Римом, спрямований проти Пірра та сицилійських грецьких полісів. У цих умовах Пірр пішов на союз з сицилійськими греками і прийняв їх пропозицію очолити боротьбу з карфагенянами, які контролювали західну частину острова. Залишивши в Таренті гарнізон, цар відбув в Сицилію. Пірр був блискучим полководцем, але недалекоглядним політиком. Він досить швидко посварився з своїми сицилійськими союзниками та знову повернувся в Італію. Вирішальна битва Пірра і римлян під командою римського полководця Манія Курія Дентата відбулась у міста Малевентум в 275 р. до н.е., яка завершилась перемогою Риму.

Пірру довелося безславно покинути Італію і повернутися в Грецію. Услід за тим римляни заволоділи Луканією і Бруттієм. Найдовше трималося грецьке місто Регій, яке впало у 270 р. до н.е.. З цього часу, увесь Апеннінський півострів до Паданської долини був підпорядкований Риму.

Римські завоювання призвели до створення нового Римсько-італійського союзу. Це був союз Риму, з іншими окремими полісами і громадами Італії, які визнавали його верховенство, на різних умовах.

Частина з них, мали повне самоврядування, а інші - обмежене. До самоврядних громад відносилися, так звані, союзні муніципії (від латів *municipus* - обов'язок: трудовий, військовий, почесний) і римські колонії різного рангу.

До муніципіїв вищого рангу відносились частина латинських полісів Лація, які в 338 р. до н. е. отримали повні права у Римі. Нижче їх за рангом, стояли поліси, які мали лише майнові права в Римі у повному (*civitates sine suffragio* - етруське місто Цере, сабінські міста) або неповному (міста Формії, Фунди) об'ємі, а також окремі союзники (*socii*), що взагалі не мали в Римі ніяких прав (грецькі міста Південної Італії - Тарент, Неаполь, та ін.).

Відносини Риму з своїми колоніями союзними договорами не регулювалися. Але фактично вони були складовою частиною Римсько-італійського союзу,

не мали самостійності у сфері зовнішньої політики і зобов'язані були воювати на стороні Риму.

Колонії підрозділялися на римські (цивільні) і латинського права. Вони користувалися самоврядуванням. Але колоністи римських (цивільних) колоній в IV ст. до н. е. мали повні громадянські права у Римі, тобто складали привілейований прошарок колоністів.

До союзних громад з обмеженим самоврядуванням належали ті, які вимушені були в період римського завоювання здатися на милість переможця і укласти з ним нерівноправний договір (**dediticii**). До них, відносилися кампанські міста (Капуя, Кумі), які не мали ніяких прав в Римі, але користувалися певною автономією, під наглядом присланого з Риму префекта (префектури). До союзників нижчого рангу з числа тих, що здалися відносилися члени колишньої Самнітської федерації, а також скорені галльські племена [2, с. 67-78; 6].

Лекція № 10-11

Тема: Стародавній Рим у III-II ст. до н. е.

План

1. Пунічні війни.

2. Завоювання Римом Східного Середземномор'я

3. Внутрішня історія Рима II – початку I ст. до н. е.

Питання № 1. Пунічні війни

Захопивши південь Апеннінського півострова римська республіка розширила свої кордони до Мессінської протоки, що відділяла її від острова Сицилії. Існуючі тут грецькі колонії до IV-III ст. до н. е. перетворилися на квітучі міста, що викликало заздрість войовничих сусідів, і раніше усього Риму.

До III ст. до н.е. тут особливо посилились Сіракузи, які підпорядкували своєму впливу велику частину острова. Грецькі міста здавна знаходилися у ворожих відносинах з могутнім Карфагеном. Карфагеняни міцно затвердилися в західній частині острова, де знаходились їх укріплені міста Лілібеї, Дрепани, Панорм.

Поки Рим був зайнятий підкоренням Апеннінського півострова, а Карфаген - завоюванням Північної Африки, їх інтереси не стикалися. Проте після проникнення римлян в Південну Італію положення змінилося. Римська республіка перетворилася на сильну державу, що претендувала на панування не лише на Апеннінському півострові, але також і на сусідніх територіях, в першу чергу на великих островах Середземномор'я, зокрема на багатій Сицилії. Ці домагання неминуче вели до зіткнення з Карфагеном, стурбованим посиленням і експансією Риму. Сутичка двох держав за розділ сфер впливу стала неминучою.

Незабаром видався привід для відкриття військових дій. Римляни прийняли пропозицію грецького міста Мессани про допомогу в їх війні з Сіракузами. Це призвело до I Пунічної війни (264 - 241 рр. до н.е.)

Переправившись в Сицилію, римляни змусили сіракузян і карфагенян, що допомогли їм, зняти облогу Мессани, у відкритій битві розбили сухопутну

армію Карфагена, а потім незабаром і військо Сіракуз. Їх справи пішли настільки успішно, що вже через рік вони підійшли до стін Сіракуз і змусили тирана Гієрона укласти мирний договір, за яким він ставав «союзником» Риму, сплачував грошову контрибуцію і зобов'язався забезпечувати римські війська продовольством.

У 262 р. до н. е. римляни просунули війська на місто Акрагант, перетворений карфагенянами на сильну фортецю. Після шестимісячної облоги Акрагант впав, війська Карфагену були відтіснені в західний кут острова, де знаходилися сильно укріплені військово-морські бази Карфагену: Панорм, Лілібей і Дрепана. Добре захищені з суші, вони мали сильні гарнізони і щедро забезпечувалися морем усім необхідним.

Флот Карфагена, панував на морі, висаджуючи десанти в найбільш беззахисних місцях Сицилії і Апеннінського півострова, завдавав римлянам істотних збитків.

Для успішного ведення війни Риму був потрібний сильний флот, здатний протистояти Карфагену. Рим, мобілізувавши усі засоби італійських союзників, в першу чергу грецьких міст Південної Італії, вже в 260 р. до н. е. мав флот до 120 бойових суден.

У першому зіткненні з невеликою римською ескадрою карфагенський флот легко переміг у Ліпарських островів в 260 р. до н.е. Услід за цим відбулась нова морська битва при Мілах. У цій битві флот Карфагена був розбитий. Велику допомогу римлянам надали придумані їх суднобудівниками абордажні крюки і містки, які перекидалися на ворожий корабель: кораблі зчіплювалися, по містках перебігали легіонери і захоплювали вороже судно.

Розвиваючи успіхи сухопутних і морських сил, римляни прийняли рішення атакувати ворога на його ж території, тобто перенести війну в Африку. Вони спорядили величезний флот в 330 бойових кораблів. Карфагеняни зробили спробу перешкодити переправі римлян в Африку. Новий флот Карфагена у складі 350 кораблів зустрів римський флот у мису Екном (256 р.

до н. е.), біля південного узбережжя Сицилії. Проте римляни розбили карфагенян і відкрили собі шлях в Африку.

Римська армія висадилася неподалік від Карфагена, підпорядкувала собі численні дрібні міста і поселення і взяла в облогу сам Карфаген. Римляни настільки були упевнені в успіху, що відкликали з Африки велику частину флоту і половину армії. Карфагеняни запросили миру, але римський консул Атілій Регул запропонував важкі умови. Карфагеняни їх відкинули і вирішили захищатися до останніх сил. Були на вербовані нові наймані загони, мобілізовані громадяни, залежні африканці, для командування армією був запрошений досвідчений професійний воєначальник - спартанець Ксантіпп. Ксантіпп, розбив римлян, узявши в полон консула Регула. На довершення цього розгрому під час бурі загинув римський флот, якій поспішав на виручку своєї армії (256 р. до н.е.).

Втративши стратегічну ініціативу, римляни були повинні споряджати і нові війська, і новий флот. Бойові дії знову були перенесені в Сицилію, почався другий етап війни (255-242 рр. до н.е.). Він характеризується деякою рівновагою воюючих сторін: успіх мав то Рим, то Карфаген.

Призначений в Сицилію головнокомандувач Карфагена Гамількар Барка уміло вів військові дії, тривожив римлян у багатьох сутичках, робив сміливі рейди на кораблях до Апеннінського півострова і спустошував узбережжя.

Обидві сторони були змучені війною. Становище римлян було дещо кращим: в їх руках була велика частина Сицилії, їх армія блокувала останні твердині Карфагену - Лілібей і Дрепану. Проте без флоту це вигідне стратегічне положення не можна було використати до кінця, а на спорудження кораблів в римській казні не було грошей. Тоді римляни звернулися до крайнього засобу: найбільш багаті громадяни були обкладені надзвичайним податком в такому розмірі, щоб на отримані кошти спорядити 200 бойових кораблів.

Новий римський флот відправився до Сицилії і в битві біля Егатських островів у 241 р. до н.е. розбив ескадру Карфагена. Карфаген запросив миру, який було укладено в 241 р. до н. е. Умови його були важкі: карфагеняни повинні були повністю очистити Сицилію, виплатити контрибуцію в 3200 талантів срібла (приблизно 84 т. срібла), видати усіх римських полонених без викупу.

Скориставшись скрутним становищем Карфагена, ослабленого війною, а також повстанням найманців і місцевого залежного населення в 241-238 рр. до н. е., римляни безперешкодно захопили острова Сардинію і Корсику, що належали Карфагену, і організували там перші римські провінції.

Карфаген був ослаблений поразкою у I Пунічній війні, але не зломлений. На чолі військової партії, прагнучої реваншу, полководець і тонкий дипломат Гамількар Барка. Він розробив стратегічний план підготовки до війни. Гамількар мав намір напасти на Рим сухим шляхом з Іберії. Іберійський півострів був відомий фінікійцям і карфагенянам своєю родючістю, великою кількістю корисних копалини, особливо срібла. Тут жили численні войовничі племена іберів, кельтіберів і кельтів, з яких можна було набрати найманців.

Тому для підготовки рішучої війни з Римом потрібно було міцно облаштуватися в Іберії і, створивши там опорні бази, почати похід на Рим. Гамількар Барка відправився в Іберію у 237 р. до н. е. Йому довелося зіткнутися із запеклим опором іберів. За допомогою сили і дипломатії Гамількару і його наступникам вдалося захопити велику частину півострова на південь від річки Ебро, навчити і загартувати у боях численну найману армію, поповнити казну і заснувати опорну базу - сильно укріплене місто Новий Карфаген (суч. Картахена). Загиблого під час війни з іберами Гамількара замінив його зять Гасдрубал.

Незабаром Гасдрубал теж загинув у війні з іберами. Військо Карфагена проголосило своїм вождем старшого з синів Гамількара Барка — Ганнібала (247-183 рр. до н. е.).

Новий головнокомандувач карфагенської армії Ганнібал вважав, що римляни, ослаблені недавньою війною з кельтами, не зможуть зібрати сильну армію, і тому вирішив почати військові дії. У 219 р. до н.е. він в облогу і узяв сильно укріплене місто Сагунт на східному узбережжі Іберії, яке було союзником Риму, що стало приводом для II Пунічної війни (218 - 201 рр. до н.е.) .

У наступному, 218 р. до н.е. Ганнібал повів свою армію в Італію, почавши тим самим здійснення планів свого батька. Ганнібал безперешкодно пройшов Північну Іберію і став просуватися до Альп. Карфагенянам вдалося нав'язати свій план ведення війни, що і зумовило їх перевагу впродовж її першого періоду. Осінню 218 р. до н. е. армія Карфагена, яка вчинила нечуваний в історії перехід з Іспанії в Італію, спустилася з Альп в родючу долину По. Мета походу була досягнута, але дорогою ціною. Якщо на початку походу у Ганнібала було близько 80 тис. піхоти, 10 тис. кінноти і 37 слонів, то в Італію він привів тільки 20 тис. піхоти, 6 тис. кінноти і декілька слонів.

Римській консул Публій Сципіон зробив спробу затримати Ганнібала. Не чекаючи підходу іншого консула з більшою частиною армії, він дав битву Ганнібалу біля річки Тицин (суч. Тичино) і зазнав поразки. Римська армія відступила до міста Плаценції, де і об'єдналася зі свіжими військами. Ганнібалу застигнувши об'єднану римську армію зненацька, коли вона переходила річку Требію, у запеклій битві розбив її (битва при Требії, зима 218 р. до н. е.). Проти Риму повсталала велика частина Цізальпійської Галлії, і Ганнібал став хазяїном Північної Італії. Ганнібал вирішив вторгнутися на територію Середньої Італії і, піднявши на повстання скорених Римом італіків, ізолювати і розгромити Рим.

Римляни обрали в консули популярного в народі Гая Фламінія, що прославилося своїми перемогами над кельтами. Навесні 217 р. до н.е. римські легіони на чолі з Фламінієм зайняли укріплену позицію в гірських проходах Апеннінських гір, сподіваючись затримати Ганнібала. Проте Ганнібал,

влаштував римлянам засідку на дорозі у Тразіменського озера. Римляни потрапили в оточення і були розбиті. Загинув і сам Фламіній (весна 217 р. до н. е.). Зважаючи на крайню небезпеку римляни обрали диктатора - старого, навченого досвідом і обережного Фабія Максима - і вжили заходи по обороні міста. Але Ганнібал не пішов на Рим. Він обрав інший шлях: вийшов на узбережжі Адріатичного моря і пройшов у багату Апулію, де дав відпочинок своєму війську.

Римський диктатор Фабій, ухиляючись від рішучої битви, йшов за армією Карфагена по п'ятах, вимотуючи її в дрібних сутичках. Ганнібал прагнув до рішучої битви, йому потрібна була перемога, щоб схилити римських союзників до відпадання від Риму.

Становище Ганнібала поступово погіршувалося: його сили танули, проте обережна тактика Фабія і розорення дрібних землеробів стали викликати нарікання в Римі. Демократичні круги народного зібрання вимагали рішучих дій, і на 216 р. до н. е. консулами були обрані досвідчений воєначальник Луцій Емілій Павло і популярний прибічник рішучих дій Гай Теренцій Варрон. На чолі об'єднаної армії, яка налічувала 80 тис. піхоти і 6-7 тис. кінноти, консули літом 216 р. до н. е. біля містечка Канни зустрілися з військом Ганнібала. У Ганнібала було майже удвічі менше сил: 40 тис. піхоти і 14 тис. кінноти. Незважаючи на заперечення Емілія Павла, Теренцій Варрон, покладаючись на кількісну перевагу в силах, розгорнув війська для битви, не врахувавши те, що широка рівнина дозволяла його супротивникові використати переваги у кінноті. Коли римляни ударили по центру супротивника і стали тіснити його, вони поступово втягнулися в мішок між флангами супротивника. Довершила оточення карфагенська кіннота, яка відкинула ворожих вершників і обрушилася з тилу на римську піхоту. Незабаром битва перейшла в різанину. Більша частина римської армії була знищена або узята в полон.

Тонкий дипломат, Ганнібал, використовуючи перемогу, спробував створити антиримську коаліцію. У 215 р. до н. е. він уклав договір з

македонським царем Філіпом V, який зобов'язався вторгнутися в Італію. Ганнібал притягнув на свою сторону державу Сіракуз і деякі грецькі міста в Сицилії. Рим опинився в кільці ворогів.

Перед лицем такої грізної небезпеки римський уряд вжив енергійні заходи. Обіцянками і загрозами Риму вдалося зберегти вірність більшого числа латинських і італійських союзників. Були зібрані нові війська. До їх складу довелося включити навіть рабів, викуплених державою. Вторгнення македонського царя вдалося запобігти дипломатичним шляхом. На чолі нових легіонів були поставлені досвідчені Фабій Максим і рішучий Клавдій Марцелл. З 215 р. почався новий етап війни, який в цілому можна визначити як етап відносної рівноваги. Римляни відмовилися від ідеї досягнення перемоги в рішучій битві і зробили ставку на тривалу війну, розраховану на вимотування сил супротивника. Вони розділили свою армію на декілька частин, які повинні були діяти самостійно. Одна з них повинна була блокувати Ганнібала в Італії, перешкоджаючи його подальшим успіхам, інша була послана в Сицилію (опанувавши Сицилію, Ганнібал міг би встановити тісні зв'язки з далеким Карфагеном, що вивело б його з ізоляції, тому римляни так дорожили Сицилією). Третя армія діяла в Іберії і сковувала тут війська Карфагену, керовані братом Ганнібала, - Гасдрубалом. Поступово комунікації Ганнібала з його основними базами були перерізані, а його італійська армія виявилася відрізаною і приреченою на знищення. Його наймані війська, не готові тривалій до війни, не могли довгий час зберігати бойовий дух.

Римлянам вдалося виграти декілька дрібних сутичок в Італії, а в 211 р. до н. е. обложити і узяти найбільше місто Сицилії Сіракузи.

Захопивши Сицилію, римляни відрізали Ганнібала від Карфагена, блокували усі зв'язки ворожої столиці з її звияжним воєначальником.

У свою чергу, Ганнібал завдав Риму ще декілька чутливих ударів. У 214 р. до н. е. у битві при Апулії він розгромив військо під командуванням Фульвія, розбив Марцелла у битві при Канузії (212 р. до н. е.), узяв в тому ж році важливий

порт Тарент і продовжував спустошувати Південну Італію.

Зі змінним успіхом йшла боротьба в Іберії. Римлянам в 214-212 рр. до н. е. вдалося відтіснити карфагенян в приморські міста, але у битві на річці Ебро римські війська були наголову розбиті, і уся Південна Іберія знову перейшла до карфагенян.

Остаточний перелом на користь римлян настав лише з 211 р. до н. е. Він був пов'язаний із захопленням багатой і багатолюдної Капуї, що перейшла на сторону Ганнібала в 216 р. до н. е. Капуя була опорною базою Ганнібала. Втрата Капуї ставила карфагенян перед катастрофою. Щоб допомогти обложеному місту і змусити римські війська зняти облогу, Ганнібал наважився на відчайдушний крок: він повів свою армію на місто Рим. Серед римського населення піднялася паніка. Слова «Hannibal ante portas» увійшли до приказки. Але штурмувати сильно укріплене місто Ганнібал не міг, та це і не входило в його плани. Римляни продовжували осаджувати Капую і незабаром узяли місто. Демонстративний похід Ганнібала на Рим закінчився повною невдачею (211 р. до н. е.).

У 210 р. до н. е. в Іспанію була послана нова римська армія на чолі з молодим талановитим воєначальником Публієм Корнелієм Сципіоном, сином консула 218 р. Публія Корнелія Сципіона. Сципіон в 209 р. до н. е. сміливим набігом опанував основною опорною базою військ Карфагенів в Іспанії - Новим Карфагеном. Після цієї поразки Гасдрубал вирішив не продовжувати боротьбу за Іспанію, а рушити в Італію на об'єднання з армією Ганнібала.

Сицилія і Іберія були втрачені карфагенянами. Італійські союзники, що відпали було від Риму, знову стали переходити на його сторону. Наймана армія Ганнібала танула. Гасдрубал, що рухався з Іберії з необхідним підкріпленням був зупинений і розбитий при Метаврі (207 р. до н. е.).

Публій Корнелій Сципіон, що повернувся з Іспанії запропонував сенату перенести війну в Африку, справедливо вважаючи, що вторгнення на

територію Карфагена змусить Ганнібала швидше очистити Італію і йти на захист рідного міста.

У 204 р. до н. е. Сципіон на чолі експедиційних сил висадився в Африці. Як він і чекав, правителі Карфагену терміново відкликали Ганнібала з Італії. Сципіон в 203 р. до н. е. у битві при Великих рівнинах розгромив військо Карфагена і в наступному, 202 року до н. е. у битві при Замі зустрівся з Ганнібалом. Велику допомогу римлянам надав союз з нумідійським царем Масініса, що надав їм свою кінноту. Спроба Ганнібала розладнати римські ряди атакою слонів успіху не мала. Піхота Карфагена, яка відчайдушно чинила опір, довго утримувала свої позиції, але нумідійська кіннота обійшла бойові порядки карфагенян і ударила їм в тил.

Таким чином, у битві при Замі повторилася ситуація бою при Каннах, тільки переможеною цього разу виявилася армія Карфагена. Сам Ганнібал втік в Карфаген і запропонував Раді міста укласти мир на будь-яких умовах.

У Карфагена не було ні грошей, ні армії, подальша боротьба могла привести до повного знищення навіть самого міста. Тому правителі Карфагену капітулювали (201 р. до н. е.).

Римляни продиктували важкі умови миру. Карфаген втрачав усі заморські володіння, увесь військовий флот (500 кораблів), його територія обмежувалася невеликим міським округом в Африці. Карфаген втрачав право мати військовий флот, не міг без дозволу Риму вести війни і повинен був виплачувати контрибуцію в 10 тис. талантів впродовж п'ятдесяти років.

До середини II ст. до н. е. Карфаген оправився від поразки і знову став багатолюдним багатим містом. Його торгівля, морська і сухопутна, процвітала, сільське господарство знаходилося на підйомі, казна була повна. Римський сенат пильно стежив за становищем в Карфагені, туди неодноразово вирушали спеціальні комісії сенату. Римляни усвідомлювали те, що багатий Карфаген зможе дуже швидко зібрати велику найману армію і знову виявитися грізним супротивником. Згідно з мирною угодою 201 р. до н. е., Карфаген не міг без

згоди римлян вести які-небудь війни. Цим постійно користувалися сусіди Карфагена, зокрема цар сусіднього Нумідійського царства Масінісса, союзник Риму. Конфлікт карфагенян із Масініссою створював сприятливу можливість для розправи з ненависним містом. Тому в сенаті перемогла точка зору тих, хто стояв за повне знищення Карфагена.

Коли питання про конфлікт між Масініссою і Карфагеном обговорювалося у римському сенаті, між ними розпочалися військові дії. Війська Карфагена були розбиті. Масінісса, захопивши нові території, отримав велику контрибуцію. Проте римлян це вже не цікавило. Під приводом, що карфагеняни порушили договір 201 р. до н. е., римський сенат оголосив місту війну, яка дістала назву III Пунічної війни (149-146 рр. до н. е.).

Римська армія висадила в Африці. Римляни припускали, що Карфаген не зможе вести війну, і уряд Карфагена дійсно був згоден прийняти будь-які умови миру. Спочатку римляни зажадали видачі заручників, роззброєння міста, передачі усієї зброї, військових матеріалів і металевих знарядь. Коли ж усі їх умови були виконані, римляни додатково висунули ще одну умову - місто Карфаген має бути перенесене з берега моря в глиб країни. Остання вимога викликала вибух обурення карфагенян. Було прийнято рішення боротися до останніх сил. Щоб приспати пильність римських полководців, що стояли неподалік від беззбройного міста, карфагеняни попросили на роздумі 30 днів. Вони використали цей час, щоб зміцнити стіни, звести додаткові укріплення, приготувати нову зброю, металеві знаряддя, провести загальне озброєння населення, зібрати кошти для вербування найманців.

Коли встановлений час витік і римські легіони підійшли до стін, вони побачили перед собою потужну фортецю, яку обороняли усе населення. Перші спроби узяти Карфаген були легко відбиті. Римляни були вимушені почати тривалу облогу міста, дисципліна в армії стала падати. Римський сенат з тривогою дивився на несподіваний розвиток військових дій. Для поліпшення обстановки він пішов на надзвичайний захід: консулом на 147 р. до н. е. і

головнокомандувачем був призначений молодий полководець, що подає надії, і талановитий дипломат, який ще не пройшов покладені сходи магістратів Сципіон Еміліан. Сципіон передусім відновив дисципліну. Він розгромив загони карфагенян, що діяли в тилу у римлян, і сконцентрував усі війська навколо Карфагена. Була побудована система укріплень, якими обложене місто було відрізане від зовнішнього світу.

У Карфагені, ізольованому від зовнішнього світу, розпочався голод і хвороби. Було здійснено загальний штурм (146 р. до н.е.). Упродовж шести днів йшли бої на стінах і вулицях міста. Здобуте місто по інструкції римського сенату було спалене і зруйноване. Місце було прокляте і по розвалинах пройшлися плугом на знак того, що тут не повинна коли-небудь селитися людина. Територія Карфагена була оголошена римською провінцією Африкою [2, с. 79-90, 101-103; 3, с. 222-261; 6]...

Питання № 2. Завоювання Римом Східного Середземномор'я

Перемога у Пунічних війнах мала велике міжнародне значення. Ставши володарем всього Західного Середземномор'я, Рим перетворився на найсильнішу державу середземноморського світу тієї епохи. Незабаром римляни обернули свої загарбницькі погляди на Схід, де виснажували себе у безперервних війнах елліністичні монархи, правонаступники держави Олександра. Майстерно використовуючи їх давні протиріччя, Рим підтримував політичний розлад між елліністичними державами. Римський сенат справедливо вважав, що союз елліністичних правителів був би дуже небезпечний для римських загарбницьких планів.

У той самий час коли римляни воювали з Ганнібалом, на Сході виник військово-політичний союз Македонії і царства Селевкідів. Філіп V Македонський і Антіох III прагнули до переділу областей Східного Середземномор'я. Скориставшись послабленням Єгипту при малолітньому царі

Птолемеї V, Філіп V і Антіоха III уклали угоду про захоплення і розподіл володінь Птолемеїв на островах Егейського моря, в Малій Азії і Сирії. Уклавши договір, Антіох III зайняв усю Келесірію, Філіп же захопив грецькі міста в протоках, розграбував узбережжя Пергама і окупував Карію. Захоплення Філіпа і загроза перетворення Македонії в найсильнішу державу в Егейському морі викликали виступ проти Філіпа V Пергамського царства, Родосу, Візантії, Афін і інших грецьких міст. Таким чином, в Егейському басейні склався антимакедонський військовий союз. У війні з союзом Пергамо - Родосу Філіп V зазнав поразки в морській битві при острові Хіосі (201 р. до н. е.).

Розвиваючи військові дії проти Філіпа V, союзники звернулися по допомогу до Риму. Римляни не були зацікавлені в посиленні Македонії. Захоплення Філіпом островів Егейського моря і південно-західних областей Малої Азії утруднили б політичне і економічне проникнення у басейн Егейського моря, а оволодіння Кіреною могло поставити під загрозу мореплавання римлян в усьому Східному Середземномор'ї. Питання про війну з Македонією було вирішене в сенаті і був винесений на народне зібрання, яке врешті-решт санкціонувало війну.

Одночасно на Схід було спрямовано посольство, яке повинне було добитися нейтралітету Антіоха III і зміцнення союзу римлян з антимакедонською коаліцією. Римським послам вдалося, погодившись на захоплення Антіохом Келесірії, добитися його нейтралітету під час війни між Філіпом і антимакедонською коаліцією на чолі з Римською республікою. З Пергамом і Родосом був укладений союз, що зіграв вирішальну роль у боротьбі римлян з Македонією.

Осіною 200 р. до н.е. римська армія висадилася в Греції і почала просуватися в Македонію. Римляни, уміло використавши антимакедонський рух в Греції, залучили в 199 р. до н. е. до війни Етолійський, а потім і Ахейський союзи (198 р. до н.е.). У 198 р. до н.е. римську армію очолив Тит

Квінкцій Фламінін, здібний полководець і майстерний дипломат. Рішуча битва між римлянами і Македонією сталася у Фессалії в горбистій місцевості при Кіноскефалах (197 р. до н.е.).

Зазнавши поразки, Філіп почав переговори про мир. Філіп повинен був відмовитися від усіх володінь поза Македонією, сплатити Риму 1000 талантів, видати римлянам свій військовий флот, за винятком шести кораблів, повернути усіх військовополонених і скоротити армію до 5 тис. чоловік. Він не мав права починати війну без відома Риму, тобто позбувся самостійної зовнішньої політики. Крім того, він повинен був визнати свободу грецьких міст.

На Істмійських іграх в 196 р. до н. е. було офіційно оголошено, що римський сенат і полководець Тит Фламінін дарують грецьким містам свободу. Це оголошення викликало в Греції загальне тріумфування.

Мир з Македонією був укладений, але римська армія продовжувала залишатися в Греції аж до 194 р. до н. е. У Коринф, Халкіду, Деметріаду були введені римські гарнізони. Ці заходи римлян показали грекам, що їх звільнення виявилось лише зміною панів: македонське панування змінилося римським, що викликало невдоволення значної частини грецького суспільства. Проте аристократичні прошарки підтримували римлян, бачачи в них силу, здатну зберігати спокій народних мас.

З завершенням II Македонської війни, зростає напруга у відношеннях Риму з державою Селевкідів. Антіох III почав захоплювати міста південного і західного берегів Малої Азії. Він уклав військові союзи з галатами і Каппадокією, тим самим оточивши вороже йому Пергамське царство своїми союзниками. Потім Антіох перейшов у Фракію і тут підпорядкував собі грецькі міста по берегах Пропонтиди і Геллеспонта, якими раніше володів Філіп Македонський.

Окупація Херсонесу Фракійського зробила Антіоха хазяїном проток в Чорне море, з чим ніяк не могли примиритися Пергам і Родос. Родосці оголосили в 197 р. до н. е. війну Антіоху і, розпочавши військові дії на морі та

звернулися до Риму про допомогу. Але римляни, не закінчивши ще війну в Греції, відхилилися від прямого втручання у нову війну. Проте вони оголосили себе захисниками грецьких міст і вимагали від Антіоха звільнення їх. Одночасно римляни наполягали на поверненні Єгипту відібраних у нього Антіохом земель. Антіох відхилив ці вимоги.

Прагнучи притягнути греків на свою сторону, він розвинув активну дипломатичну діяльність в Греції, де невдоволення Римом усе поглиблювалося. Проте сирійському цареві вдалося притягнути на свою сторону в Греції лише Етолійський союз і дрібні міста.

Римський уряд, готуючись до війни з Антіохом, зміцнив свій старий союз з Родосом і Пергамом. Ахейський союз виступив на стороні Риму. Римській дипломатії вдалося ціною мовчазної відмови від деяких пунктів мирного договору утримати Філіпа від допомоги Антіоху.

У 192 р. до н. е. Антіох III, закликаний етолійцями, переправився на Балканський півострів і зупинився у Фермопіл.

Римська армія під командуванням Марка Атілія Глабріона завдала поразки головній армії Антіоха. Під натиском римлян Антіох III покинув Грецію і відвів свої війська в Ефес; його грецькі союзники запросили у Риму миру і повинні були на вимогу Риму увійти до Ахейського союзу. Останній став головною силою в Греції і провідником римського впливу в ній.

Вигнання Антіоха з Європи не означало кінця війни.

Римський флот за допомогою пергамських кораблів і Родосу розбив флот Антіоха III і створив можливість переправи римських військ у Малу Азію. Рішуча битва римлян з Антіохом відбулася при Магнезії (190 р. до н. е.). Армія Антіоха III була розгромлена і майже знищена.

З Антіохом III був укладений Апамейський мир у 188 р. до н. е. Антіох повинен був сплатити Риму 15 тис. талантів, флот його скорочувався до 10 судів, він зобов'язувався не мати в західній армії слонів, втрачав усі території у Малої Азії.

Римляни розділили відвойовані у Антіоха в Малої Азії землі між своїми союзниками. Велика частина їх перейшла до Пергаму і Родосу. Пергаму були віддані також землі, захоплені Антіохом в Європі. В результаті Пергам перетворився на велику і сильну державу. Політика Риму найбільшого сприяння Пергаму була спрямована проти Македонії.

Таким чином, впродовж короткого часу Рим, використовуючи суперництво елліністичних держав і спираючись на родосько-пергамський союз, завдав військової поразки двом найбільш великим державам елліністичного світу - Македонії і Сирії.

Війна з союзником Антіоха - Етолійським союзом - тривала і після битви при Магnezії. Етолійці чинили опір, і тільки коли на них рушили з півночі Філіп, епіроти і іллірійці, а з півдня - ахейські війська, Етолія підкорилася. Вона була розграбована і спустошена, територія її значно скорочувалася. З того часу Етолія втратила політичне значення.

У центрі уваги римської політики на Сході з середини 170-х років до н. е. знову стали взаємовідносини з Македонією. За минулий після другої Македонської війни час Філіп, незважаючи на умови договору, що обмежують його дії, прагнув вести самостійну зовнішню політику, відновити свою військову потужність.

Після смерті Філіпа на македонський престол вступив його син - Персей, переконаний супротивник Риму. Він проводив відкриту антиримську політику і уклав союз з Епіром. Коаліція була спрямована проти Риму і проти його союзника - Пергамського царства. Антиримська діяльність Персея стала відома в Римі. На закритому засіданні сенату за участю пергамського царя війна з Македонією була вирішена і оголошена у 171 р. до н.е.

У 169 р. до н. е. римські легіони під командуванням консула Луція Емілія Павла почали наступ на Македонію. Персей відступав до Підна, вирішивши обороняти гірські проходи в Македонію. Тут, у 168 р. до н.е. сталася вирішальна битва, яку Персей програв. Розбивши македонян, Емілій Павло

рушив зі своєю армією проти союзників Персея - іллірійців і Епіру. Він розгромив епірські міста і абсолютно спустошив цю країну; 150 тис. епірців було продано в рабство. В результаті перемоги над Персеєм римляни знищили Македонську державу.

Знищення єдиної Македонії призвело до різкої зміни усієї зовнішньої політики Риму на Сході. В першу чергу для Риму відпала необхідність у збереженні родосько-пергамського союзу і подальше зміцненні цих держав. Навпаки, Рим тепер був зацікавлений в їх послабленні. Скориставшись повстанням галатів, відданих свого часу Римом під протекторат Пергама, римляни оголосили самостійність Галатії. Вони визнали також вільною і Пафлагонію. Бажаючи створити утруднення для Пергамського царства, римляни уклали союз з Віфінією, що постійно ворогувала з Пергамом, і з Гераклеєю Понтійською, торговим конкурентом Пергамського царства, створивши тим самим привід для постійних суперечок між цими державами.

Ще суворішою була політика Риму по відношенню до Родосу. Третя Македонська війна завдала збитку торгівлі Родосу, порушуючи нормальні економічні зв'язки в Східному Середземномор'ї. Родос неодноразово виступав за припинення війни перед римським командуванням. Вони навіть уклали військовий союз з Критом, але явно переоцінили свої сили і після перемоги над Персеєм просили римський сенат дарувати їм пробачення і союз. Римляни скористалися цим випадком для послаблення Родосу: ціною втрати усіх володінь в Малій Азії родосці уникнули війни з Римом і отримали титул «друзів і союзників римського народу», який насправді прикривав пряму залежність від Риму.

Після перетворення Македонії на провінцію римляни відмовляються від системи залежних від них держав і переходять до прямих територіальних захоплень на Сході. Усі подальші звитяжні війни з елліністичними державами призводять до утворення нових римських провінцій. Утворення провінції Македонії призвело до зміни політики Риму по відношенню до Ахейського

союзу, який на протязі майже п'ятдесятиріччя користувався підтримкою Риму і на який римляни спиралися в Греції.

Ахейський союз, прагнучи до розширення підвладних йому територій, почав в 148 р. до н. е. війну із Спартою, що відокремила від нього. Римляни цього разу рішуче виступили на її захист і зажадали від Ахейського союзу відмови від включення в союз не лише Спарти, але і усіх міст Греції, які Ахейський союз захопив після другої Македонської війни. Вожді Ахейського союзу, переоцінивши свої сили, почали війну з Римом. Ця війна була популярна в середовищі демократичної частини населення ахейських міст. Ахейські стратеги, оголосивши про відстрочення сплати боргів, прийняли у військо усіх, хто міг володіти зброєю. Вони озброїли навіть 12 000 рабів. Для покриття військових витрат на багатих ахейських громадян був накладений надзвичайний податок, але усі ці заходи виявилися марними; невеликим збройним силам грецьких міст протистояла величезна військова машина Римської держави. У битві на Істмі ахейці зазнали повної поразки. Римський консул Луцій Муммій в 146 р. до н.е. захопив і зруйнував найбільший центр Ахейського союзу - місто Коринф. Жителі його були продані в рабство. Ахейський союз і усі інші грецькі союзи були знищені, міста були поставлені в залежність від римських намісників Македонії. Римляни ввели в грецьких містах однаковий політичний устрій, поставивши на чолі їх проримську олігархію. Лише Афіни і Спарта зберегли номінальну незалежність, але центром управління в Афінах зробився ареопаг, а в Спарті - геруссія [2, с. 90-101; 3, с. 262-290; 6]..

Питання № 3. Внутрішня історія Рима II – початку I ст. до н. е.

У другій половині II ст. до н.е. римська республіка вступила у полосу затяжної соціально - політичної кризи. Безконтрольне панування нобілітету, розорення дрібних землеробів викликали гостре невдоволення у широких

верств вільного населення, яке вимагало проведення реформ, спрямованих на оздоровлення державного устрою, зміцнення внутрішньої єдності суспільства, активізації зовнішньої політики.

Початком цього потужного руху стали законопроекти, запропоновані народним трибуном у 133 р. до н.е. Тиберієм Семпронієм Гракхом. Він вважав необхідним проведення радикальних реформ для того, щоб зміцнити римську могутність, згуртувати суспільство перед лицем внутрішнього і зовнішнього ворога.

З точки зору Тиберія, головною причиною падіння римської могутності було збіднення дрібних землеробів, що поповнювали ряди військ. Тому Тиберій запропонував зупинити цей процес, провівши аграрну реформу.

Але у аграрної реформи були не лише прибічники, але і непримиренні супротивники з числа великих рабо- і землевласників.

Велика частина великих землевласників, що спадково орендувала величезні ділянки «громадських полів», була налагоджена проти реформи, оскільки її здійснення привело б до втрати частини захоплених ними земель. Проти розділу «громадських земель» виступали і деякі середні землевласники, які придбали свої володіння на «громадських полях» і, забудувавши їх, боялися переміщення з них під час реформи. Римське міське населення, що вже відірвалося від землеробства, не прагнуло повернутися до важкої землеробської праці і відносилося до ідеї аграрної реформи байдуже. Торгово-лихварська знать - вершники - зайнята спекуляціями і комерційними операціями, також не була зацікавлена в аграрній реформі, особливо у зв'язку з тим, що Тиберій Гракх пропонував закріпити за кожним землеробом його ділянку навіки, що утруднило б торгівлю земельними володіннями.

У законопроекті пропонувалося обмежити кількість землі, яку могли брати в оренду окремі громадяни у держави. Такою нормою встановлювалося 500 югерів орної землі, що було затверджено ще в 367 р. до н. е., якщо ж у землевласника були дорослі сини, то на долю двох з них видавалося ще по 250

югерів. Але одна сім'я не могла займати більше ніж 1000 югерів орної землі. Земля, яка перевищула цю норму, поверталася державі. Відібрані надлишки складали новий земельний фонд. З нього нарізалися ділянки по 30 югерів, які розподілялися між безземельних або малоземельних громадян. Римські громадяни які отримали таку ділянку повинні були виплачувати державі невеликий податок і не мали права продавати або дарувати її. Вони розглядалися, таким чином, не як його власники, а як спадкові власники. Це було зроблено для того, щоб запобігти продажу земельних ділянок і затримати нове розорення дрібних землеробів.

Проведення законопроекту про аграрну реформу через народне зібрання усупереч волі сенату показало Тиберію силу народу і підштовхнуло його на наступний крок, що обмежує деякі з важливих прав сенату. Тиберій запропонував в народному зібранні закон, за яким уся казна пергамського царя Аттала III, який помер і заповів своє царство Риму (133 р. до н.е.), передавалася не сенату, а аграрній комісії; комісія повинна була розподілити вільні засоби серед тих, хто отримував землю колоністів, видаючи їм гроші на первинне придбання господарства, купівлю сільськогосподарських знарядь тощо.

Практична робота з виявлення надлишків захопленої землі призвела до численних процесів, які озлобили великих землевласників. Його супротивникам вдалося збити сильну опозицію. Для доведення аграрної і інших реформ до завершення Тиберію треба було зберегти посаду народного трибуна і на наступний, 132 рік до н.е., що було заборонено законом. Тиберій і його прибічники вирішили зробити тиск на хід голосування, який переріс у кровопролитну сутичку, під час якої загинули Тиберій і декілька сотень його прибічників.

Незважаючи на вбивство Тиберія Гракха і прибічників аграрної реформи, сама ідея аграрних перетворень була настільки відповідала потребам Римської держави, що навіть найлютіші супротивники Тиберія Гракха не наважилися нападати на аграрний закон.

Новий підйом руху за демократичні і аграрні реформи в Римі був пов'язаний з діяльністю молодшого брата Тиберія Гракха - Гая Семпронія Гракха (153-121 рр. до н.е.), який виступив з широкою і продуманою програмою перетворень. Для здійснення своєї програми він вирішив згуртувати навколо себе різні прошарки римського громадянства і протиставити їх нобілітету. Гай Гракх розумів, що підтримки одного сільського плебсу недостатньо. З метою привертання на свій бік міського населення, не зацікавленого в отриманні земельних ділянок, Гай провів закон про продаж за дуже низькими цінами міському населенню Риму зерна з державних складів, що відразу ж забезпечило йому симпатії бідної частини римського громадянства.

Найважливіше значення мали і закони Гая Гракха, проведені в інтересах вершників, тобто багатих лихварів, спекулянтів, торговців і землевласників середньої руки. Гай Гракх провів судовий закон, по якому створювалися судові комісії з вершників по розбору справ про зловживання владою і корупцію римських намісників в провінціях. Вершники, що складали більшість кампаній публіканів (відкупників), що збирали податі з провінційного населення, постійно стикалися з римськими намісниками. Завдяки новому складу судових комісій вони отримали можливість контролювати у своїх інтересах діяльність намісників.

Інший проведений в інтересах вершників закон торкався збору податків в новій провінції Азії. По запропонованому Гаєм Гракхом рішенням народного зібрання жителі провінції Азії були обкладені прямим податком у розмірі 1/10 частини урожаю, а також непрямими податками у вигляді митних, портових, пасовищних і інших зборів. Збір усіх податків здавався на відкуп. На відміну від старого порядку за законом Гая Гракха відкуп податків з провінції Азії здавався не в провінції, а в Римі, тобто, по суті, віддавався прямо в руки римських вершників. Природно, ці закони притягнули на сторону Гракха представників вершників.

Спираючись на підтримку сільського населення, міського плебсу і вершників, Гай Гракх приступив до реалізації своїх планів демократичних перетворень Римської держави.

Їм було запропоновано виведення колоній на «громадські поля» в Капуї і Таренті, які не наважувався торкнутися Тиберій. Крім того, Гай Гракх запропонував вивести римських колоністів в провінції, зокрема на місце зруйнованого Карфагена, і тим самим відкрив для римської колонізації величезні території.

За півтора роки (123-122 рр. до н. е.) ця коаліція забезпечувала Гаю Гракху підтримку народного зібрання, затверджуючи усі його законопроекти. Як далекоглядний політик, він розумів, що розподіл жителів Італії на повноправних громадян і безправних італіків-союзників підриває внутрішню міцність Риму, тому подав законопроект про поширення прав римського громадянства на італіків,

Проте його супротивникам без особливих зусиль вдалося переконати народне зібрання відхилити законопроект. У грудні 122 р. до н.е. Гай склав із себе повноваження народного трибуна. Консерватори на чолі з консулом Опімієм відразу ж почали нападки на закони Гая Гракха. Їм вдалося відмінити деякі з них, зокрема анулювати закон про виведення колонії в Африку. Гай Гракх і його прибічники, тепер прості члени народного зібрання, намагалися завадити цьому, але під час озброєних зіткнень Гай Гракх був вбитий.

Проте загибель ініціаторів аграрних реформ ще не означала, що їх багатостороння діяльність виявилася безплідною. Аграрна реформа Гракхів дала декілька десятків тисяч нових дрібних господарств. З іншого боку, виявилася плідною ідея виведення колоній за межі Італії в римські провінції. Ці колонії згодом стали служити опорними пунктами для створення міст римського типу з інтенсивним внутрішнім життям, з більш передовою культурою, що давало поштовх економічному, соціальному і культурному розвитку провінцій.

В процесі запеклої боротьби між реформаторами (яких згодом називали популярами), що спиралися на народне зібрання, і консерваторами, або оптиматами, оплотом яким був аристократичний сенат, були вироблені різні програми розвитку Римської держави. Боротьба за здійснення цих програм визначила значною мірою усю подальшу історію Римської республіки аж до її падіння.

Згідно із законом, запропонованому в 111 р. до н. е., народним трибуном Спурієм Торієм, усі римські громадяни, що володіли державною землею в межах 500 югерів, отримували їх в повну приватну власність з правом користуватися, мати і володіти. Закон 111 р. до н. е. завершив боротьбу навколо аграрного законодавства 30-20-х років II ст. до н. е. Він закріпив приватну власність на землю, що перейшла в руки дрібних і середніх землевласників (до 500 югерів). Одночасно підтвердилася власність тих землевласників, які отримали ділянки за аграрними законами Гракхів. Деяке зміцнення середнього і дрібного землеволодіння у кінці II ст. до н. е. сприяло розвитку товарно-грошових відносин в селі, а одночасно і ще більшому поширенню класичного рабства на території Італії.

Наприкінці II ст. до н. е. була проведена військова реформа Гая Марія. Необхідність такої реорганізації відчувалася вже давно. Передусім застарів головний принцип армії: система ополчення, тобто скликання певних категорій громадян для ведення тієї або іншої конкретної війни. Громадяни призовного віку відривалися від своїх цивільних справ, включалися в легіони, очолювані консулами, преторами і цивільними магістратами. Після завершення військової кампанії легіони розпускалися і громадяни поверталися до своїх обов'язків. Іншим важливим принципом римської армії був її цензовий характер. Служба в легіонах розглядалася як важливе право громадянина і тому довірялася лише «добрим» громадянам, тобто особам, які мають деяку міру добробуту, міцне господарство і тому повністю озброювалися за власний рахунок. Збіднілі громадяни і ті, що опустилися нижче певного майнового мінімуму, втрачали

право служити в легіоні. У самих легіонах організація військового ладу була поставлена в пряму залежність від майнового положення легіонерів: представники римської аристократії обіймали командні посади, багаті громадяни служили в кінноті, далі залежно від добробуту воїни ділилися на важкоозброєних і легкоозброєних. Допоміжні частини італійських союзників комплектувалися також з найкращих, тобто заможних, людей.

Ініціатором корінної реформи і нової військової організації Риму став Гай Марій. Ще в 107 р. до н. е. (цей рік вважається початком військово-політичних реформ Марія) Марій, набираючи армію для завершення Югуртинської війни, отримав від сенату дозвіл вербувати усіх римських громадян без обмеження цензу, тобто безземельних селян, бідних городян. Кожен доброволець отримував зброю від держави, за службу - постійну річну плату, а після війни йому була обіцяна земельна ділянка. Таким чином, з почесного права захищати свою вітчизну військова служба стала перетворюватися на вигідну професію. Інший вид придбала і сама військова організація. Якщо у колишній армії в перших рядах легіонів билися найбільш забезпечені громадяни, які мали краще озброєння і екіпіровку, то тепер місце легіонера у бою визначалося командиром залежно від бойових якостей легіонера. Кожному легіону був наданий допоміжний загін піхоти і кінноти певної чисельності, вони постійно взаємодіяли зі своїм легіоном і доповнювали його бойові дії.

Оскільки в нову армію стали приймати самі різноманітні контингенти громадян і союзників, зросла роль військової виучки легіонерів. Марій ввів в повсякденне життя систему постійних вправ, які покращували військову виучку легіонера, підвищували його боєздатність. Були введені нововведення в структуру римського легіону. Марій ввів нову структурну одиницю в легіоні - когорту, що об'єднує 3 маніпули на чолі з особливим начальником (всього в легіоні було 10 когорт). Когорта разом з наданими до неї союзними загонами

перетворювалася на досить велику тактичну одиницю, здатну виконувати різноманітніші завдання, ніж дрібні маніпули.

Ідея Марія і пануючих кругів Риму, що стоять за ним, полягала в тому, щоб створити професійну, добре треновану армію, яка постійно поповнюється з найширших, головним чином з нижчих і середніх прошарків римського громадянства. Така армія пов'язувала свою боєздатність і свій добробут з талантом свого полководця і його командирів. Це відділення армії від соціальної організації громадянства сприяло її перетворенню на велику політичну силу, а командувача армією - у важливу політичну фігуру. Слід зазначити, що у кінці II ст. до н. е. ці процеси тільки починалися, своє завершення нова організація римської армії отримала в середині і в другій половині I ст. до н.е., у епоху падіння Римської республіки і формування Імперії.

Наприкінці 90-х років I ст. до н.е. у Римі знову склалася напружена обстановка. Аграрне питання було не вирішене, багато ветеранів Марія чекали земельних ділянок, союзники-італіки ждали громадянських прав. Найбільш далекоглядні представники сенатської олігархії не могли не бачити серйозності виниклих протиріч і грізної небезпеки, навислої над римським суспільством. Деякі з них хотіли шляхом радикальних реформ, проведених за ініціативою держави, пом'якшити становище.

З такою ініціативою виступив народний трибун 91 р. до н.е. Лівій Друз. Центральним пунктом його політичної програми було надання прав римського громадянства усім латинам і італікам. Проте його законопроекти не були ухвалені, а він сам був вбитий. Вбивство Друза ще більше загострило ситуацію. У італіків не було легальних шляхів у відстоюванні своїх інтересів, і вони взялися за зброю.

У 91 р. до н. е. почалася так звана Союзницька війна (91-88 рр. до н. е.) - яка охопило південну і середню частину Італії, особливо активно брали участь у військових діях проти Риму племена марсів і самнитів. Повсталі виставили

армію в 100 тис. чоловік, причому вона мала таку ж високу військову виучку і організацію, що і власне римська, оскільки італіки здавна служили в римській армії в якості допоміжних частин.

Дуже важливим для союзників було створення власне політичної організації. Нею стала федерація усіх італійських громад і міст з центром в місті Корфіній. Федерація дістала характерну назву «Італія», її символом, свого роду гербом, стало зображення бика, що буцає римську вовчиху. Політична організація італіків скопіювала римські порядки. Так само, як і в Римі, обиралися сенат з 500 членів, 2 консули і 12 преторів, інші магістрати.

Спираючись на численну і добре організовану армію, а також на свою політичну організацію, італіки досягли в 90 р. до н.е. значних успіхів. Римляни опинилися в скрутному становищі. У цих умовах римський сенат вжив рішучі заходи. Була проведена додаткова мобілізація, в легіони були включені навіть вільновідпущеники. На чолі окремих армій були поставлені кращі полководці.

Разом з військовими заходами найважливішу роль в переломі ходу військових дій зіграли заходи політичні. За законом консула 90 р. до н. е. Луція Цезаря право римського громадянства надавалося тим італійським громадам, які зберігали досі вірність Риму. Інший закон Плавція - Папірія (89 р. до н. е.), за яким усі жителі союзних громад, що подали в 2-місячний термін заяву, отримували римське громадянство. Ці закони внесли розлад в ряди італіків. Від союзників стали відходити багато міст, їх військові сили почали танути. На другий рік війни (89 р. до н. .) римлянам вдалося нанести італікам ряд поразок. На початку 88 р. до н. е. римлянам вдалося розгромити останні фортеці супротивника, місто Нолу в Кампанії, місто Езернію та ін. Важка Союзницька війна була закінчена. Римський сенат розумів крайню небезпеку таких воєн для самого існування Риму. Тому, щоб назавжди викоренити найбільш глибокі причини таких воєн, сенат надав усім італікам (за деякими виключеннями) права римського громадянства[2, с. 124-139; 3, с. 347-368, 375-379, 394-399; 6]..

Лекція № 12

Тема: Криза політичної системи Римської республіки у I ст. до н. е.

План

- 1. Громадянські війни 80-х рр.. I ст. до н. е. Диктатура Корнелія Сулли.**

2. Криза республіканського ладу в Римі у 70-50 рр. I ст. до н. е.

3. Громадянські війни 40-30 рр. Падіння республіки.

Питання № 1. Громадянські війни 80-х рр.. I ст. до н. е. Диктатура Корнелія Сулли.

В наслідок Союзницької війни італіки формально отримали права римського громадянства. Проте, вимушені піти на поступки, оптимати зробили усе, щоб обмежити їх політичну активність у народному зібранні. Неповне вирішення союзницького питання, а також скрутне економічне становище після війни викликали запеклу внутрішньополітичну боротьбу.

Новий спалах соціальної боротьби був пов'язаний з діяльністю народного трибуна 88 р. до н.е. Сульпіція Руфа.

Сульпіцій Руф запропонував декілька законопроектів, які повинні були завдати удару по сенатській олігархії: провести чищення сенату, вигнавши з нього усіх сенаторів, що мають борги понад 10 тис. сестерцій; розподілити усіх нових громадян і вільновідпущеників по усіх 35 трибам, що зрівнювало б їх в правах із старими громадянами. Пропозиції Сульпіція Руфа мали успіх в народному зібранні і, незважаючи на запеклий опір оптиматів, були в 88 р. до н.е. прийняті і стали законом.

Закони Сульпіція послабили авторитет і вплив сенату, зміцнили ряди популярів. Він запропонував ще один важливий закон, за яким сенатський воєначальник Корнелій Сулла відсторонявся від командування армією, що відпливає на Схід воювати з понтійським царем Митридатом VI, і замінювався Гаєм Марієм, який вступив в союз з популярами. Сульпіцій розумів, що армія, очолювана прибічником сенату, буде небезпечна для популярів і їх діяльності.

У народному зібранні Сульпицію і його прибічникам вдалося провести свою пропозицію, але легіонери підтримали Суллу, який не підкорився

рішенню народного зібрання. Сулла повів війська на Рим і з боєм опанував «вічне місто».

Уперше в римській історії армія виступила проти існуючого уряду і повалила його. Захопивши владу над Римом, Сулла передусім розправився з своїми політичними супротивниками. Для зміцнення влади олігархії, від імені якої виступав Сулла, він реформував державний устрій: зміцнив ряди сенату, включивши туди 300 нових членів зі своїх прибічників, різко обмежив права народного зібрання і народних трибунів. Був ухвалений закон, за яким усі запропоновані трибунами законопроекти повинні були заздалегідь обговорюватися в сенаті. Тим самим діяльність народних трибунів ставилася під контроль сенату. Нарешті, Сулла змінив порядок голосування в народному зібранні, повернувши його до старої, так званою сервієвської, системи, що забезпечує переважання заможної частини громадян (першого розряду). Законопроекти Сулли були ухвалені і стали законами без жодного опору. Після проведення виборної кампанії на наступний, 87 рік до н. е. Сулла на чолі шести легіонів відбув на Схід.

Це розв'язало руки супротивникам сенатської олігархії - популярам. Незабаром після від'їзду Сулли один з консулів 87 р. до н.е. Корнелій Цінна вніс в народне зібрання законопроект, що передбачає розподіл нових громадян і вільновідпущеників по усіх трибам і відновлення в правах засуджених супротивників Сулли. Його підтримали італіки, які тільки що отримали права римського громадянства і були ущемлені сенатською олігархією. За прикладом Сулли Цінна і Гай Марій повели їх на Рим і після нетривалої облоги захопили столицю. Війська Цінни і Марія вчинили різанину прибічників Сулли. Вони відмінили його закони і провели в життя ряд політичних перетворень. У повному об'ємі була відновлена влада народних трибунів, повернулися до колишнього порядку голосування в народному зібранні. Усіх нових громадян зрівняли в правах із старими, розподіливши їх по усіх трибам. В інтересах боржників була проведена часткова касація боргів. Були відновлені роздачі

хліба міському плебсові. Сулла був позбавлений повноважень проконсула - командувача армією, і йому на зміну з Риму був посланий наступник. Майно Сулли було конфісковане, його будинки і вілли розграбовані. Маріанці зміцнили владу, забезпечивши собі підтримку широких прошарків римського громадянства, і впродовж декількох років панували в Італії.

У оптиматів для перемоги над маріанцями в народному зібранні не було легальних шляхів. Їх можна було повалити лише пустивши в хід озброєну силу. Таку силу мав в розпорядженні Сулла, що успішно воював на Сході проти Митридата VI... Навесні 83 р. до н.е. Сулла висадився у Брундизії.

Біля містечка Сігнія, відбулася битва між армією Сулли і його супротивниками. Армія популярів складалася з новобранців і, хоча була більшою за чисельністю, не могла протистояти досвідченим бійцям Сулли і була розбита. Шлях на Рим був відкритий.

Війська супротивників Сулли були розсіяні і заблоковані у фортецях. Але в жовтні 82 р. до н. е. на допомогу популярам 70-тисячна армія самнітів, яка, пішла на Рим. 1 листопада 82 р. до н. е. під стінами Риму у Коллінських воріт відбулась вирішальна битва цієї війни в якій перемогу здобули сулланці

Розгромивши своїх супротивників, Сулла був призначений сенатом диктатором на необмежений час. Такий магістрат створювався в Римі уперше, до цього диктаторів обирали лише на строк до 6 місяців, на їх рішення можна було апелювати до народного зібрання.

Отримавши у свої руки владу, Сулла передусім жорстоко покарав своїх супротивників і щедро нагородив своїх прибічників. Він наказав скласти і оприлюднити проскрипції - списки його супротивників і співчуваючих їм. Останні оголошувалися поза законом, підлягали смерті, їх майно конфісковувалося. Вбивство проскрибованого (тобто людини, ім'я якої стояло в проскрипційному списку) не лише не каралося, але навіть нагороджувалося. Родичі, діти і онуки проскрибованих втрачали права і не могли обіймати державні посади.

Терористичні заходи Сулли переслідували мету не лише залякати римлян, але і поповнити державну казну і фонд державних земель. Найважливішим заходом Сулли була роздача земельних ділянок своїм ветеранам. Роздаючи ділянки землі ветеранам, Сулла досягав відразу декількох цілей: він відроджував дрібне землеволодіння і тим зміцнював силу римської армії; він створював в особі ветеранів своїх вірних прибічників. Якщо колись аграрне питання використовувалося як знаряддя демократії, то в руках Сулли воно стало знаряддям олігархії і його особистої влади.

Водночас, Сулла не міг не бачити, що наділення правами римського громадянства майже усіх жителів Італії знищувало основи полісного ладу, *civitas*. Замість полісу Риму з'явилася держава Італія, замість армії-ополчення громадян, що збирається від випадку до випадку, виникло професійне військо; збори громадян вже неможливо було скликати в силу численності громадян (представницька парламентська система в давнину була невідома).

Сулла зрозумів, що демократичне облаштування Риму, за яке боролися популярі і яке було тісно пов'язане з полісними порядками, не може вирішити численні проблеми, що стоять перед суспільством.

Свого часу (88 р. до н.е.) Сулла зробив помилку, наполягаючи на нерівноправному становищі нових громадян. Розуміючи це, Сулла визнав це рівноправ'я. Тим самим було реалізовано ще одну найважливішу вимогу популярів.

Реформи Сулли були спрямовані на посилення влади сенату і обмеження влади народного зібрання. Сулла наділив сенат багатьма новими повноваженнями: він відняв у вершників судову владу над намісниками і передав сенату, йому був переданий контроль над фінансами держави, була скасована цензура, а її повноваження знову-таки присвоїв сенат. Склад сенату збільшився з 300 до 600 членів за рахунок соратників диктатора.

Сулла обмежив владу народного зібрання. З його компетенції були вилучені майже усі судові справи і передані до рук постійних судових комісій (у справах

про здирництво, отруєння і вбивства, про державну зраду, про спадки, про відпущення на свободу рабів і т. д.) на чолі з преторами і іншими магістратами. Народне зібрання було відсторонене від завідування фінансами, контроль за якими переходив до сенату.

Сулла завдав удару по найдемократичнішому магістрату Риму - народному трибунату. Усі пропозиції трибунів повинні були заздалегідь обговорюватися в сенаті, тобто трибуна́т був поставлений під контроль сенату. Була підвищена відповідальність за довільне використання права «вето». Було постановлено, що людина, що обійняла посаду народного трибуна, вже не може претендувати на більш високі державні посади. Сулла йшов не лише шляхом обмеження функцій народного зібрання і його захисника - народного трибуна: він вирішив змусити народне зібрання діяти в його інтересах. З цією метою Сулла відпустив на свободу 10 тис. рабів, що належали раніше проскрибірованим, став їх патроном і направляв їх дії. Ці 10 тис. вільновідпущеників (так званих корнеліїв), відданих Суллі, і визначали рішення народних зібрань.

Реформи торкнулися і виконавчої влади римських магістратів. Вони були поставлені тепер в тісну залежність від сенату, їх зв'язок з народним зібранням зводився до мінімуму. У зв'язку з кругом справ, що розширився, Сулла збільшив число магістратів, замість 2 преторів стали вибирати 8, замість 8 квесторів — 20. Для боротьби із зловживаннями при виборах магістратів був встановлений строгий порядок проходження посад; переобрання на одну і ту саму посаду допускалося лише через 10 років.

Після відправлення посади консули і претори прямували на річний термін в провінції в якості намісників (перебування в провінції могло бути продовжене і на більший термін). На відміну від минулого не дозволялося консулам і преторам, доки вони були на посаді, вирушати в провінцію і командувати військами.

Призначення в якості намісників колишніх консулів і преторів наводило деякий лад в провінційному управлінні, оскільки туди посилялися більш менш

досвідчені адміністратори. Сулла спробував обмежити свавілля римських фінансистів-вершників в провінціях. Передавши судову владу сенату, він вимагав від намісників припинення зловживань римських фінансистів.

Формально Сулла відновлював давні «вітчизняні» порядки, традиційну римську олігархічну республіку, фактично ж він своєю діяльністю готував умови для монархічного способу правління. Однак, і фактично, і юридично Сулла був необмеженим правителем Риму. Водночас він бачив, що необмежена монархічна влада носить надзвичайний характер, багата зловживаннями, з якими громадяни не можуть примиритися. Вона викликала поступове невдоволення усіх верств населення. Сулла розумів, що його влада стає ненависною і нетерпимою навіть для його прибічників, що сила республіканських традицій ще дуже велика. Тому, у 79 р. до н. е. несподівано для всіх і абсолютно добровільно Сулла відмовився від своєї необмеженої влади. Незабаром, в 78 р. до н. е., він помер на 60-му році життя. Після його смерті біля влади опинилася сенатська олігархія, могутність якої зміцнив цей диктатор[2, с. 140-148; 3, с. 411-415; 6]...

Питання № 2. Криза республіканського ладу в Римі у 70-50 рр. I ст. до н. е.

Незважаючи на потрясіння громадянських воєн, господарство Італії в цілому розвивалося досить стабільно. Широке поширення рабовласницьких вілл, пов'язаних з ринком, призвело до відкриття і окультурення раніше покинутих або цілинних земель. Замість пасовищного скотарства, що вимагало величезних просторів, але давало невеликий дохід, прийшло стійлове тваринництво із спеціальним вигодовуванням худоби на забій.

Аграрні відносини характеризуються зміцненням приватної власності на землю, створенням численних дрібних і середніх товарних господарств. Разом із дрібними, середніми товарними віллами і селянським землеволодінням в I ст. до н. е. з'явилися великі господарства, так звані латифундії (маєтки в декілька

тисяч югерів). В одних латифундіях розводили переважно худобу на пасовищах і менше займалися обробкою землі, в інших роздавали землю дрібними ділянками в оренду безземельним і малоземельним вільним орендарям - колонам. Існували і великі централізовані латифундії, де землю обробляли великі маси рабів. Проте італійські латифундії в I ст. до н. е. були ще нечисленні і не грали великої ролі в італійській сільській економіці.

Якщо широке проникнення рабської праці в сільське господарство Італії відноситься до початку II ст. до н. е., то в ремеслах працю рабів особливо активно стали застосовувати в I ст. до н. е. У першій половині I ст. до н. е. з'являються майстерні, де працювало по декілька десятків рабів, що дозволило налагодити масове виробництво ремісничих виробів. У I ст. до н. е. сталося остаточне відділення ремесла від сільського господарства і зосередження ремісничих майстерень в містах, тоді як рабовласницькі вілли, не говорячи про дрібних землеробів, спеціалізувалися головним чином на отриманні сільськогосподарської продукції. Бурхливий ріст міст і міського населення, ускладнення його потреб у зв'язку з цивілізованим способом життя створювали ринок для ремісничих виробів, сприяли загальному розвитку римсько-італійського ремесла.

Характерною особливістю економічного життя Риму в I ст. до н. е. була майже узаконена експлуатація провінцій. Провінції розглядалися не як рівноправні частини Римської держави, а як «маєтку римського народу», куди римляни їхали за доходами. У I ст. до н. е. провінції стали полем діяльності багатьох римських фінансистів, ділків і просто авантюристів, які спільно з намісниками відверто оббирали провінційне населення.

Намісники і їх свита займалися безпосередньо незаконними поборами і вилученнями у провінціалів і наживали величезні статки. Награбовані в провінціях гроші текли в Італію. Вони йшли на облаштування вілл і поліпшення їх господарства, на організацію ремісничих майстерень, що і було однією з причин підйому італійської економіки. Проте цей підйом

супроводжувався господарським застоєм, а то і занепадом провінцій, що надавало римській економіці в цілому незбалансований, дещо хворобливий характер.

Після придушення римським арміями повстання Спартака (74-71 рр. до н.е.) різко зростає політичний авторитет їх командуючих - Гнея Помпея, та Марка Красса. Водночас, вони викликали невдоволення у сенатській олігархії, яка побоювалася встановлення диктатури одного з них. З іншого боку, супротивники оптиматів - популяри, відразу ж скориставшись охолодженням стосунків між Помпеем і сенатом, обіцяли задовольнити вимоги воєначальника (нагородження його ветеранів, затвердження зроблених їм в Іспанії розпоряджень і консульська влада на 70 р.), якщо Помпей проведе в життя їх політичну програму.

Таким чином, в 71 р. до н. е. оформилася сильна антисенатська коаліція популярів, вершників і двох впливових воєначальників того часу - Помпея і Красса. Сенат не міг протистояти цьому союзу (адже в Італії знаходилися армії Помпея і Красса). Усі вимоги Помпея були задоволені: його війська щедро нагороджені, розпорядження затверджені, а сам він разом з Крассом був обраний консулом на 70 р. до н. е.

Тепер настав час виконувати програму популярів. Була відновлена скасована Суллою посада цензорів, які мали право виключати з сенату окремих сенаторів за різні проступки. Під впливом Помпея і Красса нові цензори провели чищення сенату, виключивши близько 10% його складу, мабуть, найбільш рішучих супротивників Помпея. Були реформовані і суди. До складу судових комісій були введені разом із сенаторами також вершники і заможні городяни, так звані ерарні трибуни. Нарешті, в інтересах римських вершників в провінції Азія була відновлена відкупна система збору податків, скасована Суллою. Таким чином, в 70 р. до н. е. в період консульства Помпея і Красса сталася ліквідація політичного порядку, створеного Суллою. Ці події сталися відносно мирно, без озброєної боротьби і кровопролиття, що пояснюється не

лише присутністю в Італії армій Помпея і Красса, але і поступливістю сенату, зляканого повстанням рабів в 74-71 рр. до н.е.

Після перемоги над Понтійським царством у 63 р. до н.е. армія Помпея повернулась в Італію. Прибувши в Італію в 62 р. до н. е., він, як і пропонувала конституція, відразу розпустив свої війська, не виявивши бажання вести їх на Рим за прикладом Сулли. Сенатська аристократія, яка боялася легіонів Помпея, після їх розпуску доклала всіх сил, щоб принизити славетного полководця. Йому було відмовлено в консульстві наступного року, сенат не затверджував зроблених ним розпоряджень на Сході, нарешті, був провалений законопроект народного трибуна Флавія, який пропонував наділ ветеранів Помпея земельними ділянками.

Помпей опинившись у скрутному становищі діяв енергійно і рішуче. Щоб зломити опір сенатської олігархії він домовився з двома найбільш впливовими політичними діячами того часу - Марком Крассом і Юлієм Цезарем. Ця негласна угода про спільну боротьбу з сенатською олігархією, що знаходиться в 60 р. до н. е., і дістало в історії назву першого тріумвірату (60 - 54 рр. до н.е.).

Кожен з учасників угоди переслідував свої цілі: Помпей домагався затвердження усіх своїх розпоряджень на Сході і земельних наділів для ветеранів, Цезарь шукав консульства і розширення політичного впливу, а Красс - влада і намісництво в провінції і в той самий час задоволення домагань вершників. Першим успіхом коаліції було обрання Юлія Цезаря консулом на 59 р. до н. е. Під час свого консульства Цезарь провів ряд законів, які задовольняли прибічників Помпея і Красса. Були ухвалені аграрні закони про розділ кампанських земель, що частково задовільнило ветеранів Помпея. Усі розпорядження Помпея на Сході були затверджені. В інтересах вершників був проведений закон про зниження відкупної суми податку з провінції Азія на одну третину.

Проведення цих заходів проходило в жорстокій, часом озброєній боротьбі. Боротьба досягла такої гостроти, що другий консул, представник оптиматів

Бібул, був фактично усунений з посади. На втручання окремих трибунів, що накладали «вето» на закони Юлія Цезаря, не звертали уваги. Консульство Цезаря перетворилося, по суті, в одноосібне правління. У своїх власних інтересах Цезар добився призначення після консульства намісником в провінції Цізальпійська і Нарбонська Галлія строком на п'ять років з правом набору двох легіонів.

Внутрішнє політичне життя Риму другої половини 50-х років I ст. до н.е. характеризувалася запеклою боротьбою, з одного боку, оптиматів і популяров, з іншого - того чи іншого угруповання з тріумвіром.

Посилення політичної анархії у Римі підказувала навіть сенатській олігархії необхідність сильної влади. Необхідність сильної влади змусила сенатську олігархію обернути свої погляди на одного з тріумвіру - Гнея Помпея. Помпей здавався сенату найбільш зручним союзником. Навпаки, Цезарь, здавна пов'язаний з популярами, родич Гая Марія, був рішучим супротивником сенатського правління. Сам Помпей розумів, що після загибелі Красса і розпаду тріумвірату повинна неминуче спалахнути боротьба за владу між ним і Цезарем. Природно, він шукав союзників в цій майбутній сутичці і подумував в першу чергу про сенатську олігархію.

Помпей був обраний на 52 р. до н. е. консулом, причому уперше в римській історії без колегії, тобто отримав одноосібну вищу урядову владу, фактично диктатуру. Таке зосередження різних і дуже великих повноважень в одних руках практикувалося уперше в історії Римської республіки.

Отримавши у свої руки велику владу, Помпей налагодив постачання Риму продовольством і знизив ціни на зерно; були проведені строгі закони проти підкупів при виборах в магістрати, а винні в підкупі строго покарані; Популярність Помпея після його консульства зросла: він забезпечив відносний спокій в Римі, налагодив роботу народних зібрань, поліпшив систему виборів в магістрати. Ці ж заходи забезпечили Помпею і симпатії сенатської олігархії.

Маючи під своєю командою сильну армію в Іспанії, спираючись на сприяння сенату і відносний спокій міського плебсу в Римі, Помпей готував законопроект, за яким Цезарь повинен був розпустити свої легіони, скласти з себе владу і з'явитися перед сенатом із звітом про свої дії в Галлії. Усунення Цезаря з політичної арени привело б Помпея до одноосібної влади.

Цезарь чудово розумів, що озброєний виступ проти коаліції Помпея та, який мав в розпорядженні армію, розквартировану в Іспанії і Африці, і сенату як верховного органу Римської республіки означало початок нової громадянської війни. За ним стояло досить численне, хоча і різнорідне політичне угруповання, яке відбивало інтереси різних прошарків римського громадянства, - муніципальних власників, частини вершників і навіть деяких кругів сенатської аристократії, зацікавлених в реформуванні застарілого державного устрою. Мав він і підтримку більшості провінційної аристократії, що прийняла римське панування, але зацікавлена в отриманні римського громадянства і повноправній участі в управлінні хоч би на рівні провінцій. І, звичайно, потужною силою підтримки Цезаря була його численна (до 12 легіонів) і загартована у боях армія, зацікавлена безпосередньо в перемозі Цезаря і отриманні обіцяних щедрих нагород, земельних ділянок і почесних призначень.

Після ретельного аналізу військово-політичної обстановки, що склалася, Цезарь прийняв рішення почати військові дії проти сенату і Помпея. 10 січня 49 р. до н. е. один з легіонів Цезаря форсував пограничну річку Рубікон, відділяючи провінцію Цізальпійська Галлія від власне Італії. Цезарь використав чинник несподіваності повною мірою. Форсувавши Рубікон, він пішов на Рим, практично ніде не зустрічаючи опору. Збентежений таким стрімким розвитком подій, Помпей не зміг ні провести набір воїнів в Італії, ні переправити сюди свої війська з Іспанії або Африки. Єдине, що він зміг зробити, - спішно переправитися в Грецію, зібрати там свої розрізнені легіони, наскільки це було можливо, і вичікувати подальшого розвитку подій. Разом з

Помпеем в Грецію втекло і багато senatorів. Цезарь безперешкодно захопив Рим і отримав у свої руки велику державну казну. Проголошений диктатором, Цезарь провів набір воїнів, поповнив свою армію до 7 легіонів і міг приступити до виконання наступних завдань.

Проте у розпорядженні сенату були ще дуже великі сили зібрані в Греції (до 10 легіонів), крім того, в розпорядженні Помпея знаходилися величезні матеріальні ресурси багатих східних провінцій, в яких правили намісники, призначені сенатом. Цезарь форсованим маршем з 6 легіонами досяг Греції і біля міста Дірахій вступив в зіткнення з основними силами Помпея. Проте спроба з ходу розгромити свого супротивника закінчилася повною невдачею.

Проте наступна битва при Фарсали (влітку 48 р. до н.е.) завершилася повною поразкою Помпея. Сам Помпей втік до Єгипту, де був вбитий. Його голову єгиптяни передали Цезарю, який переслідував свого суперника. Опинившись у Єгипті, він втрутився у внутрішню боротьбу за владу, між нащадками померлого царя Птолемея XII, - Птолемеєм XIII і Клеопатрою VII. Скориставшись прибуттям Цезаря, Клеопатра зуміла притягнути його на свою сторону, вигідністю політичного союзу між нею, як повелителькою Єгипту та Римом. Цезарю вдалося подавити опір супротивників Клеопатри і затвердити її владу

Тривале перебування в Єгипті дозволило політичним супротивникам Цезаря оправитися від поразки і знову зібрати свої сили.

Потужна, добре укомплектована армія помпеїців стояла в Африці (близько 6 легіонів). Син переможеного понтійського царя Митридата VI - Фарнак - правитель Боспорського царства, вирішив скористатися політичним сум'яттям в східних римських провінціях і відновити державу свого батька. На чолі армії в 30 тис. воїнів він переправився в Малу Азію, захопив територію колишнього Понтійського царства, а також Колхіду, Малу Вірменію, частину Каппадокії і навіть Віфінії.

Після тривалого перебування в Єгипті римський диктатор виступив проти Фарнака, і у битві при Зелі римські легіони наголову розгромили армію боспорського царя (47 р. до н.е.).

Інша серйозна військова небезпека погрожувала владі Цезаря в провінції Африка, де вже давно стояла добре підготовлена армія помпеїців на чолі з тестем Помпея Сципіоном. Навесні 46 р. до н.е. в битві біля міста Тапса Цезарю вдалося розгромити помпеїців. Після битви при Тапсі усі міста провінції капітулювали перед переможцем.

Проте до повного миру було ще далеко. Прибічникам Помпея, зокрема його синам Сексту і Гнею вдалося навернути на свою користь воїнів, що стояли в Іспанії, і зібрати значні сили. У березні 45 р. до н.е. ця армія була знищена Цезарем в битві біля міста Мунда.

Після битви при Мунді і святкування іспанського тріумфу Цезарь стає одноосібним правителем Середземноморської держави. І одним з перших заходів, зроблених переможцем, було формальне закріплення його верховної єдиновладності. Якщо дещо раніше він був призначений диктатором на 10 років, то в 45 р. до н.е. він був проголошений римським сенатом вічним диктатором, тобто необмеженим у своїй компетенції одноосібним правителем. Ще більше підкреслювали його монархічну владу інші посади, отримані їм раніше. Так, він мав довічні права народного трибуна, тобто його особа вважалася священною, він мав права цензора, тобто міг складати і переглядати список сенаторів. Він був великим понтифіком з 63 р. до н. е., тобто главою самої шанованої жрецької колегії Риму. Раніше тимчасове звання імператора, яке підкреслювало зв'язок воєначальника і війська, стає постійним титулом Цезаря. Він отримав права постійного проконсула імперія, тобто необмежену владу над провінціями. Важливою прерогативою Цезаря було отримане їм від сенату і народу право рекомендації кандидатів на магістратські посади (консулів, преторів, еділів). Тим самим фактично вибори на посади перетворювалися на призначення, продиктоване всемогутнім правителем

Необмежені повноваження вічного диктатора були доповнені і відповідними зовнішніми атрибутами. Цезарь отримав право постійно носити пурпурного кольору плащ тріумфатора і лавровий вінок на голові, сидіти на спеціальному кріслі із слонової кістки із золотими прикрасами, носити особливі чоботи червоного кольору, в яких, за переказами, ходили давні альбанські царі. Були зроблені кроки у бік обожнювання нового глави держави.

Зміцнивши своє положення як необмеженого глави держави, Цезарь приступив до зміцнення розхитаних під час громадянської війни державних структур, рішення наявних гострих соціальних проблем. Він реорганізував сенат включив в сенат дуже багато своїх безумовних прибічників, розширивши склад сенату до 900 чоловік. З органу, ворожого Цезарю, реформований сенат став опорою нової влади.

Народні зібрання і до громадянської війни зазвичай підтримували Цезаря, а тепер, коли він отримав довічні права народного трибуна, право рекомендації кандидатів на посади, коли у складі народних зібрань стали переважати його ветерани і підкуплений подачками міський плебс, цей орган Римської республіки став ще однією опорою диктатора.

Цезарь вжив заходи до зміцнення адміністративного апарату свого режиму і реформував систему виборних магістратів. Він збільшив чисельність магістратів, тепер замість восьми преторів обиралися 16, замість 4 еділів — 6, число квесторів зросло до 40. Використання права рекомендацій дозволило Цезарю сформувати відданий і підпорядкований йому як главі держави виконавчий апарат.

Була введена нова система літочислення, що дістала назву юліанського календаря. Водночас, Цезарь вже з самого початку громадянської війни став проводити політику милосердя по відношенню до супротивника, що здався. Ним були пробачені і наближені багато його найфанатичніших супротивників з середовища римської аристократії, наприклад Касій, Марцелл, Брут.

У той самий час політика помилювання колишніх супротивників Цезаря разом з його програмою встановлення монархічного ладу породжували і зміцнювали опозицію. Проти Цезаря була складена змова, на чолі якої встали Юний Брут, Касій Лонгін і Децим Брут, ідейним натхненником змови став Марк Тулій Цицерон - усі переконані прибічники Республіки, свого часу колишні супротивники Цезаря, що пробачені ним і залучені до участі в управлінні. Змова виявилася вдалою, Цезарь був вбитий у сенаті змовниками 15 березня 44 р. до н. е. [2, с. 156-160, 164-178; 3, с. 441-442, 448-450, 457-470; 6]..

Питання № 3. Громадянські війни 40-30 рр. I ст. до н.е.

Падіння республіки.

За задумом змовників вбивство диктатора, оголошеного тираном, повинне було привести до відміни монархічних структур, що формуються, і автоматичного відновлення традиційного республіканського пристрою. Проте виявилось, що в римському суспільстві і Середземноморській державі багато верств населення підтримували програму централізації і зміцнення влади і бачили її реалізацію в створенні монархії. Ось чому після вбивства Цезаря сталася різка поляризація політичних сил. Римське суспільство розділилося на прибічників традиційного облаштування республіканців і прибічників програми Цезаря, які мали за мету створення нового державного устрою, цезаріанців. Партію республіканців очолювали Цицерон, Брут і Касій, партію цезаріанців - найближчі соратники Цезаря в останні роки його правління - Марк Антоній, консул 44 р. до н. е., і Емілій Лепід, начальник кінноти (*magister equitum*), тобто офіційний заступник диктатора. Незабаром до них приєднався і спадкоємець Цезаря - 19-річний Гай Октавій, онук його сестри Юлії. По заповіту Цезаря він був усиновлений і, згідно із звичаєм, отримав нове ім'я Гай Юлій Цезарь Октавіан. У його руки передавалося величезне майно покійного диктатора. Цезаріанці мали у розпорядженні підтримку частини senatorів, що

потрапили у вищий стан при Цезарі, римського плебсу, підкупленого щедрими роздачами, багатьох муніципалів, жителів італійських міст, провінціалів, що отримали права римського громадянства з рук Цезаря. Нарешті, їх потужною опорою були ветерани Цезаря, наділені їм земельними ділянками і грошовими нагородами. У складній і суперечливій обстановці, що склалася в Римі після вбивства Цезаря, саме його ветерани стали грати роль основної, добре організованої ударної сили по підтримці і закріпленню встановленого Цезарем режиму. З їх середовища лідери цезаріанців без особливих зусиль укомплектували величезну армію в 20 легіонів. Цезаріанські ветерани вимагали рішучої розправи зі змовниками і республіканцями, які їх підтримували. Значною мірою під тиском легіонів лідери цезаріанців припинили розбрати у своєму таборі (Марк Антоній не бажав ділити владу з Октавіаном і відмовлявся визнати його спадкоємцем Цезаря).

Користуючись настроями своїх воїнів, лідери цезаріанців Марк Антоній, Емілій Лепід і Октавіан оформили свій союз як офіційний державний інститут. У жовтні 43 р. до н. е. вони уклали угоду про устанovu II тріумвірату, тобто союзу трьох, як свідчило офіційне формулювання, «для влаштування республіки» (*rei publicae constituendae*). Римський сенат, оточений легіонерами Октавіана, не міг не затвердити цю угоду, яка придбала силу державного закону. За цим законом тріумвір отримав необмежену владу в Римській республіці на 5 років (потім пролонговану ще на п'ятирічний термін).

Отримавши у свої руки необмежену владу і йдучи назустріч вимогам легіонерам, тріумвір розпочав терор проти своїх політичних супротивників. Відразу ж після затвердження тріумвірату були складені нові проскрипції, що перевершили проскрипції Сулли. У списки було внесено близько 300 видатних сенаторів (і першим з них - великий римський оратор Марк Тулій Цицерон) та понад 2000 найбільш впливових представників іншого вищого стану республіканського Риму - вершників.

Проскрипції 2-го тріумвірату призвели до фізичного знищення римської аристократії, що орієнтується на республіканський порядок, до перерозподілу власності, у тому числі і землі від республіканської знаті на користь нових прошарків римського суспільства, що консолідуються в опору монархічного режиму, що народжується, і в першу чергу армії. Від конфіскацій і проскрипцій постраждали не лише римська знать, вищі стани, але і рядові жителі багатьох італійських міст. Так, щоб забезпечити воїнів своїх легіонів земельними ділянками, тріумвіри обрали 18 міст Італії з найбільш родючими ґрунтами, зігнали жителів із земель і розподілили конфісковану землю серед ветеранів.

Масовий терор тріумвірів загострив військово-політичну ситуацію, викликав невдоволення і зміцнював позиції республіканців. Лідери республіканців Марк Юній Брут і Касій Лонгін зуміли підготувати сильну армію в 19 легіонів, яка формувалася в Македонії. Тут, при Філіппах, у 42 р. до н.е. відбулась одна із самих відомих битв в римській історії. Республіканська армія зазнала поразки, а її командири Брут і Касій покінчили життя самогубством.

Прибічники традиційної римської республіки були розгромлені і в політичному, і у військовому відношенні. Правда, деякою військовою протигагою торжествуючому тріумвіру були армія і флот, сформовані молодшим сином Помпея, - Секстом Помпеєм. Секст Помпей захопив Сицилію, Сардинію і Корсику і зміг утримувати їх під своїм контролем до 36 р. до н. е.; але був розгромлений легіонами Октавіана і під час втечі вбитий.

Але якщо тріумвір розгромив сили республіканців, то їм не вдалося здолати виниклі у своєму середовищі розбіжності. У 36 р. до н. е. Емілій Лепід, що управляв африканськими провінціями, спробував виступити проти Октавіана, але не був підтриманий своєю власною армією. Він був усунений від влади і засланий в один зі своїх маєтків, де і прожив у безвісності аж до 13 р. до н.е.

Тріумвірат перетворився на дуумвірат. Влада над Римською державою була розділена між Антонієм, що управляв східними провінціями, і Октавіаном, що управляв Італією, західними і африканськими провінціями. Між двома могутніми правителями, які давно ненавиділи один одного, не могла не спалахнути боротьба за владу. Вирішальна битва між армією і флотом Антонія і Октавіана сталася у 31 р. до н. е. у мису Акцій в Західній Греції. Повна перемога була отримана силами Октавіана. Марк Антоній разом зі своєю дружиною, єгипетською царицею Клеопатрою VII (він одружився з нею ще в 37 р. до н. е.), втік в Александрію. У наступному, 30 р. до н. е. Октавіан почав наступ на Єгипет, а деморалізований Антоній не зміг учинити йому достатнього опору. Єгипет був захоплений легіонами Октавіана, а Антоній і Клеопатра покінчили життя самогубством.

Окупація Єгипту в 30 р. до н.е. підвела підсумок тривалому періоду кровопролитних громадянських воєн, що закінчилися загибеллю Римської республіки. Єдиним правителем Римської середземноморської держави став переможець Антонія, офіційний спадкоємець Цезаря, його прийомний син Гай Юлій Цезарь Октавіан, що відкрив своїм правлінням нову історичну епоху - епоху Римської імперії [2, с. 178-183; 3, с. 470-482; 6].

Лекція № 13-14

Тема: Епоха ранньої імперії (принципат)

План

- 1. Правління Октавіана Августа.**
- 2. Римська імперія у I ст. до н. е. Правління династії Юліїв–Клавдіїв та Флавіїв.**
- 3. Римська імперія у II ст. н. е. «Золотий» вік Римської імперії.**
- 4. Криза Римської імперії у III ст. н. е. Династія Северов.**

Питання № 1. Правління Октавіана Августа

Перемога при Акції та завоювання Єгипту зробили Октавіана єдиним правителем Римської держави. З 30-х років до н. е. починається нова історична епоха в історії Римської держави і стародавнього світу взагалі - епоха Римської імперії, що прийшла на зміну Римській республіці. Основою перебудови стало перетворення полісно-громадської організації як усеосяжної системи в структуру іншого типу, яку умовно можна назвати імперською провінційно-муніципальною системою.

Перед новим правителем Риму Октавіаном і підтримуючим його панівним класом стояло складне завдання формування монархічних структур на нових основах і в той самий час з використанням, так би мовити, традиційних римських політичних інститутів. Повернувшись в Італію в 29 р. до н. е., Октавіан переглянув склад римського сенату. З нього були виключені прибічники Марка Антонія, фанатичні республіканці, особисті недруги нового правителя, склад сенату був поповнений вірними людьми Октавіана, а його загальний список скорочений з 1000 до 600 членів. Реформований сенат і вдячний народ декретував новому правителеві ряд почестей, і передусім йому був присвоєний в якості постійного титул імператора, який повинен був

символізувати не лише владу над армією, але і його непереможність, оскільки за традиційними уявленнями титул імператора привласнювався (раніше тимчасово) полководцеві, що отримав велику перемогу.

У період з 27 по 23 р. до н. е. Октавіан об'єднав у своїх руках повноваження консула, народного трибуна, він був поставлений на чолі сенатського списку і став як би головою найвищого органу Римської республіки, постійний титул імператора закріплював його права як головнокомандувача збройних сил. Ім'я Август з почесного позначення перетворилося на титул, вищий, освячений богами статус правителя.

Август поступово посилював і свій моральний авторитет. Так, він отримав від сенату повноваження по охороні устоїв і авторитету законів (*cura legum et morum*), був обраний у багато релігійних колегій Риму, в 13 р. до н. е. він був обраний верховним понтифіком - главою найавторитетнішої релігійної корпорації Рима. Свого роду завершенням цього процесу стало привласнення Августом особливого титулу «батько вітчизни» - *pater patriae* (2 р. до н. е.).

Нового характеру в процесі формування імператорської влади набули відносини між правителем Октавіаном і головними органами колишнього республіканського ладу: народним зібранням, сенатом і системою магістратів. При Октавіані народне зібрання збиралося, ухвалювало закони, у тому числі багато законів про владу самого правителя, продовжувало обирати традиційних магістратів (консулів, преторів, еділів, квесторів), проте втратило яку-небудь самостійну роль і перетворилося на слухняне знаряддя Октавіана. Передусім Август, який отримав довічний трибунат, як би отримував повноваження повноправного представника народного суверенітету, що представляється народним зібранням.

У 27 р. до н. е. він повернув сенату верховну владу, склавши з себе надзвичайні повноваження тріумвіру, а сенат, у свою чергу, наділив його новими, легальними повноваженнями, залишивши за собою значну компетенцію. Між Октавіаном - носителем нової влади і сенатом - органом

традиційної республіки було встановлено як би юридичне рівноправ'я, свого роду юридична діархія.

Традиційна римська казна - ераріум курирувалася сенатом, але Октавіан мав у розпорядженні величезні грошові кошти, які незабаром утворили особливу імператорську казну, так званий фіск, з якої фінансувалися утримання римського війська та інші витрати. За часів правління Октавіана сенат отримав додаткові права, зокрема судову владу.

Октавіан мав право республіканського цензора проводити ревізію сенатських списків, так звані *lectiones*, під час яких міг видалити з сенату усіх своїх супротивників або просто незгодних.

Стоячи в сенатському списку першим (*princeps senatus*), Октавіан, згідно давньої традиції, мав право першим висловлювати свою думку, яка, природно, була керівною не лише для його численних прибічників, але і для інших senatorів. Август став збирати для обговорення деяких важливих справ вузькі збори зі своїх найближчих друзів, які дістали назву *consilium principis* - раду принцепса. Рада принцепса при Августі не була офіційним державним органом, але в крузі близьких радників Октавіана обговорювалося багато державних справ.

За часів Августа, так само як при республіканському правлінні, щорічно обиралися консули, претори, трибуни, еділи і квестори, і вони продовжували здійснювати свої традиційні функції. Проте тепер вони втратили своє значення у якості суверенних органів виконавчої влади оскільки відтепер вони відповідальними перед принцепсом і імператором.

Для управління імператорськими провінціями Август призначав намісників, що носили звання імператорських легатів. Їм допомагали так звані прокуратори, що відають, головним чином, фінансовими питаннями, але іноді управляли невеликими за розміром провінційними областями.

Усі ці особливості надали новим монархічним структурам деякий республіканський відтінок, а в цілому ця своєрідна форма Римської імперії

дістала назву принципата, як особливої форми Імперії, пронизаної республіканськими ідеями.

У соціальній політиці Августа можна виділити три основні напрями: зміцнення основ рабовласництва і надання рабовласницьким стосункам, що широко поширилися по Імперії, певного юридичного статусу; консолідація панівного класу Імперії; заступництво середнім прошаркам суспільства, будь це вільні землероби або ремісники. Ще на самому початку свого правління Октавіан вжив суворі заходи до розшуку збіглих невольників, рабів, зарахованих до різних армій і повернув їх панам. Особливими указами були підтверджені давні правові акти про право життя і смерті пана над власними рабами, а також про страту усіх невольників загиблого насильницькою смертю пана, що знаходяться у будинку.

Двома законодавчими актами від 2 р. до н.е. (закон Фуфія - Канінія) і від 4 р. н.е. (закон Елія - Сентія) обмежувалася відпущення рабів на волю як звичайним способом, так і по заповіту. В той самий час Август вжив заходи, що перешкоджали незаконному або насильницькому зверненню в рабство вільних людей, і з цією метою провів ревізію рабських тюрем-ергастулів і звільнив з них людей, насильно обернених в рабство.

Найважливішим напрямом соціальної політики була консолідація панівного класу, розділеного до кінця I ст. до н. е. на чотири найважливіші соціальні прошарки: сенаторський стан, вершники, муніципальна верхівка, провінційна знать, що часто не має прав римського громадянства. Октавіан як представник однієї з аристократичних сімей Риму і принцепс сенату, природно, вважав необхідним підтримувати зовнішній блиск сенаторського стану. Сенатори і члени їх сімей призначалися на впливові і прибуткові пости в армії і провінційному управлінні.

При новому уряді вершники оформилися як другий після сенаторського вищий стан римського суспільства, його майновий ценз був встановлен в 400 тис. сестерціїв. Склад вершників постійно поповнювався за рахунок військових

командирів (військові трибуни, префекти), що вислужилися, найбільш видатних представників римських муніципій. Вершники ще при Республіці брали активну участь в проведенні судових розглядів, а також у фінансових і економічних підприємствах (особливо в провінціях). За нього вершники стали перетворюватися на служивий прошарок, тісно пов'язаний саме з монархічними (не виборними) структурами, цілком підпорядковане принцепсу.

Численним соціальним прошарком імперського суспільства була верхівка римських муніципіїв і колоній, розкиданих по усіх провінціях Імперії, але особливо в Італії. На відміну від Юлія Цезаря, що щедро роздавав права римського громадянства провінційному населенню і тим самим залучав його до загальної римської справи, Август розробив іншу політику. Наділ провінційних жителів правами римського громадянства став досить рідкісним явищем і носив персональний характер. Значна більша увага приділялось іншим аспектам провінційної політики. Август посилив контроль за діяльністю намісників з боку центрального уряду і почав безкомпромісну боротьбу з корупцією провінційної адміністрації. У канцелярії намісників спрямовувалися інструкції з центру, які регламентували їх раніше необмежену владу. Ефективним засобом для пом'якшення соціальної напруженості в провінціях і залучення на сторону Імперії місцевої аристократії стали так звані провінційні збори, які стали збиратися при Августі. Залучена до більш високої імперської культури (особливо в західних провінціях) через обережну романізацію, провінційна аристократія підтримувала загальну політику монархії.

Важливим напрямом соціальної програми Августа було проведення зваженої і гнучкої політики по відношенню до середніх і нижчих верств вільного населення Імперії. Їм була запропонована і реалізована велика програма по підтримці дрібного і середнього землеволодіння. Для забезпечення максимально сприятливих умов існування землеробських господарств Август розробив детальні правила землевпорядкування сільської території, провів земельний кадастр, закріпив земельні ділянки в якості повної

приватної власності (*dominium*), заклав основи аграрного права, що захищає інтереси землеробів.

Особливим напрямом внутрішньої політики Августа було його відношення до армії. Ще в легіонах Сулли, Помпея і Цезаря воїни служили багато років, і фактично римська армія стала професійною. Август провів серію військових реформ, які завершили реорганізацію римської армії на професійних засадах. Тепер армія комплектувалася на основах добровільного найму громадян, які були зобов'язані служити 20-25 років. За службу кожен воїн отримував регулярну плату в 225 денаріїв (900 сестерціїв) і досить часті грошові подарунки з нагоди перемог або зразкової служби. Воїн, що поступив на військову службу приносив присягу на вірність імператорові. Воїн, що знаходиться на службі, не мав права заводити сім'ю, жив у військовому таборі і займався військовими навчаннями. При виході у відставку у віці 35-40 років він отримував звання ветерана, земельну ділянку в декілька десятків югерів і, використовуючи накопичені грошові заощадження, перетворювався на заможного землероба.

Основою армійської організації був легіон, що налічував приблизно 5 тис. воїнів. Основою легіону була важкоозброєна піхота, невелика кількість легкоозброєних воїнів і загін вершників. У кожному легіоні був певний набір металевих і облогових знарядь, саперні підрозділи.

Кожному легіону надавався приблизно такої самої чисельності з'єднання союзників, що комплектувалося з провінційних жителів (наприклад, з фракійців, галлів, іберів, сирійців), які не мали прав римського громадянства. У складі союзних з'єднань переважали кінні підрозділи, які вдало доповнювали важкоозброєну піхоту легіону. Разом з допоміжними частинами легіон став налічувати близько 10 тис. воїнів, був бойовою одиницею, що включає різні види військ і здатна виконувати різні завдання від рішучого наступу до активної оборони. Командував легіоном імператорський легат в званні пропретора, до вищого командного складу легіону відносилися військові

трибуни і префекти, які командували когортами, до середнього відносилися центуріони, які командували манипулами і центуріями. Оплата допоміжних частин була удвічі меншою, ніж легіонерам. Після повної вислуги років війни допоміжних частин могли розраховувати на отримання права римського громадянства. Загальний склад римської польової армії був визначений до кінця правління Августа в 25 легіонів (включаючи допоміжні частини приблизно 250 тис. чоловік).

Військово-морський флот Римської імперії вирішував допоміжні завдання по охороні безпеки Середземного моря, що перетворилося на внутрішнє море держави. Він складався з трьох великих флотилій, які базувалися в трьох найбільших військово-морських базах Імперії: в Мізені (Кампанія), зоною її дії була західна частина Середземного моря, в Равенні (Північна Італія) для охорони центральної частини Середземного моря і в Александрії - для забезпечення східної частини Середземного моря.

Окрім власне польової армії Август організував гвардійські привілейовані частини, основним призначенням яких стала охорона Італії, особливо столиці Риму і особи самого імператора. Були сформовані 9 когорт з відбірних воїнів, уродженців Італії, кожна з яких складалася не з 500 воїнів, як завжди в легіонах, а з 1000 воїнів, причому три когорти були розміщені в самому Римі, а інші шість - в Середній Італії. Преторіанці мали ряд привілеїв в порівнянні з легіонерами: вони практично не брали участь у військових кампаніях і несли легку охоронну службу в столиці і Італії, служили 16 років, плата за службу була встановлена в 3,5 рази вище, ніж легіонерам (750 денаріїв, 3000 сестерціїв).

Створена реформами Августа військова організація Римської імперії стала однією з кращих у стародавньому світі, вона успішно виконувала необхідні державні завдання і функціонувала як ефективна система понад двісті років.

Маючи в розпорядженні професійну армію, Август міг проводити успішну військову і дипломатичну політику на найбільш загрозливих ділянках

розтягнутого кордону Римської держави. Такими стали ділянки уздовж Рейну і Дунаю, де римським кордонам постійно погрожували войовничі германські і інші варварські племена, східні райони Малої Азії і Сирія, де стикалися кордони Імперії і сильної Парфянської держави. Саме у цих регіонах були зосереджені найбільш сильні групи легіонів, що налічують по 4-6 легіонів кожний. У інших провінціях регулярних військ було значно менше. Так, в Єгипті несли службу два легіони (у кінці правління Августа один легіон), один легіон знаходився в провінції Африка, два легіони (пізніше один легіон) стояли в Іспанії.

Август був обережним політиком і великих воєн, особливо з сильними супротивниками, намагався уникати. Так, з сильною Парфянською державою він підтримував складні дипломатичні відносини, спрямовані на охорону східних провінцій.

Складнішою, хоча в цілому і вдалою, була військова політика Августа в західній і центральній частині Імперії. На самому початку правління йому вдалося приєднати північно-західний кут Піренейського півострова, багатий металами, у важкій боротьбі розгромивши хоробрі племена астурів і кантабрів (25-19 рр. до н. е.). Успішно закінчилися завоювання альпійських областей, де були утворені нові провінції Паннонія, Норік і Реція, а також Іллірик і Мезія.

Більш складними були взаємовідносини з германськими племенами. Римлянам вдалося завдати германським племенам декілька поразок і просунути на правому березі Рейну до Ельби і організувати нову провінцію - Германію..

Тут германські племена на чолі з Армінієм, молодим вождем племені херусків, змогли заманити сильне угруповання, що складалося з трьох легіонів, в Тевтобурський ліс і повністю його знищити (9 р. н.е.). Його наслідками була їх повна евакуація з правого берега Рейну. Тепер кордон між вільними германськими племенами і галльськими провінціями проходив по Рейну. Його

було перетворено на добре укріплену прикордонну лінію [2, с. 197-206; 3, с. 493-511; 6].

Питання № 2. Римська імперія у I ст. до н. е. Правління династії Юліїв–Клавдіїв та Флавіїв.

Тиберій (14-37 рр. н.е.). У 4 р. н. е. пасинок Августа Тиберій був офіційно усиновлений, отримав ім'я Тиберій Юлій Цезарь і був оголошений спадкоємцем майна принцепса. Він був досвідченим адміністратором і полководцем, добре розбирався в різних питаннях внутрішньої і зовнішньої політики. Одним з перших радикальних заходів Тиберія було припинення діяльності народних зібрань, як вищого органу республіканського ладу. При Тиберії став вироблятися механізм зміцнення влади принцепса у формі нового тлумачення давнього закону про образу величі римського народу. Звинувачення в такому злочині загрожувало найстрогішими покараннями аж до страти. Закон про образу величності став ефективним засобом пригнічення будь-якої опозиції, і в першу чергу в сенаті.

Щоб підкріпити юридичний авторитет принцепса матеріальною силою, Тиберій провів реорганізацію преторіанської гвардії, самої привілейованої і боєздатної частини величезної римської армії. Він зосередив у Римі усі 9 преторіанських когорт і побудував для них постійний табір перебування. Тепер в руках принцепса було зосереджено потужне озброєне угруповання в 20 тис. воїнів (9 преторіанських когорт, 7 когорт вігілів і 4 міських когорти), яке у будь-який момент могла бути використана для підкріплення авторитету верховної влади.

При Тиберії спостерігається подальша концентрація фінансових коштів в руках принцепса. Відтепер уже практично усі податки з провінцій, як імператорських, так і сенатських, поступають у розпорядження імператора. Тиберій продовжив політику Августа по посиленню контролю за діяльністю

провінційної адміністрації, і передусім сенатських провінцій.

Він проводив строгу економію у витрачанні державних коштів за рахунок скорочення грошових роздач плебсові, пишних театральних вистав.

У сфері зовнішньої політики Тиберій продовжував загальну лінію Августа - укріплення кордонів, використання переважно дипломатичних засобів замість військових дій, чим загалом вдавалося підтримувати рівновагу на розтягнутих кордонах Імперії. Проаналізувавши військово-політичну ситуацію на Рейні, Тиберій прийняв рішення стратегічного характеру: відмовитися від придбання територій на правому березі Рейну. Державним кордоном Риму на довгі століття стала річка Рейн, хоча епізодичні походи римських військ на праву сторону Рейну мали місце. В цілому зовнішньополітичне положення Імперії у цей час було відносно стабільним.

Тиберій помер в 37 р. н.е. і не залишив наступника. Сенат, преторіанська гвардія за підтримки римського плебсу проголосили принцепсом Імперії 25-річного внучатого племінника Тиберія, сина Германика, Калігулу.

Гай Юлій Цезарь Калігула правив 4 роки (37-41 рр.н.е.). На відміну від скромних в побуті Августа і Тиберія, Калігула встановив пишний придворний церемоніал, який включав цілування ніг. Принижуючи сенаторів, зневажаючи високий авторитет сенату, Калігула в той самий час роздавав щедрі подарунки преторіанцям, воїнам легіонів і міському плебсові.

У січні 41 р. він був вбитий.

Деспотичне правління Калігули підірвало віру серед частини сенатської аристократії в добродійність монархічної влади. Висувалися проекти обрати принцепса із складу сенату, а не продовжувати династію Августа. Проте в династичні спори втрутилася нова впливова сила - преторіанська гвардія, що несе охорону Риму і імператорського палацу. Преторіанці звернулися до дядька Калігули і племінника Тиберія Клавдія (41- 54 рр. н.е.) з пропозицією верховної влади і проголосили принцепсом. Сенат був вимушений поступитися озброєній силі і затвердив цей вибір.

Одним із перших завдань Клавдія стало усунення напруженості, що виникла між імператором і сенатом. Прекрасно розуміючи, що римський сенат як юридичний співучасник верховної влади є постійним джерелом опозиційних імператорові настроїв, Клавдій приймає рішення про розширення складу сенату за рахунок знатних провінціалів. Тим самим був відкритий шлях в найвищий орган держави і аристократії з інших провінцій.

Іншою важливою акцією Клавдія, сприяючою падінню політичного впливу сенату, була активізація діяльності ради принцепса, заснованого ще Августом, але яка збиралося рідко і носили характер приватних зборів друзів принцепса. На відміну від сенату, що складається з вищої знаті, рада принцепса окрім невеликого числа видатних senatorів включала цілий ряд вищих імператорських чиновників, префектів і навіть відпущеників, тобто відрізнялася від сенату більше змішаним складом, але цілком залежного від імператора.

Для цілей ефективнішого управління було створено три особливі відомства, свого роду «міністерства»: відомство *ab epistulis* («відносно листів»), що відає підготовкою указів і розпоряджень імператора, відомство *a rationibus* («відносно фінансів»), що управляло величезним майном імператора і імператорською казною, і *alibellis* («відносно скарг»), оброблювальне скарги і пропозиції, що поступають в імператорський палац, і що забезпечувало імператора цінною інформацією про положення в Імперії і діяльності її адміністрації.

Загальним результатом політики Клавдія було зміцнення і впорядкування монархічних структур в державному управлінні, зростання ролі імператора, його ради, безпосередньо підлеглих йому адміністративних органів, при одночасному відтисненні від керма реальної влади сенату.

У соціальній політиці Клавдій наслідував приклад засновника династії Августа. Був побудований новий так званий Клавдієв водопровід, який поліпшив постачання мільйонного міста водою. Значні кошти витрачалися на

організацію гладіаторських боїв, полювання на звірів, театральні вистави. Провінційна знать, якій Клавдій відкрив дорогу і до складу римського громадянства, і навіть в римський сенат, підтримувала його загальну політику, про що говорять численні написи провінціалів на честь імператора.

Вдалою була і зовнішня політика Клавдія. До Імперії було приєднано декілька нових провінцій. Якщо для завоювання Британії римлянам довелося вести досить важку кампанію, в якій взяв участь імператор (43 р.), то включення до складу Імперії Фракії (46 р.) і двох провінцій — Мавританії Тінгітанської і Мавританії Цезарейської пройшло дипломатичним шляхом. Складними, але в цілому спокійними були відносини Риму з постійним східним супротивником Імперії - Парфянським царством.

Нерон (54-68 рр.н.е.). Клавдій, був отруєний власною дружиною, Агрипиною, яка за 4 роки до смерті Клавдія переконала його усиновити свого сина від першого шлюбу Луція Доміція Агенобарба, що прийняв після усиновлення ім'я Нерона Клавдія Цезаря. Відразу ж після смерті Клавдія Нерон був представлений як законний спадкоємець

Новий правитель продовжували зосередження важливих функцій в надрах монархічних структур. Особливо це торкалося фінансових справ: так, контроль за сенатською казною - ерарієм, якою раніше розпоряджалися квестори, що обираються сенатом, перейшов в руки імператорських префектів. Практично збір усіх податків усе більш зосереджувався в руках імператорської адміністрації.

Щедрі роздачі і велика кількість дорогих свят, величезне будівництво спустошували державну казну, що призводило до росту податків, збільшення конфіскацій.

Ріст соціальної напруги в суспільстві, незгода у верхніх ешелонах влади між принцепсом і його апаратом і сенатом, погіршення фінансового положення Імперії доповнювалося невдоволенням провінцій. Дуже складними були відносини з Парфією, де став правити енергійний цар Вологез. Римляни були

вимушені поступитися парфянам у вірменському питанні і визнати вірменським правителем парфянського царевича, хоча за домовленістю свою корону новий правитель Вірменії повинен був отримувати з рук Нерона і в місті Римі (66 р.н.е.).

Поступово Нерон опинявся все більш опинявся у політичній ізоляції. У 68 р. розпочалось повстання проти Нерона намісник Лугудунської Галлії Юлія Віндекса. Хоча вірні Нерону легіони рейнської армії подавили заколот Віндекса, послідувало нове повстання іспанських легіонів, які проголосили імператором свого командувача Сервія Сульпіція Гальбу. Отримавши звістку про рух іспанських легіонів на Рим, преторіанці присягнули Гальбі на вірність як новому принцепсу, а сенат оголосив Нерона ворогом вітчизни. Нерон втік з Риму де одній з кампанських вілл покінчив життя самогубством. Нерон виявився останнім представником першої імператорської династії - династії Юліїв - Клавдіїв, що правила близько 100 років.

Гальба належав до старої римсько-італійської знаті.

Прибувши в Рим і отримавши усю повноту влади, Гальба встановив дружні відносини з сенатом. Проте спроби нового монарха зміцнити фінансове положення Імперії, засмучене марнотратством Нерона, і ввести режим строгої економії (зокрема, відміна обіцяних грошових подарунків легіонерам і преторіанцям) відразу ж збурили проти нього гвардію і армію.

У січні 69 р. н.е. Гальбу було вбито, а імператорами були проголошені відразу два претенденти. У Римі преторіанці проголосили імператором Сальвія Отона, а германські легіони - свій легат Авла Вітеллія. У битві при Бедріака (біля Кремони в Північній Італії) війська Вітеллія розгромили сили Отона, а сам він покінчив життя самогубством.

Війська Вітеллія захопили Рим, він був затверджений сенатом в якості принцепса. Проте йому незабаром довелося боротися з новим претендентом. Їм став Веспасіан Флавій, командуючий римськими військами в Палестині, де він придушив повстання іудейського населення. Проголошення Веспасіана Флавія

підтримали сирійські і єгипетські легіони, тобто уся східна половина Імперії. Услід за східними провінціями владу Веспасіана визнали дунайські легіони, що створювало йому значну перевагу в силах над Вітеллієм.

Спроби Вітеллія затримати дунайські легіони, які наступали на Рим, в Апеннінських горах не мали успіху. Рим був захоплений, а Вітеллій вбитий.

Громадянська війна 68-69 рр.н.е., що спалахнула після падіння династії Юліїв - Клавдіїв, відбивала серйозну політичну кризу Римської імперії, свідчила про існування і наростання комплексу соціально-політичних протиріч в римському імперському суспільстві і державі. Передусім вона виявила вузькість і неповноту соціальної бази Імперії при Юліях - Клавдіях, які спиралися передусім на римсько-італійську знать, населення Італії. При відомій увазі до провінцій, провінційній знаті династія Юліїв - Клавдіїв продовжувала розглядати провінції як нерівноправні з Італією частини, а провінційна аристократія вимагала для себе більше влади і рівних з італійською знаттю привілеїв. за рахунок ширшого залучення місцевої аристократії. Римські легіони, що стояли в провінціях і комплектувались з римських громадян провінційного походження, заявили свої права на участь в політичному житті Імперії, хоч би у формі висунення імператорів зі свого середовища. Проголошення імператорів в Іспанії (Гальби), в Германії (Вітеллія), в Сирії (Веспасіана) показало, що провінційні війська, тісно пов'язані з місцевою провінційною аристократією, які вже були не згодні переносити диктат Риму і Італії.

Приведення у відповідність реального соціально-економічного і політичного положення в Імперії стало найважливішим завданням нової династії Флавіїв, заснованою Веспасіаном Флавієм.

Веспасіан Флавій (69-79 рр.н.е.). Засновник нової династії Тит Флавій Веспасіан, вихідець з середньої по своєму достатку сім'ї, був досвідченим політиком і полководцем. Добре уявляючи собі положення в державі,

Веспасіан і його наступники намітили і проводили продуману політику зміцнення Імперії.

Відносини з сенатом, спочатку насторожені, поступово нормалізувалися. У 69 р. сенат ухвалив «закон про верховну владу Веспасіана», за яким йому дарувалися усі ті права, якими користувалися принцепси династії Юліїв - Клавдіїв, починаючи з Августа. Прагнучи захистити себе від можливої опозиції в сенаті і поповнити його склад за рахунок здібних людей і своїх прибічників, Веспасіан прийняв в 73 р. повноваження цензора і провів перегляд списку сенату, виключивши з нього своїх супротивників і senatorів, що запламували себе. У сенат були включені окрім нащадків старої римсько-італійської аристократії представники італійських муніципальних кругів і навіть цілий ряд провінціалів. Включення знатних провінціалів до складу римського сенату було частиною масштабнішої політики нової династії по відношенню до провінцій. Громадянська війна 68-69 рр. показала збільшену політичну роль провінцій і необхідність оформлення цієї ролі.

На відміну від своїх попередників Юліїв - Клавдіїв, які роздавали права римського громадянства в персональному порядку, Веспасіан дарував римське громадянство цілим муніципіям і містам. Особливо активно роздавалися права римського і латинського громадянства жителям західних романізованих провінцій, зокрема Іспанії.

Особливу увагу Веспасіан приділяв зміцненню фінансового становища Імперії. Головним джерелом поповнення державних фінансів було впорядкування податкових надходжень з провінцій, в результаті яких цілий ряд податків були збільшені в два рази. Більшість колишніх рішень про звільнення від податків тих або інших провінційних міст були переглянуті. Так, звільнення від податків, дароване Нероном грецьким містам, було скасоване. При ньому був відновлений сильно зруйнований під час війни 68-69 рр. Капітолій, була побудована нова громадська площа - форум Веспасіана, нарешті, розпочато і майже закінчено будівництво одного з найвеличніших

споруджень старовини, що став символом Риму - величезний амфітеатр Флавіїв, який дістав пізню назву - Колізей.

Показником відомої стабілізації внутрішньої обстановки в Імперії було спокійне рішення порядку престолонаслідування після смерті Веспасіана. Сенат без особливих проблем проголосив і затвердив принцепсом старшого сина Веспасіана Тита, який незабаром помер від хвороби (79-81 pp.), а потім молодшого сина Веспасіана Доміціана (81-96 pp.).

На відміну від свого батька Доміціан був схильний до загравання із столичним плебсом і щедро витрачав величезні засоби на різні роздачі, проведення видовищ і гладіаторських боїв. Доміціан підвищив плату усім категоріям воїнів в півтора-два рази. Вже до кінця 80-х років імператорська казна була спустошена, а фінансове становище Імперії різко погіршало. Бажаючи поповнити казну за рахунок нових надходжень, Доміціан почав переслідування найбільш багатих сенаторів, звинувачуючи їх в опозиційних настроях.

Наростання внутрішніх протиріч доповнювалося невдалою зовнішньою політикою, особливо на дунайському фронті. Тут у кінці I ст. на північ від Дунаю склалося сильне Дакійське царство, на чолі якого стояв енергійний цар Децебал. Децебалу вдалося відбити походи римських намісників і навіть укласти почесний мир з Імперією (89 p.), за яким Доміціан повинен був виплачувати деякі суми грошей, а Децебал зобов'язувався не турбувати римські кордони і навіть захищати їх від набігів інших варварських племен на Дунаї, зокрема сарматів, роксоланів.

Деспотичні замашки Доміціана, скрутне фінансове становище, переслідування сенаторів посилювали опозицію як в сенаті, так і в преторіанській гвардії, які вилилися в серію змов. Один з них увінчався успіхом, в 96 p. н.е. правитель, який втратив всяку популярність, був вбитий у власному палаці. Із смертю Доміціана припинилася династія Флавіїв [2, с. 206-218; 3, с. 527-545, 556-565; 6].

Питання № 3. Римська імперія у II ст. н. е. «Золотий» вік Римської імперії.

Його вбивством скористався сенат у своїх інтересах. Принцепсом і імператором був обраний один сенаторів Марк Кокцей Нерва (96-98 рр. н.е.). Він був представником давнього італійського роду, що належить до вищого римського нобілітету, отримав прекрасну освіту, був досвідченим юристом. Політичне положення нового імператора виявилось досить складним. З одного боку, він виступав своїм родом сенатського імператора, підтримуючи відносини найтіснішої співпраці і згоди з цим найвищим органом Римської держави. Але, з іншого боку, він повинен був зважати на інтереси преторіанців і армії, в якій династія Флавіїв і сам Доміціан, користувалися популярністю. Прагнучи зміцнити своє положення як глави держави, Нерва повинен був шукати підтримки і у столичного плебсу.

Він виступав в якості продовжувача аграрної політики попередньої династії. Так, за його ініціативою сенат прийняв рішення про виділення величезної суми в 60 млн. сестерціїв для купівлі і розподілу невеликих ділянок землі для збіднілих землеробів. При ньому був організований особливий фонд підтримки (так званий аліментарний фонд) для дітей незаможних батьків і сиріт.

Проте усі ці заходи Нерви лише частково покращували його політичне становище. Радикальнішим в цьому плані було призначення спадкоємцем престарілого імператора, популярного в римській армії полководця, намісника провінції Верхня Германія. У 97 р. Нерва не лише усиновив Траяна в якості спадкоємця, але і оголосив співправителем.

Марк Ульпій Траян (98-117 рр. н.е.), разом з Нервою, став засновником нової династії, що дістала назву династії Антонінів (96-192 рр.н.е.), при якій

Римська імперія, досягли свого найвищого соціально-економічного, політичного і культурного розквіту.

Предметом особливої уваги нового принцепса стали разом з сенатом нові політичні сили Імперії: армія і провінційна аристократія.

Це був досвідчений адміністратор, обачний політик, талановитий полководець. З сенатом Траян підтримував спокійні ділові відносини, надавши сенаторам обговорювати і ухвалювати найрізноманітніші закони, намагаючись активізувати законодавчу діяльність цього найвищого і компетентного органу Імперії. В той самий час діяльність сенату проходила під пильним контролем Траяна і його імперської адміністрації. Зокрема, постійним органом управління стала вузька рада принцепса, що складається з вірних прибічників імператора. Усі ключові пости в армії і провінціях були передані призначеним імператором людям. Посилилося значення префекта преторія, який з командувача преторіанською гвардією стає більше цивільним чиновником, свого роду заступником імператора по загальному управлінню Імперією.

У загальній політиці Траяна найважливішого значення набула політика найбільшого сприяння по відношенню до провінцій.. Якщо в тій або іншій провінції траплялися голод, які-небудь фінансові труднощі, імперський уряд приходив на допомогу. При Траяні було введено до складу сенату в два рази більше провінціалів, ніж при усіх Флавіях, а їх загальне число склало приблизно 34% від загального числа сенаторів. Зміцнення господарського і фінансового положення провінцій стало основою загальної економічної і соціальної стабілізації Римської середземноморської держави.

Стабілізація загального стану Імперії, зміцнення монархічного режиму створили сприятливі умови для проведення великомасштабної військової і зовнішньої політики Риму. При Траяні були проведені дві важливі військові кампанії: завоювання Дакії і війни з Парфянською державою. Особливо вдалою виявилася війна з даками, що закінчилася завоюванням великої території на лівому березі Дунаю. Завоювання Дакії вимагало ретельної підготовки і

мобілізації дуже великих військових сил і матеріальних ресурсів. У ході військової кампанії 101-103 рр. війська Децебала були розгромлені, а коли римляни наблизилися до столиці Сарміцігети, Децебал капітулював: римляни отримали величезну контрибуцію, дакійські фортеці були знищені, армія розпущена. Проте, як тільки римляни покинули межі країни, Децебал спробував організувати новий опір. Впродовж наступної військової кампанії 105-107 рр. Траяну знову довелося підкорювати непокірних даків. Римляни методично знищували дакійські міста і поселення. Столиця Сарміцігета була взята. Не бажаючи потрапити в руки римлян, Децебал покінчив життя самогубством. Велика частина жителів була перебита або обернена в рабство. На великій території Дакії була створена нова провінція.

Завоювання Дакії і загальне зміцнення Імперії в Дунайському басейні і Північному Причорномор'ї, на думку пануючих кругів Риму, створило сприятливі умови для проведення великомасштабної війни з могутньої Парфією і здійснення давнішої ідеї Риму - витіснити парфян з Месопотамії і відкинути їх за гори Загроса. Траян почав ретельну підготовку до війни проти Парфії відразу після закінчення дакійської кампанії.

Військові дії розпочалися з окупації Вірменії і облаштування вірменських справ. В ході військової кампанії 115-116 рр. римлянам вдалося захопити усю Месопотамію аж до узбережжя Персидської затоки. У завойованих областях були організовані три римські провінції: Вірменія, Ассірія і Месопотамія. Завоювання Траяна в Месопотамії стали межею поширення римської влади в східному напрямі.

Однак, незважаючи на зовні блискучі успіхи, становище Траяна в Месопотамії виявилось дуже небезпечним. Ось чому, як тільки з'явилися перші ознаки невдоволення місцевого населення присутністю римських військ в Північній Месопотамії, заворушення серед іудейського населення в Єгипті і Кіренаїці, Траян приймає рішення про виведення своїх військ з Месопотамії і відхід за Євфрат. Така успішна на перших порах війна, що зажадала

величезних матеріальних і людських витрат, завершилася однією з найсерйозніших військових невдач Риму. І хоча Траяну вдалося подавити заворушення, що спалахнули, і відновити спокій в східних провінціях Імперії, невдача в парфянській кампанії показала, що Імперія не має сил для ведення серйозною наступальної війни проти Парфії. Закінчивши справи на Сході, Траян виїхав в Італію, але по дорозі в Кілікії захворів і помер в серпні 117 р.

Наступним правителем Риму став двоюрідний племінник Траяна - імператор Андріан (117 - 138 рр. н.е.). Досвідчений адміністратор і військовий, він розумів скрутне становище Імперії, вичерпаність державних ресурсів і безперспективність тієї грандіозної загарбницької політики, яку проводив Траян. Йому довелося розробляти нову державну програму управління величезною Імперією. Своїми головними завданнями Адріан і його уряд вважали відмову від широких завойовних планів і передусім завершення римсько-парфянської війни і установа більш менш міцного миру на Сході. Для цього Риму довелося відмовитися від усіх придбань Траяна, повернути усі території за Євфратом, відновити державність Вірменії і встановити твердий кордон по Євфрату. Дипломатичне забезпечення мирних відносин з Парфією було підкріплене великими військово-будівельними роботами по зміцненню усього східного кордону від Чорного моря до Синайського півострова.

Була створена потужна погранична смуга, що включала як природні бар'єри у вигляді гірських ланцюгів і річок, так і системи пограничних фортець і окремих постів. Проведені Адріаном військово-дипломатичні заходи, створення укріпленої пограничної смуги дозволили Імперії підтримувати мирні відносини з Парфією приблизно 50 років.

Облаштувавши східні справи, Адріан зробив аналогічні заходи по ліквідації пограничних конфліктів і військової напруги уздовж усіх розтягнутих римських кордонів як в Європі, так і в Африці. Уздовж усіх римських кордонів стали проводитися великомасштабні військово-будівні роботи із створення пограничної смуги, цілої системи оборонних укріплень, що дістали назву

римського лімеса. Римський лімес у своєму класичному виді був системою невеликих фортець, легіонних таборів, окремих кастелей, розташованих на відстані декількох кілометрів один від одного, між якими був виритий рів, укріплений земляним валом, кам'яною стіною або дерев'яним палісадом, за яким йшла мощена дорога для швидкого перекидання військ. Маючи в розпорядженні відносно невеликі охоронні підрозділи, римляни могли зупинити на пограничному лімесі великі сили супротивника і тим захистити населення провінцій від ворожих вторгнень. Широкомасштабні роботи із створення системи довготривалої оборони на кордоні показували корінну зміну державної військової політики. Уперше у своїй історії Рим відмовлявся від перманентної агресії проти народів, що оточували його, і переходив до політики стратегічної оборони своїх кордонів.

Підвищені турботи Адріана про боєздатність збройних сил в умовах переходу до політики стратегічної оборони пояснювалися зростанням труднощів з комплектування армії на основі традиційних принципів набору в легіони тільки римських громадян. Кількість таких громадян, що добровільно записуються в легіони, безперервно скорочувалася. Для полегшення порядку набору в легіони був переглянутий сам принцип комплектування - в легіону (саму привілейовану) частину польової армії стали набирати добровольців з середовища провінціалів, що не мали статусу римського або латинського громадянства. Відтепер контингент новобранців розширився найзначнішим чином, але тим самим до складу легіонів стали широким потоком вливатися місцеві провінціали, що часто належали до прошарків, лише злегка торкнувся процесом романізації і погано знали латинську мову. Була створена основа так званої варваризації римської армії, яка мала в майбутньому серйозні соціально-політичні наслідки.

Іншою важливою турботою Адріана стала реорганізація, вірніше, зміцнення системи державного управління величезної Імперії. Це торкнулося раніше усієї ради принцепса, який тепер перетворився на вищу державну раду,

укомплектовану вірними помічниками імператора, включаючи керівників відомств, найбільш великих юристів. Члени ради отримували дуже високу платню, розглядалися як видатні чиновники, що займають високе місце в імперській ієрархії.

При Адріані зросло число центральних відомств, що здійснюють управління певними секторами державних справ. До традиційних відомств прохань, фінансів, імператорських розпоряджень додалися відомства по управлінню імператорським майном, імператорського суду, державної пошти. Змінилося положення цих відомств в державній структурі. До Адріана центральні відомства розглядалися як частину особистого господарства імператора і в якості таких очолювалися його відпущениками. З особистих слуг і помічників імператора керівники центральних відомств перетворилися на державних чиновників вищого рангу з відповідним громадським положенням.

Важливе значення мало впорядкування судової діяльності - одного з найважливіших напрямів імператорської влади. За розпорядженням Адріана видатний римський юрист цього часу Сальвій Юліан переглянув і узагальнив численні преторські едикти про організацію судової влади. Ця робота була видана від імені Адріана під назвою «Вічного едикту». Цим припинялася судова правотворчість преторів як магістратів, право судової творчості було передане імператорові як носію вищої влади.

В цілому державна діяльність Адріана за ріки його правління призвела до певної стабілізації внутрішньої і зовнішньої обстановки у величезній Римській імперії. Його політика зустрічала підтримку основних соціальних груп панівного класу, римського громадянства, провінційних заможних кругів, римської армії.

Наступний імператор Антонін Пій (138-161 рр.н.е.) продовжував в основному політику свого попередника. Із заходів Антоніна Пія в сфері соціальної політики важливе значення мали його акти, що вносять нові акценти в традиційні відносини між рабами і їх панами. Так, були видані імператорські

декрети, за якими вбивство раба прирівнювалося до вбивства peregrinus, тобто вільної людини, що не має громадянських прав. У разі жорстокого поводження раб міг шукати притулку у статуї імператора, а міська влада повинна була розглянути цей факт і прийняти по ньому відповідні рішення. У законах були передбачені випадки, що дозволяють рабам займатися деякою комерцією, до певної міри признавалися сімейні відносини в рабському середовищі, у ряді випадків відносини між рабом, що веде ділові операції, і його паном регулювалися законом, а не свавіллям хазяїна.

Досвідчений політик Антонін Пій вже на початку свого правління усиновив здібну і знатну молоду людину Марка Аннія Вера і якого зробив фактичним спадкоємцем, присвоївши йому титул цезаря. Марк Анній Вер (після усиновлення Марк Аврелій Антонін) вже в 146 р. отримав довічну трибунську і проконсульську владу.

У внутрішньої політики Марк Аврелій Антонін (161 - 180 рр. н.е.), наслідував основні напрями своїх попередників по підтримці соціального спокою в Імперії. Відносини з сенаторами і вершниками при Марке Аврелії були найдоброзичливіші. Особливе значення надавав імператор поповненню сенату за рахунок найбільш багатих і авторитетних провінційних аристократів. При ньому в сенат було введено більше провінціалів, ніж при будь-якому з колишніх принцепсів, причому особливо зросло число провінціалів східного і африканського походження. При Аврелії сенатори провінційного походження стали складати не менше половини усього складу римського сенату. Як і його попередники, Марк Аврелій розумів необхідність підтримувати римське незаможне міське населення, роздаючи йому грошові подарунки, зерно і продукти з державних складів. В цілому внутрішнє становище імперії при Аврелії було відносно спокійним.

Зовсім інша ситуація склалась на зовнішніх кордонах Імперії. Незабаром після проголошення імператором Марк Аврелій був вимушений почати важку війну з Парфянською державою. У 162 р. енергійний парфянський цар Вологез

III направив свої війська у Вірменію і підпорядкував її своєму впливу. Розвиваючи свій успіх, він переправився через Євфрат і захопив частину ключовою в системі римських володінь на Сході провінції Сирії. На допомогу східній армії довелося переводити частину рейнських і дунайських легіонів, вимушено послабляючи дунайський і рейнський кордони. Парфяни були витіснені з Сирії і Вірменії, а римські війська захопили велику частину Месопотамії, включаючи парфянські столиці Селевкію і Ктесифон. Проте закріпитися в захопленій Месопотамії римлянам не вдалося, населення їх не підтримало. До того ж в Месопотамії в цей час спалахнула епідемія чуми, яка була занесена і в римську армію. Римляни спішно покинули Месопотамію, зазнавши великих втрат від епідемії і від парфян.. Незважаючи на ці невдачі, римлянам вдалося укласти з Парфією досить вигідний мирний договір, за яким до Імперії відходила Північна Месопотамія, а Вірменія визнавалася сферою римських інтересів (166 р.).

Вже незабаром після його укладення склалася загрозлива обстановка на дунайському кордоні і в районі середньої течії Дунаю. Тут впродовж століття влаштувалися германські племена маркоманів і квадів, що належать до конфедерації свевів. До часу Марка Аврелія вони знаходилися в складних відносинах з Імперією, але в цілому визнавали верховенство римського імператора. З середини 60-х років II ст. н.е. відносини змінилися. Маркомани скористалися тим, що пришли в рух деякі сарматські племена, зокрема язиги, роксолани, костобоки, і стали погрожувати римським володінням на Дунаї. Вожді маркоманів визнали момент сприятливим, щоб звільнитися від залежності, з одного боку, а з іншої - пожитися за рахунок багатих римських провінцій.

В 166 р. маркомани вторглися в провінції Паннонію, Норік, Рецію і через альпійські проходи проникли в Північну Італію аж до Аквілеї. Небезпека могла погрожувати Середній Італії і навіть столиці Імперії. У Північну Італію і Паннонію були перекинуті додаткові військові контингенти, в т. ч. і зі східного

фронту. Застосовуючи військову силу і дипломатичне мистецтво, римлянам вдалося відтіснити варварів від Аквілеї, а потім з Північної Італії. Розвиваючи успіхи, вони в 169-175 рр. вигнали варварські дружини з кордонів придунайських провінцій, перейшли Дунай і встановили своє панування в одвічних землях, займаних здавна маркоманами, квадами, сарматами поза межами римського лімеса.

У 177 р. імператор знову повинен був вести так звану II Маркоманську війну. В цілому ця кампанія виявилася досить успішною, варварські напади були відбиті, обстановка на кордоні стабілізувалась. Під час цієї військової кампанії Марк Аврелій захворів, помер в 180 р. в м. Віндобонні (суч. Відень), передавши владу своєму синові Коммоду (180 - 192 рр. н.е.).

Новий імператор отримав у спадок досить виснажену Імперію і прийняв ряд термінових заходів для стабілізації її внутрішнього і зовнішнього положення. З маркоманами і квадами був укладений довготривалий мир на умовах повної відмови римлян від якої-небудь гегемонії над задунайськими племенами. Для зміцнення фінансового положення Імперії Коммод видав ряд законів, якими регулювалися відносини між землевласниками, великими орендарями і колонами. За розпорядженням імператора заборонялося збільшувати довільно грошові платежі і натуральні внески з дрібних арендаторів, колони могли скаржитися на утиски до самого імператора.

Водночас, Коммод, став проявляти деспотичні схильності, ущемляти права сенату, переслідувати сенаторів. По своїй натурі любитель задоволень і весіль, він витрачав величезні суми на свята і вистави. Спроби завоювати популярність в армії через підвищення платні воїнам і преторіанцям не поліпшили політичне положення Коммода. Посилюється загальна нестабільність в Імперії. У 189 р. в Римі спалахує голодний бунт. У провінціях росте число розбоїв і злочинів. Проти непопулярного імператора була організована змова, і у 192 р. він був вбитий.

Із смертю Коммода закінчилося майже столітнє правління самої прославленої римської династії - династії Антонінів, при якій римське середземноморське суспільство, римська світова Імперія досягли вищого піку свого соціально-економічного, політичного і культурного розвитку [2, с. 218-227; 3, с. 566-582; 6]...

Питання № 4. Криза Римської імперії у III ст. н. е. Династія Северов

У останні десятиліття II ст. н.е. в римському суспільстві все виразніше проступають економічні труднощі: розорення і занепад рабовласницьких вілл, розвиток екстенсивного латифундіального господарства, запустіння земель, скорочення врожайності, падіння реальної вартості монети, зменшення робочої сили у зв'язку з масовими епідеміями. Господарська криза сприяла загостренню наявних соціальних і класових протиріч, порушенню політичної стабільності, послабленню військової потужності Імперії.

Безпосереднім проявом соціально-економічних протиріч була боротьба, що спалахнула, за імператорський трон - громадянська війна 192-197 рр. н.е. Після вбивства Коммода в Римі, в різних місцях Імперії були проголошені декілька імператорів: Пертінакс, а потім Дідій Юліан в Римі; командувач дунайською армією Септимій Север; сирійські легіони висунули свого командира Песценнія Нігера; у Британії був проголошений імператором Клодій Альбін.

Запекла боротьба між претендентами на верховну владу продовжувалась до 197 р. н.е. і закінчилася перемогою Септимія Севера (193-211 рр.н.е.), досвідченого полководця і вольового політика, засновника нової династії - династії Северів (197 - 234 рр. н.е.).

Септимію Северу вдалося не лише відбити вторгнення парф'ян, але і захопити усю Месопотамію, обидві парф'янські столиці Селевкію і Ктесифон. На захоплених землях була організована нова римська провінція Месопотамія.

Завершивши термінові зовнішньополітичні справи, Септимій Север приступив до стабілізації внутрішнього положення в Імперії. Найважливішими завданнями він вважав зміцнення інституту імператорської влади, чітку організацію бюрократичного апарату і реформування армії. Саме у цьому Север бачив рішення головних проблем, що стояли перед Римською державою початку III ст. Його діяльність охоплювала декілька напрямів. При Септимії Севері був розроблений основний принцип повної монархії: імператор - єдине джерело влади, воля цезаря - вищий закон. У зв'язку з цим змінювалося юридичне положення сенату і магістратів - традиційних носіїв влади, що вручається їм народом. Сенат тепер не міг видавати закони і обирати магістратів, це право перейшло до принцепсу.

Спираючись на ці принципи, Север реформував державний апарат - зникають всякі відмінності між традиційними магістратами (консули, претори та ін.) і бюрократичними посадами. При Севері був збільшений бюрократичний апарат: помножені штати старих і утворені нові відомства, розширюється компетенція чиновників аж до наділу вищих з них кримінальною юрисдикцією, між різними категоріями чиновників встановлюється система підпорядкування різних титулів і рангів. У організацію державного апарату впроваджуються структурні принципи, характерні для римської армії, що призводить до відомої мілітаризації імперської бюрократії. Змінюються функції префекта преторія, з командувача імператорською гвардією він стає найближчим помічником імператора по управлінню Імперією, веде спостереження за роботою, виконанням державних справ. На цей пост Север став призначати досвідчених юристів, видатних знавців права. Зростає роль державної ради, до її складу тепер входять не лише друзі і наближені імператора, але і за посадою начальники загальноімперських відомств. Саме у раді принцепса, а не в сенаті, що перетворився на почесний орган, вирішуються найважливіші питання по управлінню Імперією.

Була завершена організація провінційної адміністрації, штати і компетенція

якої також були розширені. Для контролю за управлінням в окремих містах були призначені особливі імператорські спостерігачі - куратори.

Важливі заходи були вжиті Севером для підвищення боєздатності і оздоровлення обстановки в римській армії. До кінця II ст. в армії спостерігається невдоволення скрутним становищем легіонерів і падінням престижу раніше почесного і вигідного звання. Впродовж 20 років важкої служби легіонер не міг купувати майно, мати сім'ю, він отримував невелику платню і був практично виключений з нормального громадського життя. Встановлена ще Августом система підвищень виключала для рядових легіонерів, навіть найталановитіших, отримання старших і вищих командних постів, зарезервованих представникам аристократії. У зв'язку з цим добровольців для служби в легіонах ставало все менше і менше.

Реформи Септимія Севера покликані були вирішити ці проблеми і передусім підвищити престиж військової служби. Було збільшено платню рядовим воїнам (до 500 денаріїв) і командирам. Воїни отримали офіційний дозвіл купувати землю, вступати в законний шлюб. Була поліпшена система підвищень, зокрема посада першого центуріона (приміпіла), до якої міг дослужитися легіонер, була оголошена вершницькою, - тим самим відкривалася подальша кар'єра аж до командира легіону і командувача армією.

Була реформована і преторіанська гвардія. Тепер вона комплектувалася не з вузької групи привілейованих жителів Італії, а з кращих воїнів усіх легіонів. Із-за нестачі римських громадян в легіони у великих масштабах стали приймати провінціалів, що не мають прав громадянства, часто жителів областей, лише нещодавно приєднаних до римських володінь (варварів), що вело не лише до провінціалізації, але і до варваризації римської армії. Легіонери, що вступили в законний шлюб, купили землю і заводи́ли невелике господарство, отримували дозвіл разом зі своїми дружинами і дітьми жити в селищах (канабах), розташованих біля легіонних таборів, і повинні були являтися на збори для несення військової служби.

Реформована Севером армія починає набувати нові риси: легіони втрачають рухливість, обростають господарством, міцніше приростають до місця свого розташування, спостерігається процес бюрократизації римської армії.

Бюрократія, бюрократичний стиль управління, таким чином, починають пронизувати усі ланки державного апарату і армії, стають домінуючим елементом в політичній і військовій організації Імперії.

Система принципата, встановлена ще Августом і яка досягла свого завершення при Антонінах, після реформ Септимія Севера перетворюється на нову форму, яку можна визначити як бюрократизований принципат, як важливий етап перетворення принципата і структури ранньої Римської імперії на домінат, абсолютну монархію IV-V ст.

Реформи Септимія Севера упорядкували систему управління, призвели до підвищення боєздатності римської армії, зміцнили в цілому зовнішню безпеку і внутрішні положення Імперії.

По заповіту засновника династії, затвердженому сенатом і визнаному преторіанською гвардією і легіонами, Августом були оголошені обидва сини Септимія Севера - старший син Каракалла і молодший Гета. Між братами і придворними, що стояли за ними, кліками відразу ж спалахнула непримиренна боротьба. Незабаром Гета був вбитий і Каракалла нещадно розправився з його прибічниками при дворі, включаючи сенаторів. В цілому імператор Каракалла (211 - 217 рр. н.с.) продовжив політику свого батька як усередині країни, так і на її кордонах. Скрутне економічне становище Імперії викликано двома чинниками: розоренням товарних вілл і рабовласницьких господарств і величезними витратами на зростаючу армію, що налічувала до півмільйона чоловік. При Каракаллі знову була підвищена плата усім категоріям військових. Рядовий легіонер отримував тепер 750 денаріїв в рік (замість 500 денаріїв). Дозвіл легіонерам мати легальну сім'ю, орендувати землю і заводити

господарство, безперечно, вимагало засобів, і Імперія повинна була їх надавати.

Дуже важливий захід був проведений урядом Каракалли в 212 р. Цього року був обнародований імператорський едикт 212 р. н.е. згідно з яким права римського громадянства отримували практично усі вільні жителі Імперії (за рідкісними винятками). Таким чином, римське громадянство відразу надавалося майже усім вільним, у тому числі і тільки включеним до складу Імперії околичним варварським народам. Цей рішучий крок дозволив вирішити цілий ряд важких проблем, що постали перед центральною владою, - комплектування величезної армії, що поповнювалася з римських громадян, подолання фінансових труднощів, оскільки нові громадяни повинні були платити численні податки. Нарешті, дарування римського громадянства дозволяло уніфікувати усю систему управління, судочинства, застосування законів в усіх ланках величезної Імперії. Це переакцентування прав і обов'язків привело до перетворення повноправного і привілейованого римського громадянина на безправного і обтяженого різноманітними обов'язками-повинностями імперського підданого.

У сфері зовнішньої політики Каракалла готувався до великої війни з Парфією, але в розпал підготовки до військових дій він був вбитий змовниками (217 р.н.е.).

Східні легіони, зібрані Каракаллою, проголосили імператором префекта преторія Марка Опеллія Макрина. Це був перший випадок в римській історії, коли син вільновідпущеника досяг вищої влади в державі. Проте новий імператор не мав підтримки ні у військах, ні в сенаті, ні в суспільстві і незабаром був вбитий, протримавшись у влади близько року. Імператором був проголошений один з далеких родичів Каракалли, його троюрідний племінник Геліогабал, який розглядався як представник династії Северів. Династія Северів користувалася в суспільстві і армії популярністю, і молодий Геліогабал (йому було всього 14 років), проголошений імператором сирійськими

легіонами, був затверджений римським сенатом. Проте, опинившись в Римі, Геліогабал незабаром абсолютно дискредитував себе своєю повною нездатністю був вбитий змовниками у 222 р. н.е..

Імператором був проголошений його двоюрідний брат 13-річний Олександр Север, від імені якого управляла його мати Юлія Мамаєв, двоюрідна сестра Каракалли. Мамаєв виявилася енергійною і досвідченою правителькою, вона зуміла створити при дворі впливове угруповання, яке спробувало продовжувати політику стабілізації Імперії. У руслі загальної політики династії тривало заступництво армійським кругам, що дозволило на десяток років встановити доброзичливі відносини армії і двору. Для зміцнення загального політичного стану в Імперії Мамаєв і її прибічники прагнули опертися на сенат. Мамаєв, по суті, виступила за перегляд політичної лінії перших Северів по відношенню до сенату: 16 представників сенату було включено в державну раду Імперії, основні закони, що видаються імператором, ставляться на ділове обговорення в сенаті. Ключові пости в центральному апараті і в провінціях довіряються представникам сенату. Зокрема, префектами преторія призначаються видатні юристи того часу і впливові сенатори Доміцій Ульпіан і Юлій Павло. За ініціативою ряду сенаторів була проведена реорганізація ремісничих колегій, виробництво продукції яких ставилося під строгий контроль адміністративних органів.

Проте Мамаєв і молодий імператор переоцінили значення сенату як одного з керівних органів. Їх спроба опертися на авторитет сенату і скоротити витрати на армію (дещо понизити платню воїнам, скоротити подарунки, зменшити кількість командних посад), щоб поправити скрутне фінансове становище Імперії, не мали успіху. Навпаки, це викликало невдоволення армії, яка показала, що саме вона є вирішальною не лише військовою, але і політичною силою.

Внутрішнє положення ускладнювалося обстановкою на східному і рейнському кордонах. Особливо загрозливим ставало положення на Євфраті. У

сусідній Парфянській державі стався державний переворот. Засновник нової династії Сасанидів Ардашір незабаром об'єднав усі частини колишньої великої Парфянської держави в нову сильну державу - Новоперське царство. Нова династія проголосила своєю метою відновлення перської держави Ахеменідів і релігії зороастризму як її культурно-ідеологічної основи. Виходячи з цих загальних установок, Ардашір оголосив в якості однієї зі своїх вищих цілей вигнання римлян зі Сходу. Це призвело до активізації антиримської політики і підготовки великої війни з Римом. Надзвичайно небезпечна ситуація на Сході зажадала найрадикальніших заходів. Сам імператор і його мати Мамея з частиною двору очолили керівництво військовою кампанією проти персів.

Римляни почали наступ проти персів, і їм вдалося захопити Північну і частково Центральну Месопотамію. Проте ці придбання виявилися хиткими. Потужний удар прекрасної персидської кінноти, а також хвороби, що спалахнули в легіонах, викликані важкими кліматичними умовами Месопотамії, призупинили римський наступ, а потім змусили римлян відступити і очистити захоплені області, несучи великі втрати. Але і у персів не вистачило сил продовжувати переслідування відступаючих римлян.

Не встигла стабілізуватися обстановка на Сході, як незабаром різко загострилося військово-політичне положення на Рейні. Довелося терміново перекидати частину східних легіонів на германській кордон. Будучи невпевненою у боєздатності рейнських військ, Мамея зробила спробу купити мир у германців щедрими подарунками і великою сумою грошей. Проте ця спроба купити ганебний мир стала відомою у військах і викликала обурення воїнів імператором, який був вбитий у своєму наметі разом зі своєю матір'ю Мамеєю легіонерами у 235 р. н.е. Із вбивством Олександра Севера припинилася династія Северів, що правила в Імперії близько сорока років. З цього часу римське суспільство і держава вступило в смугу жорстокої загальної кризи усієї соціально-економічної і політичної системи Римської імперії [2, с. 268-274; 3, с.639-650; 6].

Лекція № 15-16

Тема: Пізня Римська імперія (Домінат)

План

1. Реформи Діоклетіана і Костянтина по укріпленню імперії. Система домінанта

2. Падіння Римської імперії

Питання № 1. Реформи Діоклетіана і Костянтина по укріпленню імперії. Система домінанта.

Прихід до влади імператора Діоклетіана (284 - 306 рр. н.е.) відкриває нову, останню стадію в історії римського суспільства і держави - епохи домінату або пізньої Римської імперії, що тривала близько двохсот років (284 - 476 рр.н.е.).

Криза III ст. до основи потрясла Імперію, поставила Римську державу на край загибелі. У Галлії бушувало повстання багаудів.

Скориставшись напруженим становищем в Галлії, начальник римського флоту в Британії Караузій в 287 р. оголосив себе імператором, захопив Британію і північно-західне узбережжя Галлії. Неспокійно було в Мавританії, де хвилювалися племена берберів, бідні землероби, колоні. Племінні союзи франків і алеманів погрожували проривом рейнського кордону. Новому імператорові довелося вирішувати складні завдання по стабілізації загальної обстановки.

Для придушення повстання багаудів, відновлення спокою в Галлії і на рейнському кордоні був посланий досвідчений полководець Максиміан, який в 286 р. проголошується Августом, тобто повноважним співправителем Діоклетіана з правом управляти західною половиною Імперії, який обрав своєю столицею місто Медіолан. Сам Діоклетіан влаштувався в Нікомедіх, розташованій відносно близько від кордонів на Дунаї і Євфраті, керував східною половиною Імперії, включаючи Балканський півострів. Розділення управління Імперією між двома співправителями було початком цілого ряду

великих реформ, проведених Діоклетіаном, які привели до серйозних змін в державній і соціально-економічній структурі римського суспільства в IV—V ст.

Грошова і податкова реформа. Діоклетіан проводив економічні, адміністративні і військові реформи. Вони були породжені практичною необхідністю. Потрібно було відновити боєздатність армії, зміцнити імперську адміністрацію, щоб тримати в покорі підданих, захищати імперські кордони, вести наступальні війни. Для цього були потрібні значні кошти, а їх бракувало. Тому передусім Діоклетіан спробував нормалізувати грошовий обіг, припинивши випуск низькопробної монети. Вже в 286 р. він приступив до проведення грошової реформи, наказавши карбувати нову повноцінну золоту монету. Була випущена і нова мідна монета. Проте реформа не вдалася, оскільки реальна вартість золота в зливках не відповідала оголошеній, дещо заниженій вартості нової золотої монети. Нові золоті і срібні монети, що випускалися, швидко зникали із обігу і Діоклетіану довелося відновити карбування низькопробної монети.

Діоклетіан змінив систему збору податків - велика частина їх стягувалася не грошима, а натурою. Для точної розкладки податків в 289-290 рр. був зроблений загальний перепис населення Імперії. Щорічна сума податків встановлювалася на 5 років, але після закінчення цього терміну вносилися відповідні поправки. Через 15 років загальний перепис населення повторювався.

У основу оподаткування сільського населення були покладені розрахунки кількості землі і людей, що її оброблювали. Після загального перепису ввели поголовний облік (капітацію) усіх жителів Імперії, які були зобов'язані платити прямий податок: сільські землероби у формі поземельного податку (з одиниці площі), а городяни у формі подушного податку. Для усієї Імперії, включаючи Італію (без її південних територій, приписаних до Риму, жителі якого як і раніше звільнялися від сплати податків), були встановлені єдині розміри

податків і способи їх стягування. Матеріальна відповідальність за отримання податків з колонів і поміщених на землю рабів була покладена на землевласників. За податки міських жителів відповідали куріали - члени міських управлінь (курій). Реформа податків, проведена Діоклетіаном, сприяла прикріпленню основної маси сільського і міського населення (колонів і ремісників) до місця проживання і професії. Прикріплення до місця проживання гарантувало казні повне отримання податків, а магнатам, крім того, постійну робочу силу.

Військова і адміністративна реформи. Постійна військова напруга при слабкій рухливості прикордонних армій, що склалися з воїнів, які проживали зі своїми сім'ями в пограничних селищах, вимагало проведення військової реформи. Діоклетіан приступив до неї незабаром після свого приходу до влади. Але завершилося перетворення армії при його наступнику Костянтині вже в IV ст. Окрім старої, організованої ще при Септимії Севері, прикордонні армії були сформовані рухливі маневрені війська. Вони були розквартировані в містах і за наказом імператора утворювали малі або великі діючі армії. Оскільки контингенти військ були збільшені і умови служби в армії погіршали, то добровольців для її поповнення бракувало. Діоклетіан зобов'язав землевласників поставляти в армію визначену, залежно від розмірів їх земельних володінь, кількість рекрутів з числа проживаючих на їх землях колонів і батраків, які як правило, належали до місцевого слабороманізованого напівварварського населення. Таким чином, і військова реформа сприяла прикріпленню колонів, оскільки магнати стали тепер жорсткіше присікати їх спроби покинути свої ділянки. Іншим результатом військової реформи стало посилення варваризації армії, що почалася ще в II ст. і прогресувала в III ст. н.е.

У обстановці боротьби з народними повстаннями, узурпаторами, варварськими племенами, з Персидською державою ставало все очевидніше, що розділення Римської імперії на дві частини недостатньо.

З метою зміцнення центральної влади Діоклетіан в 293 р. н.е. провів подальше

розділення Імперії. Одного зі своїх вищих командирів - Гая Галерія - Діоклетіан проголосив своїм помічником і співправителем і присвоїв йому звання цезаря. Зі східної половини Імперії Галерію був виділений в управління Балканський півострів (окрім Фракії) з резиденцією в місті Сирміумі. Одночасно західний август Максиміан в Медіолані проголосив своїм помічником і співправителем також з титулом цезаря Флавія Констанція Хлора. Він передав йому в управління Галлію і Британію. Резиденцією Констанція Хлору було місто Августа Треверів (совр. Трір).

Обидва були проголошені цезарями в один і той самий день. Надалі передбачалося, що після закінчення 20 років з часу приходу до влади Діоклетіана і Максиміана обидва Августа відречуться від престолу і зведуть в цей сан своїх цезарів, які, у свою чергу, повинні були проголосити цезарями двох своїх полководців. Ця система центральної влади в Імперії дістала назву тетрархії, тобто влада чотирьох. Вищу владу мав старший Август. Передбачалося, що система тетрархії з усиновленням цезарів упорядкує спадкоємність центральної влади.

Діоклетіан приступив і до адміністративної реформи провінційного управління. Провінції, що свого часу виникали у міру завоювання римлянами нових територій і зберігали приблизно свої старі кордони, Діоклетіан збільшив і замінив новими. Нових, менших по розмірах провінцій було організовано 100, а Рим був виділений в особливу, 101-у адміністративну одиницю. Створення нових провінцій, не співпадаючих з кордонами, що історично склалися, повинно було, крім того, підірвати сепаратизм колишніх, частенько дуже великих (наприклад, Єгипет, Фракія і т. д.) провінцій, що посилювався в III ст., сприяти зміцненню єдності Імперії.

Військове командування було відокремлене від цивільної адміністрації. Декілька провінцій об'єднувалися в діоцези. Діоцезами управляли вікарії, що призначалися імператором. Намісники провінцій називалися ректорами, вони підкорялися вікаріям. Ректори особливо важливих провінцій підкорялися

безпосередньо імператорам. Рим - історична столиця Імперії, зберіг свій колишній устрій, але фактично перестав бути столицею, його сенат перетворився на раду міста Риму.

Едикт про тверді ціни і заробітну плату. Утримання збільшеного військово-бюрократичного апарату вимагало все більших витрат. Населення страждало від податків, зростання цін на товари і нестійкості грошової системи. Це відбивалося на сплаті податків. І Діоклетіан в 301 р. видав едикт про тверді ціни на товари, що продавалися, і тверді ставки заробітної плати. Едикт був спрямований на боротьбу із спекуляцією і лихварством. За продаж товарів вище встановлених цін покладалося покарання аж до страти. Едикт про ціни і заробітну плату переслідував мету полегшити положення широких мас населення Імперії шляхом приведення у відповідність ринкових цін і реальної заробітної плати. Проте ціни і ставки заробітної плати не могли бути єдиними для величезної Імперії, окремі частини якої залишалися господарські відособленими, мали різний рівень економічного розвитку. Незважаючи на жорсткі заходи, едикт із самого початку виконувався погано і після Діоклетіана був офіційно скасований.

Боротьба з християнською церквою. Останнім значним заходом Діоклетіана була боротьба з християнством, яке до цього часу поширилося в містах і частково в армії, мало розгалужену і добре організовану церковну адміністрацію. Християнство сповідували частина вельмож, навіть дружина Діоклетіана і його дочка. Християни чинили пасивний опір нещодавно затвердженому культу двох Августів, виступали проти шанування давніх богів, тобто проти тих основ, які, за думкою Діоклетіана, прихильного давньоримським традиціям, повинні були ідеологічно об'єднати підданих Імперії. Жорсткий гніт податкової і командно-адміністративної системи, встановленої обох імператорами, сприяв прояву опозиції до нового режиму в релігійній формі заперечення передусім божественності імператорів. Це сприяло подальшому поширенню християнства. Але головною причиною,

що викликала при Діоклетіані жорстоке гоніння на християн була добре налагоджена і маюча велике майно церковна адміністрація на чолі з єпископами. У лютому 303 р. був обнародований перший едикт проти християн. За ним незабаром послідували ще три. Було заборонено відправлення християнського культу. Наказувалося руйнувати церкви і спалювати християнські книги. Майно християнських громад конфісковувалося. Кожен християнин повинен був публічно відректися від своєї віри і принести жертви божественним імператорам і язичницьким богам. Християни, що відмовилися виконувати едикти, піддавалися переслідуванням, тортурам, ув'язненню і навіть страті; їх майно конфісковувалося. Проте такі суворі заходи покарання не зломали християн, навпаки, їх громади придбали ще більший авторитет.

Внутрішня і зовнішня політика Костянтина Великого (307 - 337 рр. н.е.) була прямим продовженням реформ Діоклетіана. У 314 р., відразу після припинення найбільш гострого періоду міжусобиць, Костянтин провів нову грошову реформу, що усувала основний недолік реформи Діоклетіана. За роки, що пройшли між двома реформами, у світлі нових економічних умов вдалося визначити точніше співвідношення вартості золота в зливках і в карбованій монеті, внаслідок чого і була випущена нова золота монета солід вагою в $1/72$ частину римського фунта. Вона стала основною монетою і одиницею розрахунку спочатку в західній половині, а потім в усій Імперії. Стабільність нової грошової системи зміцнилася ще й тому, що в її основі було лише золото. З срібла стали чеканити тільки дрібну розмінну монету. Стабілізація грошової системи дала можливість відновити деякі грошові збори, замінені у минулому натуральними формами.

Тривало розпочате при Діоклетіані прикріплення до місця проживання і роботи куріалів, ремісників і колонів. Матеріально-відповідальним за надходження податків від городян - куріалам - заборонялися переселення з рідного міста і ухилення від виконання муніципальних повинностей. Одночасно відбувалося прикріплення до професійних колегій ремісників.

Колегії стали спадковими. У 317 р. едиктом Костянтина були прикріплені до своєї професії майстра монетної справи, пізніше - ремісники, що обслуговували в першу чергу армію, флот, транспорт і населення великих міст: зброярі, шкіряники, ткачі, теслярі, пекарі і багато інших. У таку залежність поступово потрапляли і самостійно працюючі майстри.

Прикріплення до землі колонів отримало законодавче оформлення в конституції (указі) Костянтина «Про збіглих колонів», виданій в 332 р.н.е. Втеча колонів призводила до запустіння або до погіршення обробки великих ділянок землі. Це вело до ускладнень при збиранні податків, оскільки податки могли поступати повністю тільки за умови нормальної обробки усіх земель. Імператор наказував повертати колонів в маєтки, до яких вони були приписані, і в покарання примушувати їх працювати закутими в ланцюги, як рабів. Особи, які приймали і укривали збіглих колонів, повинні були платити податки за цих колонів.

Високі податки і зловживання імперських чиновників призвели до виникнення ще одного важливого соціального явища - патроцінія. Дрібні вільні селяни в селах, ремісники і куріали в містах, рятуючись від адміністративного і податкового гніту, добровільно переходили під патроціній місцевих магнатів і ставали їх колонами. Свої земельні ділянки вони віддавали магнатам і отримували їх знову вже в умовне володіння. Крім того, такі колони отримували захист від утисків влади.

Успішно розпочата Діоклетіаном військова реформа була завершена при Костянтині. Ділення на прикордонні і маневрені війська залишалось, але маневрені війська були розділені на дві категорії. Із загальної маси маневрених військ були виділені більш привілейовані військові частини - палацові, розташовані в Римі та інших столицях Імперії. Когорти преторіанців були розформовані. Їх місце зайняли підрозділи палацової варти. При Костянтині ще більшою мірою, ніж при Діоклетіані, армія поповнювалася загонами з підпорядкованих варварських племен, оскільки Римська держава зазнавала

складнощі при вербуванні воїнів з місцевого населення, яке поступово прикріплялося до місця проживання і професій. Професія воїна теж ставала спадковою. Чисельність легіонів була зменшена. Варвари, які поступали на римську військову службу, отримували римське громадянство. За заслуги вони отримували підвищення, могли переходити на службу в палацову варту, досягати значних чинів. Так був відкритий доступ вихідцям з варварських племен до вищих посад в Імперії, характерний для подальшої історії доміната.

До кінця правління Костянтина організація нової форми римського монархічного режиму доміната, почата Діоклетіаном, була значною мірою завершена і надалі функціонувала без принципових змін до самого падіння Західної Римської імперії. Хоча тетрархія імператорів була скасована, ділення Імперії на чотири частини для зручності управління залишилося. Але тепер ці частини називалися префектурами. Ними управляли вищі чиновники, що призначалися імператором, - префекти преторія.

Якщо майже в усіх областях державної діяльності Костянтин був послідовним продовжувачем численних реформ Діоклетіана, то в сфері релігійної політики він був його принциповим супротивником. Костянтин зрозумів, що християнство і його потужна церковна організація можуть бути міцною опорою абсолютної влади. До того ж цей практичний політик бачив безрезультатність релігійних переслідувань Діоклетіана, які лише розжарювали внутрішню обстановку в Імперії. Тому Костянтин приймає важливе рішення про примирення з християнською церквою і про її рішучу підтримку. Ще в 311 р.н.е. август Галерій відмінив гоніння на християн. У 313 р. н.е. Костянтин видав Медіоланський, або Міланський едикт, згідно якому християнська релігія оголошувалася рівноправною з усіма іншими релігійними системами. Конфісковане або розграбоване майно церкви мало бути повернене або за нього виплачувалася компенсація.

Ще до оголошення Медіоланського едикту Костянтин видав указ, за яким християнське духовенство було звільнене від усіх особистих повинностей на

користь держави. Це підтверджувалося едиктом 315 р., що гарантував вільне проведення християнських молитовних зборів. Представники християнської церкви і церковні громади отримали права юридичних осіб. Вони могли купувати і відпускати на свободу рабів, отримувати вклади і спадок, вільно розпоряджатися своїм майном. Християнські церкви отримали право притулку. Було заборонено залучати християн до участі в язичницьких святах. Сам Костянтин продовжував залишатися язичником. Проте Костянтин частину язичницьких храмів закрити і скасував жрецькі посади при цих храмах.

Але серед християн на цей час посилювалися розбіжності. Вони були породжені змінами соціального складу християнських громад. Посилення взаємних зв'язків між раніше роз'єднаними християнськими громадами виявило різні варіанти християнського віровчення. Так, в Африці виникла потужна течія який очолив пресвітер Донат, і воно відоме під назвою донатизма. До донатистів долучилися і нижчі верстви африканського населення, які в релігійній формі виражали стихійний протест проти соціальної нерівності і виниклого союзу християнської церкви з Імперією. Згодом вони дістали назву циркумцелліонів (ті, що бродять навколо житла). Циркумцелліони вважали себе хранителями ранньохристиянської доброчесності, коли християнство було релігією бідняків. Офіційна церква засудила рух донатистів.

Майже одночасно з донатизмом в християнстві виникла й інша опозиційна течія - аріанство. Його засновник, пресвітер Арій виступив проти вчення, що стверджувало про те, що Христос дорівнює Богові-батьку. Він стверджував, що Христос не «єдиносущний», а «подобносушен» Богові-батьку, що він існував не одвічно і є не Богом, а посередником між Богом і людьми.

Костянтин, що підтримував християнську церкву, природно, був супротивником всяких розбратів у її середовищі. Він прагнув до примирення угруповань, тому що полеміка послабляла церковну організацію. Слабо розбираючись в церковному вченні, Костянтин відстоював традиційну точку

зору про повну рівність Христа і Бога-батька. Імператор вирішив скликати собор усіх єпископів Заходу і Сходу для того, щоб покінчити з релігійними розбіжностями. У 325 р. н.е. в малоазійському місті Нікеї відбувся I Вселенський Собор, на якому ворогуючі сторони прийшли до угоди на ортодоксальній основі, і більшість єпископів засудили аріанство. Але аріанство, як і донатизм, продовжувало існувати і досягло свого найбільшого поширення після смерті Костянтина. Крім того, на соборі в Нікеї був прийнятий церковний християнський календар (розподіл християнських свят по місяцях і числах), а також була уточнена система християнської ієрархії. Єпископи Риму, Александрії і Антіохії отримували звання патріархів, а перші два - почесні звання пап. На чолі кліра провінцій були поставлені архієпископи, а в містах клір очолювався єпископами, які, як правило, знаходилися в лояльних відносинах з представниками імперської адміністрації.

Костянтин переніс столицю Імперії в Візантію і дав йому нову назву - Константинополь. Розширення міської території давнього Візантія, спорудження розкішних будівель, палаців, стадіону і іподрому, терм і бібліотек почалися приблизно 328 р., а в 330 р. відбулося освячення і проголошення міста новою столицею. Останні роки життя Костянтин провів в Константинополі і його околицях. Помер він в 337 р. Незадовго до смерті Костянтин став християнином, прийнявши хрещення від співчуваючого аріанам єпископа Євсевія. Сенат за традицією обожнив помершого імператора.

Хоча домінував як і раніше залишався передусім воєначальником, який спирався на залежну від нього і вірну йому армію, але на додаток до цієї старої опори римської імператорської влади тепер діяли ще дві розгалужені і потужні сили - бюрократія і християнство. Обидві вони були організаційно відокремлені і від армії, і одна від одної. Це були три постійні опори доминанта і сили єднаючи Імперію, які повинні були замінювати фактично відсутню соціально-економічну єдність [2, с. 294-307; 3, с. 691-701, 716-718; 6].

Питання № 2. Падіння Римської імперії

У 395 р. сталося остаточне політичне розділення раніше єдиної Середземноморської імперії на два державних утворення: Західну Римську імперію і Східну Римську імперію (Візантію). Хоча на чолі і тієї і іншої стояли рідні брати і сини померлого імператора Феодосія, а в юридичній теорії зберігалася ідея єдиної Імперії, керованою лише двома імператорами, фактично і політично це були дві самостійні держави зі своїми столицями (Равенна і Константинополь), з різними соціально-економічними базами. Процес історичного розвитку на заході і у Візантії став придбавати різні форми і пішов по різним шляхам. Поступове послаблення центральної влади Західної Римської імперії пояснюється серйозними соціально-економічними змінами римського суспільства IV-V ст.: передусім занепадом міст, скороченням товарного виробництва і торгівлі, натуралізацією економіки, що постійно посилюється, і переміщенням центру економічного життя з міст в село - великі латифундії, які перетворюються на центри не лише сільського господарства, але і ремесла і торгівлі найближчої до маєтку округи.

Пов'язані з античними формами господарства і міським життям громадські прошарки, передусім муніципальні власники, або, як їх називали в IV-V ст., куріалы, розорялися і деградували. Навпаки, усе більш зміцнювалися соціальні позиції великих магнатів. Слабкі західноримські імператори наділяють могутніх магнатів, які, як правило, належали до вищого соціального прошарку Імперії - сенаторів, - і займали важливі пости в армії, в провінційній адміністрації, при імператорському дворі, рядом привілеїв (звільнення від податків, від зобов'язань по відношенню до найближчого міста, наділ елементами політичної влади над населенням маєтків та ін.). Такі магнати окрім імператорських благодіянь самовільно (у ряді випадків з відома населення) поширюють свою владу (патроціній) на сусідні незалежні села, в яких проживали вільні землероби.

У цей час зміцнюється і церковне землеволодіння. Церковні громади окремих міст, що управлялися єпископами, тепер мали в розпорядженні великі земельні володіння, на яких жили і працювали різні категорії працівників - колони, раби, залежні і вільні землероби. У V ст. на заході поширюється чернецтво, організовуються монастирі, що володіють великими землями. Зміцненню церковного, і зокрема монастирського, землеволодіння сприяли і добровільні дари віруючих християн, і щедрі подарунки імператорів, і сприятливіші умови існування, оскільки церковні землі були звільнені від важких податків.

Важливим чинником економічного стану Західної імперії в IV ст. і особливо в V ст. стає податкова політика держави. В цілому можна говорити про різке зростання податкового тягара, який перевищує економічні можливості платників податків, поступово підриває їх господарство. Утримання розкішного імперського двору, розгалуженого бюрократичного центрального і провінційного апарату, армії вимагало величезних надходжень. В той самий час загальний економічний занепад і скорочення матеріальних ресурсів, натуралізація Імперії, вилучення з-під податкового пресу церковних земель і багатьох магнатських латифундій, розорення великих просторів варварськими полчищами скорочували можливості платників податків. Тяжкість податкового тягара посилювалася розкраданнями і свавіллям бюрократичного апарату і збирачів податків.

Провінційна аристократія і місцева церква, що мали в розпорядженні величезні земельні масиви і великий штат працівників, поступово беруть у свої руки функції пригнічення соціальних рухів у своїх областях, відбиття варварських вторгнень, ігнорують розпорядження імператорів, вступають в сепаратні контакти з проводирями прикордонних варварських племен. Відбувається звуження соціальної опори Римської імперії, починається її поступовий занепад.

Важливим чинником соціально-політичної ситуації в західноримському суспільстві V ст. стає поступова розбіжність інтересів християнської церкви, що об'єднується навколо римського папи, і імператорського уряду. Церква, яка має в розпорядженні розгалужену організацію, величезні багатства і сильну моральну дію, набуває і політичний вплив. Західним римським імператорам не вдалося нейтралізувати цей вплив і поставити його під власний контроль, як це зробили візантійські монархи. Цьому сприяло і формальне розділення резиденцій: центром західної церкви став Рим - символ римської потужності і культури, центром імператорського двору - Медіолан, а з 402 р. - Равенна.

Загальне занепад Західної Римської імперії яскраво виразилося в розвалі її військової організації. Реформована Діоклетіаном і Костянтином армія до кінця IV ст. стала виявляти свою слабкість і малу боєздатність. При скороченні матеріальних ресурсів і населення Імперії, масовому ухиленні від військової служби виникали все більші труднощі з комплектуванням армії. Складена з насильно набраних рекрутів, частенько з тих же гноблених колонов, завербованих злочинців і інших сумнівних елементів, римська польова армія втрачала бойові якості. Воїни частенько ставали знаряддям честолобних планів своїх командирів або грабіжниками свого власного населення, а не ефективним засобом захисту держави від зовнішнього ворога.

Для зміцнення військової організації імператори укладали договори з вождями варварських племен, за якими останні оголошувалися союзниками (федератами) Імперії, отримували від імператорів місця для поселення, продовольство і спорядження, регулярну плату і перетворювалися на наймані з'єднання римської армії. Проте такі варварські дружини на чолі зі своїми конунгами (королями) далеко не завжди підкорялися імператорським наказам, і нерідко обертали свою зброю не стільки проти зовнішнього ворога, скільки проти мирного населення з метою грабунку.

У кінці IV ст. починається так зване велике переселення народів, викликане рухом великої коаліції племен на чолі з гунами з прикаспійських степів в

західному напрямі. Вони зробили величезний вплив і на соціально-економічні відносини, і на політичне положення як в Європі, так і в усьому Середземномор'ї, на розпад Західної Римської імперії, наблизили кінець всього античного світу. .

На початку V ст.н.е. центральному уряду, на чолі якого стояв опікун малолітнього імператора Гонорія (395-423 рр. н.е.), вандал за походженням, Стіліхон, довелося вирішувати два невідкладні завдання - відбиття варварських вторгнень в Італію і пригнічення сепаратистського руху в Галлії.

У 401-402 рр. н.е. вдалося відбити нашествя вестготів на чолі з Аларіхом і відновити з ними договірні відносини. У 404-405 рр. н.е. Італія переживала страшну небезпеку від вторгнення із-за Східних Альп полчищ гота Радагайса, який дійшов до Флоренції, але був наголову розбитий неподалік від цього міста. Ці вторгнення показали, що найсерйозніша небезпека загрожує центру держави, Італії, і безпосередньо столицям держави - історичній столиці місту Риму і резиденції імператора, якою стала сильно укріплена, оточена важкопрохідними болотами Равенна. Для захисту імператорської столиці Стіліхон перевів в Італію частину маневрених польових військ з Британії і Галлії, послабляючи тим самим оборону рейнських кордонів і усій Галлії. Відведення частини військ означало, що Імперія фактично залишала західні провінції напризволяще. Цим негайно скористалися племінні коаліції аланів, вандалів і свевів, які прорвали в 407 р. н.е. рейнський кордон і, форсувавши Рейн, увірвалися в Галлію, спустошуючи усе на своєму шляху. Галло-римська аристократія була вимушена узяти справу оборони провінцій у свої руки. Війська, що стоять у Британії і Галлії, проголосили імператором Костянтина (407-411 рр. н.е.), якому вдалося відновити становище на рейнському кордоні, відтіснити вандалів і свевів в Іспанію, дещо стабілізувати внутрішню обстановку в самій Галлії, подавити активність багаудів.

У 408 р. н.е., після усунення від влади і вбивства Стіліхона, придворне угруповання, що прийшло до влади, розірвало союзні відносини з Аларіхом і

його війська знову рушили на Італію. Аларіх цього разу обрав шлях на Рим і осінню 408 р. н.е. взяв в облогу «вічне місто». Лише ціною великого викупу жителям Риму вдалося добитися зняття облоги і відходу вестготів. Спроби Аларіха домовитися з Равенною про прийнятний мир були знову зірвані придворним угрупованням, і Аларіх з метою залякування равеннського двору повів свої війська на слабозахищений Рим. По дорозі на Рим до готів приєдналися збігли раби. Рим, кинутий напризволяще, не отримав ніякої підтримки від імператора, який сховався в укріпленій Равенні, був узятий 24 серпня 410 р. н.е. і був розграбований.

Вестготи, що розграбували Рим, блокували Італію, самозваний імператор Костянтин правив в Галлії, а в Іспанії господарювали полчища аланів, вандалів і свевів. Імперія розвалювалася. У цих умовах Равенна була вимушена змінити свою політику по відношенню до варварів і піти на нові поступки: замість звичайного найму варварських загонів на службу Імперії, як це робилося ще в IV ст., західноримські імператори були вимушені погодитися на створення напівсамостійних варварських державних утворень на території Імперії, яка зберігала примарний суверенітет над ними. Так, в 418 р. н.е., для того, щоб видалити небезпечних вестготів з Італії і в той самий час звільнитися від узурпаторів, вестготам на чолі з королем Теодорихом була надана для поселення Аквітанія - південно-західна частина Галлії.

Вестготи оселилися тут на постійне проживання усім плем'ям, з дружинами і дітьми. Їх воїни і знать отримали земельні наділи за рахунок конфіскацій від 1/3 до 1/2 землі у місцевого населення. Вестготи приступили до налагодження власного господарства, використовуючи діючі в їх середовищі правові норми і звичаї. З місцевими жителями, римськими громадянами і землевласниками, у яких продовжували діяти норми римського права, були встановлені певні відносини. Вестготи розглядалися як завойовники, хоча вважалися союзниками (федератами) імператорського двору. Таким чином, в

418 р. виникло перше варварське королівство на території Західноримської імперії.

Ще в 411 р. равеннський двір визнав в якості федератів Імперії племінні утворення свевів, що міцно осіли в північно-західній частині Іспанії, і вандалів, які, проте, не змогли закріпитися в Іспанії і, скориставшись запрошенням африканського намісника Боніфація, не без згоди Равенни, в 429 р. н.е. переправилися в Африку, утворивши там Вандальське королівство на чолі з королем Гензеріхом. На відміну від вестготів, що підтримували мирні відносини з місцевими жителями, вандали у своєму королівстві встановили жорсткий режим по відношенню до римського населення, у тому числі до землевласників, християнських ієрархів, руйнували міста, піддавали їх грабежам і конфіскаціям, перетворювали жителів на рабів. Імперія визнала офіційно Вандальське королівство як союзника Імперії з формальним зобов'язанням вносити щорічну подать Равенні і захищати інтереси імператора. Значна частина африканських провінцій була фактично втрачена.

Іншими варварськими утвореннями на території Імперії стали королівства бургундів, що виникло в Сабаудії, тобто у південно-східній Галлії (443 р. н.е.), і англосаксів в південно-східній частині Британії (451 р. н.е.). Нові напівсамостійні варварські королівства підкорялися розпорядженням імператорського двору лише у тому випадку, якщо це відповідало їх інтересам, але частіше проводили самостійну політику. Імператори були безсилі привести їх до покори. Деякій згуртованості Західної Римської імперії сприяла загальна небезпека, яка стала загрожувати їй з боку племен гунів.

Гуни, в 377 р. н.е. захопили Паннонію, у кінці IV - на початку V ст. поводитися відносно спокійно і не були серйозної небезпекою для Риму. Навпаки, римляни охоче вербували загони гунів для досягнення своїх військово-політичних цілей. Проте до початку 440-х років відбувається різке посилення військової активності гунів на чолі з їх проводирем Атіллою (434-453 рр.). Гуни приєднують до свого союзу ряд племен і, користуючись

слабкістю як Західноримської імперії, так і Візантії, починають спустошливі набіги на області Балканського півострова. Візантія вдалося частково відкупом, частково військовою силою відбити напад гунів, і вони на початку 450-х років вторглися на територію Галлії, грабуючи і спалюючи усе на своєму шляху.

Проти гунів була створена сильна коаліція з франків, аланів, армориканців, бургундів, вестготів, саксів, військових поселенців - летів і рипаріїв. Вирішальна битва відбулась на Каталаунських полях у червні 451 р. н.е. Гуни потерпіли поразку, їх велике і німецьке державне об'єднання почало розпадатися, а незабаром після смерті Атілли (453 р. н.е.) остаточно розвалилося.

Небезпека згуртувала на короткий час різноманітні сили навколо Імперії, але після Каталаунської перемоги і відображення вторгнення процеси внутрішнього роз'єднання Імперії посилювалися. Варварські королівства перестають зважати на равеннських імператорів і проводять самостійну політику. Вестготи роблять завоювання більшої частини Іспанії, розширюють свої володіння за рахунок імперських областей Південної Галлії. Вандали захоплюють значну частину африканських провінцій і, побудувавши власний флот, спустошують узбережжя Сицилії, Сардинії і Корсики. Скориставшись безсиллям равеннського двору, вандалі напали на історичну столицю Імперії і резиденцію глави західної римської церкви - папи, узяли і піддали розгрому Рим (455 р. н.е.).

У Галлії зміцнюється королівство бургундів, посилюється приплив франків, які міцно обґрунтовуються в її північних областях. Місцева знать Іспанії і Галлії знаходить вигіднішим встановити відносини співпраці з варварськими королями, реальними хазяями захоплених ними областей, ніж з далеким і безсилим равеннським двором. У 476 р. командувач імператорською гвардією Одоакр, за походженням з германського племені скирів, позбавив влади 16-річного імператора, який носив ім'я міфічного засновника міста Риму

і Римської держави Ромула, що прозвав за його малоліття не Августом, а августулом, знищив сам інститут Західноримської імперії, а знаки імператорської гідності відіслав в Константинополь і утворив в Італії власне королівство - державу Одоакра.

Західноримська імперія перестала існувати. На її розвалинах виникли нові держави, нові політичні утворення, у рамках яких почалося формування нові суспільно-економічні відносини [2, с. 316-326; 3, с. 728-741; 6]...

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. История Древней Греции / Под ред. В.И.Кузищина - М: Высшая школа, 2001. - 382 с.
2. История Древнего Рима / Под ред. В.И.Кузищина. -М: Высшая школа, 2001. - 336 с.
3. Ковалев С.И. История Рима: курс лекций / С.И Ковалев. — Л.: Изд-во Ленинградского государственного ордена Ленина университета, 1948. - 808 с.
4. Сергеев В.С. История Древней Греции: Издание третье (посмертное), переработанное и дополненное. / Под редакцией В.В.Струве, Д.П.Каллистова /. - Москва: Издательство восточной литературы, 1963. - 524 с.
5. http://supermif.com/istoria_greki/0_istoria_greki_zmist.html
6. http://supermif.com/istoria_rim/0_istoria_rim_zmist.html

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Обов'язкова

5. История Древней Греции / Под ред. В.И.Кузищина - М: Высшая школа, 2001.
6. История Древнего Рима / Под ред. В.И.Кузищина. -М: Высшая школа, 2001.
7. История Древней Греции / сост. К.В.Поневин. – СПб., 1999.
8. История Древнего Рима / сост. К.В.Поневин. – СПб., 1998.
9. Немировский А.И. История Древнего мира: Античность. – М., 2000.
10. Лурье С.Я. История Греции. – СПб., 1993.
11. Хрестоматия по истории Древней Греции / Под ред. Д.П. Каллистова. - Высшая школа, 1964.
12. Хрестоматия по истории Древнего Рима / Под ред СЛ. Утченко. - М.: Высшая школа, 1962.
13. Хрестоматия по истории Древнего Рима / Под ред. В.И.Кузищина - М: Высшая школа, 1987.

II. Додаткова література з історії Стародавньої Греції

1. Античная Греция /Под ред. Е.С.Голубцовой. Т 1-2. -М: Наука, 1983.
2. Античная цивилизация /Под ред В.Д. Блаватского.-М: Наука, 1973.
3. Бартонек А. Златообильные Микены.-М: Наука, 1991.
4. Бенгстон Г. Правители эпохи эллинизма.-М: Наука, 1982.
5. Блаватская Т.В. Греческое общество II тыс. до н.э. и его культура.-М.: Наука, 1976.
6. Блаватский В.Д. Античная археология Северного Причерноморья М: Наука, 1961.
7. Боннар А Греческая цивилизация. Т. 1-3. - М:Искусство, 1992.
8. Винничук Л. Люди, нравы, обычаи древней Греции и Рима. -М.: Высшая школа, 1988.
9. Виппер Е.Р. Искусство Древней Греции. М: Наука, 1972.

10. Грейвс Р. Мифы Древней Греции.- М.: Прогресс, 1992.
11. Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима.- М: Высшая школа, 1990.
12. Кун М.А. Легенди і міфи стародавньої Греції. -К.: Рад. школа, 1967
13. Кун Н.А. Легенды и мифы Древней Греции. - М.: Просвещение, 1959
14. Левек П. Эллинистический мир.- М.: Наука, 1989.
15. Шахермайр Ф. Аелеандр Македонский. - М: Наука, 1984.
16. Эллинизм: Экономика, политика, культура. -М: Наука, 1990.
17. Эллинизм: Восток и Запад.- М: Наука, 1992.
18. Яйленко В.П. Греческая колонизация VII - III вв. до н.э. - М.: Наука, 1982.

III. Додаткова література з історії Стародавнього Риму

19. Античная цивилизация /Под ред.В.Д.Блаватского. - М.: Наука, 1973.
20. Винничук Л. Люди, нравы, обычаи древней Греции и Рима. - . М.: Высшая школа, 1988.
22. Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана - М.: Наука, 1992.
23. Заборовский Я.Ю. Очерки по истории аграрных отношений в Римской республике. -Львов: Вища школа, 1985.
24. Ковалев СИ. История Рима. - Л: Изд-во ЛГУ, 1984.
25. Кораблев И.Ш. Ганнибал. - Л: Наука, 1981.
26. Куманецкий К. История культуры древней Греции и Рима.-М: Высшая школа, 1990.
27. Машкин Н.А. Принципат Августа. -М., Л: Изд-во АН СССР, 1949.
28. Маяк И.Л. Рим первых царей. Генезис римского полиса.- М.: Изд-во МГУ, 1983.
29. Немировский А.И. Этруски От мифа к истории. - М.: Наука, 1983.

30. Сергеев В.С. Очерки по истории Древнего Рима. Ч. 1-2. - М.: Соцэкгиз, 1934.
31. Сергеенко М.Е. Жизнь Древнего Рима. - М.,Л.: Наука, 1964.
32. Утченко СЛ. Кризис и падение Римской республики. - М: Наука, 1965.
33. Утченко СЛ. Юлий Цезарь.- М: Наука, 1984.
34. Федорова Е.В. Императорский Рим в лицах. - М.: Изд-во МГУ, 1979.
35. Шифман И.Ш. Цезарь Август. -Л.: Наука, 1990.
36. Штаерман Е.М. Расцвет рабовладельческих отношений в Римской республике. -М.: Наука, 1964.
37. Штаерман Е.М. Древний Рим проблемы экономического развития. -М.: Наука, 1978.

III. Інформаційні ресурси

1. Аврелий В. Происхождение римского народа http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Avr_PrRim/index.php
2. Аристотель. Политика / Пер. С.А. Жебелева и С.И. Радцига. М., 1967 (см. электронную версию: <http://grachev62.narod.ru/aristotel/arpol1.html>).
3. Аппиан. Гражданские войны. – М.: Российская политическая энциклопедия, Селена, 1994 <http://ww.gumer.info/bibliotekBuks/History/appain/index.php>
4. Андреев Ю. В. К вопросу о так называемых “вольноотпущенниках” на Крите //ВДИ.–1963.–№4.–С.116-127 http://liberea.gerodot.ru/a_hist/andreev006.htm
5. Боннар А.Греческая цивилизация. От Илиады до Парфенона http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Bonn1/index.php
6. Ботвинник М., Рабинович М.. Жизнеописания знаменитых греков и римлян http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/botv/index.php
7. Владимирская О. Ю. Территориальная реформа Клизфена и афинская аристократия // Проблемы античной истории. Сборник научных статей к

70-летию со дня рождения проф. Э. Д. Фролова – СПб., 2003. <http://www.centant.ru/centrum/publik/kafsbor/2003/vlad.htm>

8. Кофанов Л. Л. Законы XII таблиц и проблема *sodales* // Античность Европы. – Пермь, 1992. – С. 15–22 (<http://www.ancientrome.ru/publik/kofanov>).

9. Ксенофонт. Греческая история – СПб.: Алетейя, 2000. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Ksenof/index.php

10. Клейн Л. С. Древнейшие песни “Илиады”. – М., 1992. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/kl_drpesn.php

11. Машкин Н. А. Принципат Августа. Происхождение и социальная сущность. – М.-Л., 1949. (<http://ancientrome.ru/publik/maschkin/pa/index.htm>)

12. Маяк И. Л. Рим первых царей. Генезис римского полиса. – М., 1983 (<http://www.sno.7hits.net/lib/index.htm>).

13. Мокрушина О. Ю. Алкмеониды и тирания (VI в. до н. э.) // Античное общество: Доклады научной конференции 9 - 11 марта 1995 г. <http://www.centant.ru/centrum/publik/confcent/1995-05/mokrush.htm>

14. Пальцева Л. А. Суд у Гомера и Гесиода // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира / Под редакцией профессора Э. Д. Фролова. СПб., 2002 <http://www.centant.ru/centrum/publik/kafsbor/mnemon/2002/palz.htm>

15. Плутарх. Древние обычаи спартянцев
http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Plutarh/dr_ob.php

16. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. - Т.2. - М., 1963. (Тесей, Солон). (<http://ancientrome.ru/antlittr/plutarch/index-sgo.htm>)

17. Плутарх. Изречения царей и полководцев
http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Plutarh/izrech.php

18. Федорова Е. Императорский Рим в лицах
http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/fedor/index.php

19. Фролов Э. Д., Никитюк Е. В., Петров А. В., Шарнина А. Б. Альтернативные социальные сообщества в античном мире. – СПб., 2002. <http://www.centant.ru/centrum/publik/books/assam/index.htm>
20. Утченко С. Л. Цицерон и его время. М., 1972 (<http://www.sno.7hits.net/lib/ut2/index.htm>).

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ

ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТІВ

1. Природно – географічні умови Давньої Греції.
2. Цивілізація Криту.
3. Ахейська Греція.
4. Гомеровський період в історії Давньої Греції.
5. Соціально-економічний розвиток Давньої Греції в архаїчну добу.
6. «Велика Грецька колонізація».
7. Ранні грецькі тиранії.
8. Культура Давньої Греції архаїчної доби.
9. Давня Спарта.
10. Стародавня Аттика. Закони Драконта.
11. Виникнення полісної системи в Греції у VIII-VI ст.. до н.є.
12. Закони Лікурга.
13. Реформи Солона.
14. Реформи Клісфена.
15. Греко-перські війни.
16. Політична діяльність Ефіальта та Перикла.
17. Афінівська рабовласницька демократія у V ст. до н.є.
18. I та II Афінівські морські союзи.
19. Пелопонеська війна.
20. Культура Греції класичної доби.
21. Криза полісної системи в Греції у IV ст.. до н.є.
22. Піднесення Македонії. Реформи Філіпа II.
23. Діяльність Демосфена. Битва при Херонеї.
24. Економічний розвиток Греції класичної доби.
25. Походи Олександра Македонського та їх значення.
26. Поняття «еллінізму» в історії Давньої Греції.
27. Корінфський конгрес та його значення.
28. Елліністичний Єгипет.
29. Держава Селевкідів.
30. Давня Македонія у III-II ст.. до н.є.
31. Виникнення держави О. Македонського та її розпад.
32. Культура Греції «елліністичного» часу.
33. Елліністична доба в історії Греції. Загальні риси.
34. «Анталкідів» мир та його значення в історії Давньої Греції.
35. Природно – географічні умови Давньої Італії.

36. «Царський» період в історії Риму.
37. Рання Римська республіка у V-III ст. до н.є.
38. Боротьба між патриціями та плебеями у Римі в V-III ст.. до н.є. та її наслідки.
39. Завоювання Римом Італії у V-III ст.. до н.є.
40. Державний устрій ранньої римської республіки.
41. Культура раннього Риму.
42. Структура римсько-італійського союзу та його значення в історії Давнього Риму.
43. Пунічні війни. Причини та наслідки.
44. Завоювання Римом Східного Середземномор'я.
45. Економіка Риму у III-II ст.. до н.є.
46. Повстання рабів у Римі в II-I ст. до н.є. Причини та наслідки.
47. Реформи братів Гракхів та їх значення в історії Риму.
48. Реформа Гая Марія та її наслідки.
49. «Союзницька» війна та її значення.
50. Завоювання Римом Греції та Македонії.
51. Криза Римської республіки у I ст.. до н.є.
52. I та II тріумвірат в історії Риму.
53. Диктатура Корнелії Сулли.
54. Громадянські війни у Римі в I ст.. до н.є.
55. Зовнішня політика Риму у I ст.. до н.є.
56. Падіння римської республіки.
57. Диктатура Юлія Цезаря.
58. Правління Октавіана Августа. Становлення системи принципату.
59. Династія Юлієв-Клавдієв в історії Риму.
60. Громадянська війна у Римі 68-69 рр. н.є.
61. Зовнішня та внутрішня політика династії Флавіїв.
62. Культура Риму республіканської доби.
63. «Золотий вік» римської імперії у II ст.. н.є. Династія Антоніїв.
64. Зовнішня політика Риму у II ст.. н.є.
65. Внутрішня політика у II ст.. н.є.
66. Династія Северів. Пізній принципат.
67. Громадянська війна 193-197 рр. н.є. у Римі.
68. Римська культура доби імперії.
69. Римська імперія у III ст.. н.є.
70. Становлення системи домінанту. Реформи Діоклетіана та Константина Великого.

71. Зовнішня та внутрішня політика Риму у ІУ ст.. н.є.
72. Римська імперія у V ст..н.є.
73. Економічна криза Римської імперії у III-IV ст.. н.є.
74. Виникнення та становлення християнства в Римській імперії.
75. Соціальні рухи в Римській імперії в III-IV ст..н.є.
76. Римська імперія у V ст.. н.є. «Велике переселення народів».
77. Правління Феодосія Великого. Розподіл Римської імперії на Західну та Східну.
78. Християнство у римській імперії в IV ст.. н.є.
79. Соціально-економічні відносини в римській імперії у IV-V ст..н.є.
80. Криза Римської імперії у V ст.. н.є.
81. Падіння Римської імперії.

Навчальне видання

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ ТА РИМУ

*Навчальний посібник
для історичних спеціальностей*